

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

PUTİMTSEV'İN KULCA SEYAHAT NOTLARI (1811)

YELDA TEKKAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ FUAT HACİSALİHOĞLU

ORDU-2023

TEZ KABUL SAYFASI

YELDA TEKKAYA tarafından hazırlanan “**PUTİMTSEV’İN KULCA SEYAHAT NOTLARI (1811)**” başlıklı bu çalışma, 23.01.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Dr. Öğr. Üyesi, Fuat Hacısalıhoğlu Ordu Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Prof. Dr., Fatih Ünal Ordu Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Dr. Öğr. Üyesi, Zafer Sever Erzurum Teknik Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi	İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Yelda Tekkaya

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PUTİMTSEV'İN KULCA SEYAHAT NOTLARI (1811)

YELDA TEKKAYA

1552 yılında Türkistan işgaline başlayan Çarlık Rusyası, İç Asya'ya geniş çaplı harekâtlar düzenleyerek Batı Türkistan'da hâkim güç olma noktasına gelmiştir. Bununla da yetinmeyip Kazak bozkırlarına, Çin sınırına gelene kadar ilerlemiştir. Çin işgali altında olan Doğu Türkistan sınırına ulaşıldığında bölgeye olan ilgi daha da artmış ve bu sahanın -tüm yönleriyle- araştırılması yoluna gidilmiştir. Bu minvalde çeşitli disiplinleri çalışan bilim insanlarının içinde bulunduğu birçok keşif heyeti buralara gönderilmiştir. O zamanlarda pek de iyi bilinmeyen Türkistan'ın doğusunu tanımak bağlamında 1811 yılında ticaret kervanı görüntüsü verilmiş bir kabile sahaya intikal etmiştir. Bu heyette bulunan Andrey Terentyeviç Putimtsev'in tuttuğu notlar tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Konunun ana materyali Rus dilinde yazıldığından işbu notlar Grigoriy İvanoviç Spasskiy'nin *Sibirskiy Vestnik*'te yayımladığı metin doğrultusunda çeviri ve çevirinin değerlendirilmesi üzerine kurgulandı. Bununla birlikte bu tezde bir tarih çalışmasında çalışılan konunun tarihsel temelini oluşturabilmek adına -ki bu çalışmanın anlamlandırılması bakımından önem arz eder- Doğu Türkistan genelinde, İli bölgesi özelinde coğrafi ve tarihî bilgiler aktarıldı. Ve dahi Çarlık Rusyası'nın İli bölgesi ile olan ticari ve siyasi ilişkilerinin üzerinde durularak Kulca şehrini ziyaret eden Rus seyyahların gözlemleri de kaleme alındı.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, İli Bölgesi, Kulca, Putimtsev.

ABSTRACT

MSC THESIS

PUTIMTSEV'S KULDJA TRAVEL NOTES (1811)

YELDA TEKKAYA

In 1552, Tsarist Russia started its invasion of Turkestan and organized large-scale operations in Inner Asia, becoming the dominant power in West Turkestan. Not content with this, it advanced to the Kazakh Steppe until it came to the Chinese border. When the border of East Turkestan, which was under Chinese occupation, was reached, interest in the region increased even more and this area was investigated in all aspects. In this respect, many explorer delegations, including scientists from various disciplines, were sent to East Turkestan. In the context of getting to know the less-explored eastern region of Turkestan a caravan, which was given the appearance of a trade caravan, was transferred to the field in 1811. The notes taken by Andrei Terentyevich Putimtsev, who was part of this delegation, constitute the main subject of this thesis. Since the main material of the subject was written in the Russian language, these notes are based on the translation and evaluation of the translation in accordance with the text published by Grigory Ivanovich Spassky in *Sibirsky Vestnik*. However, in this thesis, in order to create the historical basis and context for the subject -which is important in terms of making sense of this study- geographical and historical information was conveyed in East Turkestan in general and the Ili region in particular. Furthermore, the observations of Russian travelers who visited Kuldja were also included, with emphasis on the commercial and political relations of Tsarist Russia with the Ili region.

Key Words: East Turkestan, Ili Region, Kuldja, Putimtsev.

TEŞEKKÜR

Çalıőmam boyunca yapmış olduğu ilmî katkılar ve sağlamış olduğu desteklerle daimî yol göstericim olan danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fuat HACISALİHOĞLU'na, tez konusu belirleme noktasında yardımlarını esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Fatih ÜNAL'a ve bu süreçte her zaman yanımda olan, maddi manevi hiçbir destekten kaçınmayan babam Murat TEKKAYA ile annem Mübeccel TEKKAYA'ya en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Yelda Tekkaya

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafyası	2
1.2. İli Bölgesinin Coğrafyası	3
1.3. Günümüzdeki İli Halkları ve İli Türkçesi	4
2. ÇİN İSTİLASINA KADAR İLİ BÖLGESİ TARİHİ	7
3. ESKİ VE YENİ KULCA	17
3.1. Eski Kulca Şehrinin Kuruluş Tarihine Dair	18
3.2. 19. Asır Rus Seyyahlarının Gözünden Eski Kulca	19
3.3. Yeni Kulca Şehrinin Fiziki ve Demografik Yapısı.....	23
3.4. 19. Asır Rus Seyyahlarının Gözünden Yeni Kulca	29
4. ÇARLIK RUSYASI VE İLİ BÖLGESİ	36
4.1. Çarlık Rusyası'nın İli Bölgesindeki Ticari Faaliyetleri	36
4.2. Doğu Türkistan'da Tarançi-Dungan İsyanı ve Yeni Kulca Şehrinin Yıkılışı	39
4.3. Çarlık Rusyası'nın İli Bölgesindeki Siyasi Faaliyetleri.....	43
4.4. Çarlık Rusyası Sonrası İli Bölgesi	50
5. PUTİMTSEV VE NOTLARI	54
5.1. Tercüman Putimtsev'in Günlük Notları, 1811 Buhtarma Kalesi'nden Çin'in Kulca Şehrine Gidiş ve Geri Dönüş	55
5.2. Yayıncıdan Giriş Notu. Sınırdan Kervanla Hareket. Yolların Tasviri. Çin'in Çöçek Şehrine Geliş. Şehrin Tanımı. Oradaki Memurlarla Tanışma. Ticaret İşleri. Farklı Notlar	55

5.3. Çöçek'ten Kalkış. Bu Şehirden Keşmir ve Kulca'ya Giden Yolların Tasviri. Soğuk ve Sıcak Mineralli Suların Kaynakları. Yolcuların Kulca Şehrine Gelişi. Oradaki Janjun ve Diğer Memurların Yaptığı Karşılama	69
5.4. Kulca Şehrinin Tasviri. Nüfus. Sanayi ve Ticaret. Vergiler. Yönetimler. Ordu. Askeri Düzen ve Silahlanma.....	84
5.5. Kervanın Dönüş Yolu. Farklı Yollara Ayrılış. Taş Kömürün Çıkarılması. Seralar. Çöçek Şehrine En Elverişli Yolun Tanımlanması	90
6. SONUÇ	95
KAYNAKLAR	100
EKLER	111
ÖZGEÇMİŞ	119

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
cm	: Santimetre
Сост.	: Состав
çev.	: Çeviri
km	: Kilometre
km²	: Kilotrekare
m	: Metre
m³	: Metreküp
mm	: Milimetre
MÖ	: Milattan Önce
S.	: Sayı
T.	: Tom
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
V.	: Volume
vb.	: Ve Benzeri
vs.	: Vesaire

1. GİRİŞ

Bu tez çalışması 1811 yılında Rusya'dan Çin'in batısındaki Kulca şehrine bir tacir görünümünde seyahat eden Andrey Terentyeviç Putimtsev'in tuttuğu notların çevirisi ve değerlendirilmesini konu edinmektedir. Ancak tez yazım süreci içerisinde konunun sınırları bahsi geçen bölgede Rus-Çin ilişkilerini içine alacak şekilde genişletilmiştir.

Tezin amacı 19. asrın ilk yarısında Putimtsev'in, Buhtarma Kalesi'nden Doğu Kazakistan sınırı boyunca ilerleyerek Çin'in batı bölgesinde yer alan Kulca şehrine geliş sürecindeki yaşadıklarını ve bölge hakkındaki gözlemlerini aktarmaktır. Bu bağlamda birincil kaynak olan metin tercüme edilmiş ve çalışmaya bilimsel hüviyet kazandırıp onu salt çeviri olmaktan çıkaracak ikinci aslı uğraş olan metnin dipnotlar vasıtasıyla notlandırılması yapılmıştır. Bunun için dönemle ilgili tarihî, siyasi ve coğrafi literatür kullanımıyla metnin içerisinde yer alan açıklanmaya muhtaç bilinmezler aydınlığa kavuşturulduğu gibi hatalı bilgiler de ayıklanmaya çalışılmıştır. Söz misali, çok sayıda yanlış isimlendirmelerle aktarılan nehir, dağ gibi coğrafi adlandırmalar Putimtsev'in içinde bulunduğu kervanın güzergâhı harita üzerinde takip edilerek düzeltilmiş ve dipnotta bu hatalar belirtilmiştir. Nihai olarak elde edilen bulgular doğrultusunda bölge metin üzerinden değerlendirilmiştir. Bu çalışma, veri toplama ve bilimsel analiz metotları ile oluşturulmuştur.

Bu tez aynı zamanda tarihî coğrafya çalışması niteliği taşıdığından öncelikle bölgenin yani Doğu Türkistan'ın geniş kapsamda coğrafi bilgilerini verme gereği duyulmuştur. Bu bölge esasında Tanrı Dağları tarafından kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlardan *Güney Doğu Türkistan*¹ sahası daha kapsamlı bilimsel çalışmalara konu olmuş ve burada bilhassa Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Aksu gibi şehirlerin öne çıktığı gözlemlenmiştir. *Kuzey Doğu Türkistan* sahası ise Kulca, Çöçek, Urumçi gibi nispeten daha az yoğunlaşmış bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuzey Doğu Türkistan bölgesi *Cungarya*² olarak da adlandırılmakta ve bu iki kullanım metin içerisinde kendini göstermektedir. Kuzeyi ile birlikte tarihî bütünlüğü korumak açısından konu dahilinde Güney Doğu Türkistan'ın tarihi hakkında da bilgiler

¹ Tarım Havzası boyunca kurulan vaha şehirlerini kapsayan saha *Altışehir* olarak anıldığı gibi *Kaşgarya* ismi de bu bölge için kullanılmaktadır.

² Çinli coğrafyacılar tarafından literatüre kazandırılan bir kavramdır. Tanrı Dağları'nın kuzey tarafını belirtmekle birlikte *Cungarya Hanlığı*'ni kapsayan alanı ifade etmek için de kullanılmaktadır (Бородовский, 1903, s. 51).

aktarılmıştır. Bununla birlikte nihai olarak Putimtsev'in seyahatini gerçekleştirdiği Kulca şehrini içinde barındıran İli bölgesi de coğrafi olarak tanıtılmıştır. Bu tanımlama Kazakistan ve Doğu Türkistan sahalarını kapsamakta olup tez konusu gereğince daha ziyade Doğu Türkistan sınırları içerisindeki bölge üzerinde durularak eski zamanlardan günümüze değin İli bölgesinde yaşam süren halklar hakkında birtakım bilgiler kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Putimtsev dışında Kulca şehrini ziyaret eden diğer Rus seyyahların müşahedeleri çerçevesinde teferruatlı bilgiler verilerek Rusların İli bölgesi bazında Doğu Türkistan ile ticari ve siyasi münasebetleri incelenmiştir.

Doğu Türkistan'ın tarihsel süreci ile ilgili olarak niceliksel olarak az sayıda eser verilmiş olması bu coğrafyanın tarihinin yazımını zorlaştırmaktadır. Bu çalışmanın ilk kısımları İli bölgesinin tarihini ve coğrafyasını ortaya koyma bağlamında bir deneme metni olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın ilk bölümünde daha ziyade siyasal bir anlatım üzerinden yani bu coğrafyada var olmuş devletlerin tarihi üzerinden öz bir anlatımı söz konusu edilmiştir. Çünkü bu metin İli özelinde bölgesel bir çalışma olduğundan bir şekilde yolu bu topraklardan geçen halkların sadece bu coğrafya ile olan bağlantılarına değinilmiştir.

1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafyası

Doğu Türkistan (Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi), kuzeyinde Altay Cumhuriyeti (Rusya); kuzeybatısında Kazakistan; batısında Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan; güneybatısında Pakistan ve Hindistan; güneyinde Tibet Özerk Bölgesi (Çin); doğusunda Çin; kuzeydoğusunda Moğolistan ile sınır komşusudur. Doğu Türkistan'ın yüz ölçümü 1 823 418 km² olup³ 1/3'üne yakını çöller, 90 000 km²'sini ormanlık alanlar ve geri kalan kısmını tarıma uygun topraklar ile dağlık bölgeler oluşturmaktadır. Coğrafi alanları farklılık arz eden Doğu Türkistan sahasının bir tarafında çöller ile vahalar bulunurken diğer tarafı yüksek tepeler ve ormanlık alanlarla kaplıdır. Doğu Türkistan, kuzeyde Altay Dağları; güneyde Karakorum Çölü ile Altun Dağları ve Pamir Dağları ile çevrelenmiştir. Tanrı Dağları, bölgenin orta kısmından geçerek güneyde Tarım Havzası ve kuzeyde Cuncarya Havzası olmak üzere sahayı iki coğrafi alana ayırmaktadır. Güneyde bulunan Tarım Havzası; Tanrı Dağları ile Kurum Dağları arasında yer almakta

³ Doğu Türkistan'ın yüz ölçümü konusunda farklı kaynaklarda değişik rakamlar telaffuz edilmektedir; 1 626 000 km² (Yıldırım, 2016, s. 601), 1 646 900 km² (Özey, 2019, s. 345), 1 664 900 km² (Bellér-Hann, 2008, s. 35).

olup 500 000 km²'si Taklamakan ölu'nü, geriye kalan 400 000 km²'lik alanı ise tarıma uygun topraklar oluşturmakla birlikte toplam 900 000 km²'lik bir yüz ölçümüne sahiptir.⁴ Havzanın su ihtiyacı Tarım Nehri tarafından karşılanmakta ve ziraata elverişli alanlarda pamuk, mısır, pirinç, buğday ile çeşitli meyveler yetiştirilmektedir. Aynı zamanda bölge besiciliğe de uygun olmakla birlikte çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştirilmektedir. Kuzeyde bulunan Cungarya Havzası; Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında yer almaktadır. Yüz ölçümü 600 000 km²'dir.⁵ Engebeli bir araziye sahip olan havzanın orta kısımları hariç diğer bölümleri tarım için oldukça elverişlidir. Cungarya Havzası'nın güney kısımları sulanabilen arazilerden oluşması sebebiyle kuzeydeki Tarım Havzası'na kıyasla çok daha verimli topraklara sahiptir. Bununla beraber geniş otlakların da bulunması hayvancılığın yapılmasına olanak sağlamaktadır. Doğu Türkistan'da yağmurun az olmasına karşın kar yağışı oldukça fazladır (Saray, 1997, s. 9-11). Ortalama yağış miktarı, düz alanlarda kuzeyde 200 mm ile güneyde 50 mm iken dağlarda ise kuzeyde 1500-2300 mm ile güneyde 2000-3400 mm'dir. Bölgede 570 nehir ile 139 göl bulunmaktadır. İklim, karasal ve genellikle kurudur (Yıldırım, 2016, s. 61). Doğu Türkistan'da bu iki büyük bölgeye ek olarak iki küçük alandan da bahsetmek gerekmektedir; Doğudaki Turfan Depresyonu, Bodga Dağları ile Tanrı Dağları gibi büyük dağlar ile sınırlanmakta ve Yanan Dağlar⁶ tarafından doğu-batı olmak üzere ikiye bölünmektedir. Turfan Depresyonunun güney kısımları deniz seviyesinin altında olduğu için yazları çok sıcak geçmektedir. Kuzeydoğudaki İli Vadisi, bölgenin geri kalanından kuzeydoğuda Borohoro Dağları ve güneyde Tanrı Dağları ile ayrılırken batıda doğal sınır bulunmamaktadır. Burası fazla yağış aldığından dolayı Doğu Türkistan'ın diğer bölümlerine kıyasla toprak çok daha verimli ve tarım için elverişli olmakla birlikte Doğu Türkistan'daki otlakların 2/3'ü kuzeyde yer almaktadır (Bellér-Hann, 2008, s. 36-37).

1.2. İli Bölgesinin Coğrafyası

İli bölgesinin coğrafi sınırları belirlenirken İli Nehri'nin güzergâhı baz alınmaktadır. İli Nehri, Tanrı Dağları'ndan doğar ve Balkaş Gölü'ne delta yaparak dökülür. Toplam

⁴ Dünya'nın en büyük havzası olan Tarım, 530 00 km² yüz ölçümüne sahiptir. Orta kısmında 337 000 km² olan Taklamakan ölu bulunmaktadır (Yıldırım, 2016, s. 61). Diğer bir kaynaktaysa; 470 000 km² yüz ölçümüne sahip Tarım Havzası'nın orta bölümünde 350 000 km² alanı olan Taklamakan ölu bulunur (Özey, 2019, s. 375).

⁵ Cungarya Havzası, 220 000 km²'lik alanı kapsamaktadır (Yıldırım, 2016, s. 61).

⁶ Flaming Mountains

uzunluğu 1 439 km'dir. Bu akarsu Doğu Türkistan'da en bol su miktarına sahip olan nehirdir. Tekes, Künes ve Kaş en önemli kollarındandır. Yıllık akım miktarı 15 800 milyon m³ civarındadır. Su toplama alanı 140 000 km²'dir (Özey, 2019, s. 62-63). İli adlandırması Cungar dilinde olup *açık, aydınlık, herkesçe görünen* anlamına gelmektedir (Yıldırım, 2015, s. 37). Kâşgarlı Mahmûd (2005), İli Nehri'ni tarif ederken *Türk ülkelerinin Ceyhun'udur* ifadesine yer vererek kıyıları boyunca Yağma ve Tuhsi kavimlerinin ve ayrıca Çiğillerden de bir grubun yerleşik olduğunu aktarmıştır (s. 80). Nehir, günümüzde Kazakistan'ın Almatı Eyaleti ve Doğu Türkistan (Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi) sınırlarından geçmektedir. İli Nehri'nin güzergâhı göz önüne alındığında İli bölgesi toprakları, günümüzde iki farklı ülke sınırları içerisinde görülmektedir. Geçmiş asırlarda da iki alanı Rus kaynaklarında *Semireçye* denilen *Yedisu* ile yine Rus kaynaklarında geçmekte olan *Kulca Bölgesi* ya da diğer bir isimle *Yukarı İli Bölgesi* oluşturmaktadır. Bu iki sahayı gerek tarihî süreç gerekse de coğrafi ve iktisadi bakımdan birbirinden ayırmak imkân dahilinde görülmemektedir.

1.3. Günümüzdeki İli Halkları ve İli Türkçesi

Kadim Türk yurdu olan Doğu Türkistan, Çinliler günümüzde parçalara bölünmüş bir şekilde yönetilmektedir. Hali hazırda Sincan Uygur Özerk Bölgesi (Xinjiang) söylemi ile bilinen Doğu Türkistan; Kızılsu Kırgız Özerk İli, Bayangolin Moğol Özerk İli, Sancı Hui Özerk İli, Bortala Moğol Özerk İli ve İli Kazak Özerk İli olmak üzere beş ayrı özerk birimler şeklinde ayrılmıştır. Özerk bölgelerin isimlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere bütün Doğu Türkistan'da nüfus çeşitlilik arz etmektedir.

İli Kazak Özerk İli, 1954 yılında kurulmuştur. Tarbagatay, Altay ve İli olmak üzere üç yönetim bölgesinden oluşmakla birlikte merkezi Kulca şehridir. Cungar ovasının büyük bir bölümünü kapsayan bölge, esas olarak Doğu Tanrı Dağları ile Moğol-Altay Sıradağları arasında yer almaktadır. Ana nehirleri, İli ve İrtiş iken başlıca gölleri ise Sayram, Ebinur, Manas ve Ulungir'dir. Bu sularda bol miktarda balık bulunmaktadır. Karasal iklimin tipik özelliği olarak bölge, kışları soğuk ve yazları sıcaktır. Ocak ayının ortalama sıcaklığı -15 ile -18°C arasında iken Temmuz ayının ortalama sıcaklığı 20°C'dir. Yıllık yağış miktarı oldukça yüksektir. Bölgede; altın, gümüş, demir, bakır, kömür, uranyum ve petrol rezervleri gibi zengin yeraltı kaynakları bulunmaktadır. Ormanlar yaklaşık 1 milyon hektarlık bir alanı kaplamakta olup ayı, tilki, karaca, geyik, kunduz gibi birçok canlı türüne ev sahipliği yapmaktadır. Ek olarak Altay Dağları'nın

zirvelerinde kartallar yaşamaktadır. 2000 yılı verilerine göre nüfusu 1 milyon üzerinde olan Kazaklar dahil olmak üzere 3 891 531 kişiden oluşmaktadır (МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ, 2007, s. 654). İli Kazak Özerk İli'ndeki İli Vadisi'nin doğu kesiminde Tekes, Künes ve Kaş nehirlerinin birleşmesi büyük İli Nehri'ni oluşturmakta ve Kulca şehriden geçerek Balkaş Gölü'ne dökülmektedir. Nehrin Doğu Türkistan sınırları içerisindeki kısmında ikamet eden topluluklar en genel anlamda İli halkları olarak nitelendirilmektedir. Bu üç nehrin kıyıları boyunca pek çok farklı göçer unsur yaşamaktadır. Bu arazilerde yoğun olarak Kazak, Uygur, Kırgız gibi Türk zümreleri bulunduğu gibi Batı Moğolları da ağırlıklı olarak ikamet etmektedir. Bunun yanı sıra Han Çinlisi, Dungan, Şibe topluluklarıyla az miktarda Mançu, Rus, Özbek, Tatar ve Salar bulunmaktadır (Zhào & Hahn, 1989, s. 260-261).

Bölgeye farklı zamanlarda farklı halkların ev sahipliği yapması buranın dil, inanç, gelenek-görenek ve nüfus bakımından çeşitli olmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca sahanın tarihî ipek yolu güzergâhı üzerinde olması ticareti canlı kılmakla birlikte etnik unsurların birbirleriyle iletişimini arttırarak kültürel bir zenginlik oluşturmuştur. Bölgenin avantajlı coğrafi konumu ile otlakların verimliliği de cazibeyi arttırmış ve İli mntıkasının yurt edinilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Hülasa, İli bölgesindeki bu çeşitlilik tarihî sürecin bir getirisi olarak görülmelidir.

İli Türkçesi, ilk olarak 1956 yılında Nilka'daki Kazak lehçelerini araştırmak için bölgeye giden ekibin içerisinde olan Zhào Xiāngrú isimli şahsın tesadüfi olarak bu dili konuşan insanlara rastlaması ve onlarla röportaj yapmasıyla keşfedilmiştir. Bundan kısa süre sonra dil, bilim insanlarının ilgisini cezbetmiş ve araştırmalar yapılmaya başlanmış ancak bunlar hiçbir yerde yayımlanmamıştır. Z. Xiāngrú, 1982 yılının Temmuz ve Ekim ayları arasında bölgeye tekrar gelerek saha araştırmaları yapmıştır. Sadece sözlü olarak kullanılan ve bir dil sistemine sahip olan İli Türkçesi, çoğunluğu yaşlı olmak üzere az sayıda insan tarafından konuşulduğundan dolayı günümüzde yok olmanın eşiğine gelmiştir. Günümüzde burada yaşayan topluluklar İli Türkçesi'ni anlayabilmekte ancak konuşamamakta ya da konuşmak istememektedir. Bölgede genellikle aktif olarak Kazak Türkçesi ve Modern Uygur Türkçesi konuşulmaktadır. Bunun sebebi bu iki lehçenin hem dilsel olarak birbirlerine yakın olması hem de İli Kazak Özerk İli'nde Kazak Türkçesi'nin resmi dil olmasından kaynaklanmaktadır. Modern Uygur Türkçesi günümüz Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde geçerli dil olarak kullanılmaktadır. Bu iki lehçenin bölge halkı tarafından çok daha fazla kabul edilip kullanılması İli Türkçesi'nin

gerilemesine sebebiyet vermiştir. Günümüzde İli Türkçesi'nin toplumdaki zayıf konumu, Kazak Türkçesi veya Modern Uygur Türkçesi konuşanlarla evlenen insanların, eşlerinin dilini benimseme eğiliminde de kendisini açıkça göstermektedir. Fakat dil kullanımı azalsa da İli Türkçesi'nden bazı kullanımlar halk ağzında yer edinmiş ve bundan dolayı modern Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesi içerisine nüfuz etmiştir (Zhào & Hahn, 1989, s. 268-270).

İli Vadisi'nin belirli mıntıklarında yer alan otuz bir hanede tespit edilen İli Türk halkına özgü bir Türk lehçesi olarak tanımlanan İli Türkçesi'nin dil yapısı ayrıntılı bir biçimde incelediğinde hem Çağatay grubundan hem de Kıpçak grubundan özellikler içerdiği sonucuna varan Reinhard Franz Hahn, İli Türkçesi'nin Türk dilleri arasında daha önce tanımlanamayan *tawlıg* tipine ait olduğunu ileri sürmektedir (Hahn, 1991, s. 31-32). Türk dilleri ses ölçütüne göre tasnif edildiğinde Kıpçak grubunun *tawlı*, Çağatay grubunun da *taglıg* (Tekin & Ölmez, 2003, s. 57) şeklinde olmasından dolayı burada bir nevi kişisel tasnifleme yoluna gidildiği açıktır. Bölgenin toplum yapısına bakıldığında iki dil grubundan da öğeler içermesinin olağan olduğu ifade edilebilir.

2. ÇİN İSTİLASINA KADAR İLİ BÖLGESİ TARİHİ

Tarihî süreç ele alındığında, MÖ 2. asra kadar İli havzası toprakları hakkındaki bilgiler karanlıkta kalmakla birlikte en eski kayıtlar Çin kaynaklarında görülmektedir. Bu kaynaklarda, bölgede ilk olarak o sırada Hotan civarında yaşayan göçer halk Yüecilere komşu olan sarışın ve mavi gözlü Usunlara denk gelmekte ve sonra da Tanrı Dağları'nın kuzeyinde bulunan Tarbagatay ve İli bölgelerinde Sse, Se veya Seu⁷ adındaki halkın varlığından söz edilmektedir. MÖ 177'de Hunlar tarafından sıkıştırılan Yüeciler, Seu topraklarına göç etmek zorunda kaldılar ve onları buradan sürdüler. Buna karşılık Yeüçiler de ilk defa Çin elçilerinin geldiği zaman diliminde Yedisu'da varlık gösteren Usunlar tarafından sürüldü. Usunlar, bu toprakların ovalık kısımlarında yerleşip Issık Gölü'nün güneydoğu kıyısında Çigu adı verilen yerleşimi başşehir ya da ana karargâh yaptılar. MÖ 105 yılında ünlü gezgin Chang Chien'in elçi olarak bölgeye gelişi Usun-Çin akrabalık ilişkilerine ve yakınlaşmasına sebebiyet vermiş dolayısıyla bu gelişme Hunlara karşı ortak mücadele verilmesine de ön ayak olmuştur. Ancak Usunların içindeki iktidar mücadeleleri *Gun-mo*⁸ unvanlı hükümdarın gücünün bölünmesine yol açmıştır. Bu iç çekişmeler Hunlar ve Çinliler ile muhtelif savaşları beraberinde getirmiştir. Miladi 8'den 73'e kadar Çinlilerin batı bölgesi ile ilişkileri sekteye uğramıştır (Федоров, 1903, s. 1-2).

Çin komutanı Pan-Chao önderliğinde 97 yılında bir Çin müfrezesi Hazar Denizi'ne ulaşmıştır. Fakat bu hadisenin Yedisu bölgesine etkisine dair elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Usunların 2. asırda artık tamamen Çin'den ayrıldıkları bilinmektedir. Çıkan iç karışıklıklar sebebiyle 2. asırdan 5. asra kadar Çin'in Doğu Türkistan ile bağlantısı tekrardan kesilmiştir. Hunların Moğolistan'dan batıya doğru yaptıkları geniş boyutlu göçlerinin güzergâhının Yedisu bölgesine tesirleri de bilinmemektedir. Hunlardan arda kalan bu topraklara Tunguz kökenli Siyenpiler yerleşmişler ve 4. asrın başlarında bu halkın hükümdarlarından biri eski Usun topraklarını ele geçirmiştir. Sonrasında Usunlar, Yedisu ovalarından Tanrı Dağları'na göç etmişlerdir. 436 yılından itibaren her yıl düzenli olarak Çin'e hediyeler ve elçiler gönderdiler. Bu süreçten sonra bağımsız bir halk olarak Usunların adı tarihte

⁷ Ses benzerliği dışında herhangi bir kanıt mevcut olmasa da Yunan ve Pers kaynaklarının aktardıkları bilgilerde *Sak* adıyla bilinen halk ile tanımlanmıştır (Barthold, 2014, s. 87). Bahaeddin Ögel, Sakalar olduklarını belirtmektedir (Ögel, 1957, s. 258).

⁸ Ya da kun-mo, Çin kaynaklarında geçen Usun hükümdarının unvanlarından biridir (Аяган, 2005, s. 129).

geçmemekle birlikte yalnızca Büyük Kırgız-Kazak Ordası'nın adında *Usun* ismi muhafaza edilmiştir (Федоров, 1903, s. 2-3).

Orta Asya coğrafyasında Altay çevresinden gelerek kısa zamanda Büyük Okyanus'tan Karadeniz'e kadar bütün halklara boyun eğdiren yeni bir göçer Türk topluluğu ortaya çıkmıştır. Bu topluluk Bumin Kağan önderliğinde 552 yılında Birinci Göktürk Kağanlığı'nı kurmuştur. 581 yılından sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Batı Göktürk Kağanlığı'nın merkezi eski Usun toprakları olan Yedisu bölgesi olmuştur. Burası her zaman mallarını kârlı bir şekilde satan çeşitli ülkelerden gelen tüccarların uğrak noktası konumunda olmuştur. Bu ticari gelişim 7. asırda Fergana'da yaşanan sorunlarla birleşince Çin ve Batı Asya arasındaki ana ticaret yolunu kuzeye doğru kaymıştır. Tang Hanedanlığı döneminde Çin, ikinci defa batıya yönelmiştir. Bu yönelim neticesinde, Budizm'in yayılması bu dinin çıkış noktası olan Hindistan'a hac yolcuğunun gerçekleşmesini sağladı ve bu gelişme Orta Asya'daki birçok halk ve ülke hakkında bilgi alınmasına vesile oldu. Buna örnek olarak 6. asırda Yedisu'yu ziyaret eden Budist hacı Hsüan-Tsang'ın şu ifadelerine bakılabilir:

Ülkede tarım kültürü hâkimdi, Süryani kökenli 32 işareten oluşan alfabeleri hatta tarihî yazıları dahi vardı. En yaygın din Maniheizmdi. Halkın yarısı tarımla yarısı ticaretle uğraşıyordu ve ticaretin merkezi geç Müslüman kaynaklarında "suyab" ismi ile zikredilen Çu Nehri üzerindeki şehirdi. Çevresinde genellikle Batı Türkleri bulunuyordu.

İşbara döneminde (634-38) Batı Göktürk Kağanlığı; Çu Nehri'nin batısında beş, doğusunda beş olmak üzere on kola⁹ ayrılmıştı. Bunların arasındaki sınır İli Nehri'dir ve bu iki koldan ilki Nuşibi, ikincisi de Dulu¹⁰ şeklinde adlandırılmıştır. İç çekişmelerle birlikte 657 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı'nı egemenlikleri altına alan Çinliler, tiginleri Çin unvanları alan ve bir Çin valiliği olarak kabul edilen Batı Göktürk Kağanlığı'na da hâkim olmuşlardır. Fakat Göktürklerin zaman zaman Çin'e karşı etkili isyanlar çıkardığı bilinmektedir (Федоров, 1903, s. 3-5).

A. Taşağıl'a göre, yüksek ihtimalle Bortala Nehri boylarında yaşayan Dulu kolundan Türgişler Issık Gölü ile İli Nehri taraflarına göç ederek buradaki isyanlara katılmıştır. Bu bağlamda Türgiş yükselişi başlamış 716 yılında yönetimin başına geçen Su-lu, Mâverâünnehir'den yükselen Arap ilerleyişini durdurmak için çaba sarf etmiştir. Lakin

⁹ On oklar.

¹⁰ *Tuo-lu* ve *Nu-shih-pi* şeklindeki Çince adlandırmaları bilinmektedir.

737 yılında bir komplo sonucunda öldürülen Su-lu'dan sonra Türgişler gücünü muhafaza edememekle birlikte hem Tang Hanedanlığı ve Uygur Kağanlığı'nın baskıları hem de kendi kabileleri arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle dağılmış, Seyhun Nehri civarına göç etmeye mecbur kalmışlardır. İkinci Göktürk Kağanlığı (682-744) ve akabinde Uygur Kağanlığı'nın (745-840) zaman zaman hâkimiyetleri altında yaşayan Karluklar güneybatı istikametinde göçe başlayarak Altay Dağları'ndan Issık Göl civarına gelmiştir (Taşağıl, 2016, s. 235-242).

Karluklar, 766 yılında Arslan İl Türgüg önderliğinde idari merkez konumunda bulunan Tokmak ve Talas'ı ele geçirmiş ve Balasagun yakınlarındaki Kara Ordu şehrini başkent yaparak devletleşme sürecini başlatmıştır. 9. asırda Kaşgar, Taşkent ve Fergana gibi büyük şehirler ele geçirilerek devletin sınırları genişletilmiştir. 840'da Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte Karluk Hanı Bilge Kül Kadir Kağan kendisini halef ilan etmiş ve *Kara Han* unvanını almıştır. Artık Karluklar, *Karahanlı* adıyla siyasi hâkimiyetlerini sürdürmüştür. Böylece Karahanlı Devleti'nin temelleri de atılmıştır. Bu gelişmenin dışında kalıp Altay Dağları'ndan göç etmeyerek bölgede kalan Karluklardan Bozar isimli bir kişinin, günümüz Kulca şehri yakınlarında bulunan tarihî Almalık şehrinde Karluk Beyliği'ni kurduğu da bilinmektedir (Salman, 2001, s. 509-510).

Karahanlı Devleti'nin kurucu boyunun kökenleri hakkındaki görüşler çeşitlilik arz etmekle birlikte ortaya atılan bir diğer varsayım da Yağma kabilesinden olduklarına dairdir. Buna göre Uygur Kağanlığı'nın Kırgız baskıları neticesindeki yıkılışından sonra Yağmalar, batıya göç etmiş ve Karlukların elinde bulunan Kaşgar'ı ele geçirerek burayı kendilerine yurt edinmiştir. Daha sonraları İli Vadisi'ne yayılarak Balasagun'u işgal edip han unvanını kullanmaya başlamışlardır. İlk Karahanlı hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dan sonra büyük oğlu Arslan Han Bezir'in büyük kağan sıfatıyla Balasagun'da, diğer oğlu Kadir Han Oğulçak'ın ise kağana yardımcı olmak maksadıyla Talas ve Kaşgar'da hâkimiyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir (Özaydın, 2001, s. 405). Hülasa burada üzerinde durulan mevzu, İli topraklarında Karahanlı hâkimiyetinin etkili şekilde bir süre devam etmesidir. Bunun akabinde ise bölgede hâkim olan güç Kara-Hıtaylar¹¹ olmuştur.

10. asrın başlarında Tunguz kökenli bir halk olarak kabul gören Kara-Hıtaylar, Büyük Okyanus'tan Baykal Gölü'ne ve yine Kuzey Çin'in hâkimiyeti altında olan Tanrı

¹¹ Veyahut Kara-Kitaylar.

Dağları'na kadar geniş bir sahada hüküm süren Liao Hanedanlığı'nı kurdular. 1125 yılında diğer bir Tunguz kökenli halk olan Cürcenler, Güney Çin'de hüküm süren Song Hanedanlığı ile ittifak kurarak Kara-Hıtayları yerlerinden ettiler. Bir kısmı Doğu Türkistan -Kaşgar-, bir kısmı da Tarbagatay üzerinden batıya yöneldi ve Yenisey'den Talas'a kadar hâkimiyet sahası olan bir devlet kurdular. Kısa zaman içerisinde bütün Türkistan'ı ele geçirdiler. Hükümdarları *gurhan* unvanını taşımaktaydı. Bu devletin ana karargâhı Çu kıyılarındaydı ve doğrudan yönetimi altında olan yerler Yedisu'nun güney kısmı, Kulca bölgesi ve Sır-Derya bölgesinin bir kısmı idi. Sonrasında Harzemşahlar, Gurlular, Büyük Selçuklular gibi topluluklarla siyasi mücadelelere girdiler. Nihayetinde Harzemşahlar, Nayman hükümdarı Küçlük Han ile iş birliği yaparak bu devlete son verdi. Böylelikle Moğol gruplarının bahsi geçen bölgeye girişinin önü açılmış oldu (Федоров, 1903, s. 6-8).

Cengiz Han, geniş sınırlara ulaştırdığı devletini daha hayatta iken dört oğlu arasında taksim ederek her birine bir yurt tayin etmiş ve İli sahasını Çağatay'a vermiştir. Bundan sonra Çağatay'ın kışlağı Yedisu bölgesindeki Kayalık şehri civarı, yaylağı ise Almalık şehri yakınlarındaki Kuyas olmuştur. Hanlığın esas merkezi de burasıdır (Kafalı, 2005, s. 81). Aynı zamanda Mâverâünnehir ve Kaşgarya da Çağatay Hanlığı'na tabii durumdaydı. Hanlık sürekli olarak Cengiz Han soyundan gelenlerin mücadelesine maruz kalarak bir müddet mevcudiyetini devam ettirmiştir. Ancak hanlık makamına gelmesine müteakip İslamiyet'i kabul eden Tarmaşirin'in Cengiz Han yasalarını ihlal etmesi İli bölgesi göçerlerince yapılacak bir isyanın patlak vermesine neden olmuştur. Bu durumda yerleşik Müslüman Mâverâünnehir halkı ile İli bölgesinde yaşayan -Nasturi, Budist ve Şamanist- göçer halk arasında bir ikilik meydana gelmiş ve kısa süre içerisinde Çağatay Hanlığı'nın ikiye ayrılmasına sebebiyet vermiştir. Böylece Mâverâünnehir'de inisiyatifi ele alan yerel Türk kabile reisleri, Cengiz Han soyundan gelenleri tahta çıkartarak yönetimi ele geçirmiştir. İli mıntokasında ise Duğlat kabilesi hâkimiyeti sağlamıştır. Bu kabilenin önde gelen isimlerinden Bulaçi, Çağatay soyundan olan Tuğluk Timur'u han ilan etmiştir.¹² Tuğluk Timur yetenekleri sayesinde kendi yerini sağlamlaştırdıktan sonra eski Çağatay Hanlığı'nı tekrar tesis etmek için Mâverâünnehir üzerine yürüyerek buraları itaat altına aldı. Nitekim bu topraklara oğlu İlyas Hoca'yı vekil, Timur'u da ona müşavir olarak atayıp merkeze geri döndü

¹² Literatürde *Doğu Çağatay Hanlığı* veya *Moğolistan Hanlığı* şeklinde geçmektedir.

(Grousset, 2020, s. 332-350). Bu süreçte Timur ile İlyas Hoca arasında bir iktidar mücadelesi vuku buldu. Bu mücadeleden galip çıkan Timur kendi devletini (1370-1405) kurarak büyük bir sürat ile Türkistan'dan yükselmeye başladı.

Emir Timur başarılı mücadeleler neticesinde iktidarını sağlamlaştırıp farklı coğrafyalara seferlere başlamıştı. Bu seferler sırasında İli sahasına gelmemesi söz konusu değildi. Doğu Çağatay Hanlığı'ndaki vaziyete bakıldığında Mâverâünnehir'den kovulan İlyas Hoca'nın hanlığa geri dönmesi ile neredeyse bu duruma eş zamanlı olarak Tuğluk Timur'un vefatı vuku bulduğu görülmektedir. Bu vefattan dolayı Duğlat kabilesinden Bulaçi'nin kardeşi Kamereddin, İlyas Hoca'ya hasımlığını ortaya çıkararak onu öldürdü. Nihayetinde Kamereddin emir sıfatıyla bu hanlığın başına geçmiştir. Doğu Türkistan'a yaptığı seferler sırasında Kamereddin ile mücadele içerisine giren Timur bir süreliğine de olsa İli bölgesini kontrolü altına almayı başarmıştır. Kamereddin'in vefatı ile Çağatay soyunun temsilcilerinden olan ve Turfan Uygurlarını İslamiyet'e döndürerek bir devlet oluşturmaya çalışan Hızır Hoca, Doğu Çağatay Hanlığı tahtına geçmiştir. 1397 yılında Hızır Hoca'nın kızının Timur ile evlenmesiyle akrabalık ilişkileri tesis olunmuştur. 1399 yılında Hızır Hoca'nın vefatından sonra oğullarına yalnızca İli'de hâkimiyet alanı tanınmış, Doğu Türkistan'ın diğer bölümleri ise Timur Devleti'nin idaresinde kalmıştır. Fakat bu durum çok da kalıcı olmamış, Timur'un vefatından sonra Doğu Çağatay Hanlığı ile Timur Devleti arasında sürtüşmeler baş göstermiştir. Timur'un ardılları arasındaki mücadeleler Timurlu hâkimiyetinin bu topraklarda zayıflamasına neden olmuş ve bu iç çekişme ortamından faydalanan Şeybân¹³ soyundan gelen Ebul Hayr'ın torunu Muhammed Şeybânî, Mâverâünnehir'de etkin güç konumuna gelmiştir (Saray, 1997, s. 72-75). 16. asırda, Türkistan'ın batısı Muhammed Şeybânî idaresindeki Özbeklerin güdümüne geçerken doğusu Duğlat kabilesi idaresinde Doğu Çağatay Hanlığı'na ev sahipliği yapıyordu.¹⁴ Bu siyasi gelişmeler ile beraber bir yandan da Kalmuk tehlikesi belirmeye başlamıştı. Çin'deki Kubilay Hanlığı'nın yıkılmasından sonra batıya doğru göç hareketlerine başlayan Kalmukların etkin olduğu sahalardan biri de Doğu Çağatay Hanlığı olmuştur. Bu yeni süreçte Kalmuk reisleri ile Çağatay hanları arasında mücadele başlamıştır. İli bölgesi ve çevresini mesken edinen Kalmuklar, Çağatay hanlarına karşı verdikleri başarılı savaşlar

¹³ Cengiz Han'ın torunu, Cuci'nin oğludur.

¹⁴ Bu süreçte Muhammed Han, Veys Han, Yunus Han, Ahmet Han gibi öne çıkan sultanlar söz sahibi olmuştur.

sonrasında bir taraftan Çin'i diğer taraftan da Mâverâünnehir ve civarını istila hareketlerine girişmiştir. Çok yönlü sebepler içeren bu akınlar uzun bir süre devam etmekle birlikte Kalmuk gruplarının birbirleri ile olan iç çekişmeleri zayıflamalarına sebep olmuştur (Berber, 2021a, s. 20-26). Doğu Çağatay Hanlığı'ndaki vaziyetteyse Çağatay ulusundan Ahmet Han'ın oğlu Mansur'un yönetimi sırasında, Kaşgar Emiri Ebubekir Duğlat'ın Çağatay sülalesinin hazinesini yağmalayıp şehirleri yıkmasına karşılık Mansur'un kardeşi Said'in yardıma gelerek Ebubekir'den Kaşgar, Hotan ve Yarkent'i alıp onu bölgeden uzaklaştırması neticesinde iki kardeş yönetimde etkin olmuş ve Sultan Said¹⁵ Kaşgar'da, Sultan Mansur¹⁶ ise İli, Turfan bölgelerinde hâkimiyet sahası oluşturmuştur¹⁷ (Grousset, 2020, s. 483-486). Bu ikili idareden sonra gelen ardıllar birbiriyle mücadele içerisine girdiğinden istikrar sağlanamamış ve bilhassa Said Han'ın halefleri tarafından devam ettirilen yönetim, Çağatay ailesinin güdümünden çıkmıştır.

Bu süreçten sonra Doğu Türkistan sahasında kendilerini doğrudan peygamberin halifesi olarak kabul gören hocalar aktif rol oynamaya başlamıştır. Öyle ki halkın ve Said Han'ın oğlu Abdürreşid Han'ın güvenini kazanarak sarayda yaşayan Mahdum-i Azam'ın vefatından sonra oğulları iki ayrı gruba ayrılmış ve İşan Kalan tarafından *işkiye*¹⁸, Hoca İshak Veli tarafından ise *ishakiye* tarikatı kurulmuştur. Bu tarikatların azaları ise ikiliğin sınırlarını daha da keskinleştirmiştir. Hoca Kalan'ın müritleri merkezi Kaşgar olmak üzere Aktağlılar, Hoca İshak Veli'nin müritleri ise merkezi Yarkent olmak üzere Karatağlılar adı ile iki dini grup olarak birbirleriyle mücadele içerisine girmiştir. Hanlar üzerinde de etkili nüfuzu olan hocaların devamlı çekişme hali içerisinde bulunmaları ülkede büyük kargaşalara neden olmuştur.¹⁹ Çağatay ulusundan İsmail Han zamanında, kendisine hasımlık besleyen İşan Kalan'ın oğlu Appak Hoca Yarkent'ten sürülmüştür. Bunun üzerine Tibet'e kaçan Appak Hoca, Dalay Lama aracılığıyla Cungar hanı Galdan ile anlaşmıştır. 1678 yılında Kaşgar ile Yarkent'i işgal

¹⁵ Bu dönem literatürde *Saidiye Hanlığı*, *Yarkend Hanlığı*, *Kaşgar Hanlığı* şeklinde farklı isimlendirmelerle belirtilmektedir. Daha teferruatlı bilgi için bkz: (Çelik, 2013).

¹⁶ Grousset bu süreci *Uyguristan* veya *Turfan Hanlığı* şeklinde tanımlar.

¹⁷ Said Han, Mansur Han'a bağlılığını bildirerek hutbenin onun adına okunmasını emretmiş ve böylelikle uyumlu bir iktidar süreci vuku bulmuştur. Öyle ki toplumun refah seviyesi dönemin birinci el kaynağı olan Tarih-i Reşidî'de de belirtilmiştir. Aktarılan göre: *Neticede memleketleri 20 yıllık bir dönem boyunca barış ve güvenlik içinde yaşadı. Örneğin, bir kimse tek başına Hitay'daki Kumul'dan Andican'a hiçbir vergi ödemedi seyahat edebiliyordu ve her gece misafir olarak (yoldaki) bir eve alınıyordu. Allah bu iki adil ve doğru kardeşi cennet bahçelerine koysun!* (Duğlat, 2019, s. 289-290).

¹⁸ Veyahut Afakiye.

¹⁹ Bu devir *Hocalar Dönemi* şeklinde adlandırılmaktadır.

eden Cungar orduları, Appak Hoca'yı da *Cungarya Hanı Vekili* olarak Yarkent'te tahta çıkarmıştır (Hayit, 1995, s. 15-16).

Moğol birliğini yeniden tesis ederek tarih sahnesine çıkan Galdan Han -tarihçiler arasında görüş farklılıkları olsa da- Cungar Hanlığı'nı kurmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. Yedisu ile İli mintikasıdan sonra yukarıda belirtildiği gibi Kaşgarya da Cungarların himayesine girmiş ve hocaların kavgaları, merkezi İli olan Cungar Hanlığı'nın vassallığı altında devam etmiştir. Halhalar, Kazaklar, Ruslar ve Mançularla çeşitli etkileşimler içerisinde olan Cungar hanları mevcudiyetlerini Davatsi ile Amursana'nın dönemine kadar devam ettirmiştir. Cungar Hanlığı'nın tahtında hüküm süren Lama-Dorji karşısında bu ikili, iş birliği içerisinde bulunarak onu tahtan indirmiş ve Davatsi başa geçmiştir. Davatsi'nin Amursana'ya verdiği vaatleri yerine getirmemesi bu iki isim arasında düşmanlığın doğmasına yol açmıştır. Amursana, bu düşmanlığın neticesinde Kazaklardan yardım talebinde bulunup Davatsi'ye saldırsa da başarısızlığa uğramıştır. Davatsi, müttefik bulmak ve kendi gücünü pekiştirmek için Pekin'e elçiler göndererek barış ve dostluk teklifinde bulunmuştur. Çin'de hüküm süren ve Cungar Hanlığı'nın varlığına son verme niyetinde olan Mançu (Qing) Hanedanlığı ise Davatsi'nin bu girişimini yanıtızsız bırakarak daha önceden onun karşısında yenilgiye uğrayan Amursana'nın kendilerine sığınmasından yararlanmış ve bölgenin işgali için Amursana'yı destekleyerek onu kendi niyetleri doğrultusunda kullanmak istemişlerdir. Bu minvalde Mançulardan oluşan ordu sefer hazırlığını tamandıktan sonra 1755 yılının baharında iki kola ayrılarak kuzey ve güney yönlerinde ilerlemiştir. Kuzeyden giden müfreze Amursana'nın komutasındaydı ve askerler hiçbir zorlukla karşılaşmadan hızlıca ilerlediler. Bu sırada, Davatsi Pekin'e tekrardan bir elçilik heyeti göndererek barış ve dostluk talebini yenilediyse de bu yine sonuçsuz kaldı. Bu gelişmeler karşısında Davatsi savaşmayarak kaçmayı yeğledi ve Kaşgar'a yöneldi fakat Kuçar şehrinde Müslüman yöneticiler tarafından yakalanarak Amursana'ya teslim edildi. Amursana da onu Pekin'e teslim etti. Taht kavgaları hasebiyle ülkedeki iç karışıklıktan bıkan Cungar halkı ve önde gelen beyler kendi topraklarındaki bu Çin ilerleyişine karşı herhangi bir müdahalede bulunmadılar. Hülasa, Cungar Hanlığı'nın varlığına son verildi ve bölgede Mançu Hanedanlığı'nın hâkimiyet süreci başladı (Златкин, 1983, s. 286-292).²⁰

²⁰ Cungar Hanlığı ile bilgi için şu esere de bkz: (Kalan, 2008).

Çin’de Ming Hanedanlığı’nı devirerek başa geçen Mançular, 1644 yılında Qing Hanedanlığı’nı kurmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. Böylelikle Doğu Türkistan sahasında günümüze değin devam eden Çin hâkimiyetinin temelleri 1755 yılında atılmaya başlandı. Bu minvalde Mançu Hanedanlığı Amursana’yı bölge ordusunun komutan yardımcılığı ile görevlendirdi ve İli bölgesine merkezden bir general vali atayarak bu topraklarda kendi askeri ve idari sistemlerini kurmaya çalıştı. Mançular Cungar nüfusunu kırmak için Derbent, Hoşot, Hovd ve Çoros kabilelerini dört yerleşim bölgesine ayırıp kontrolü sağlamak adına da stratejik noktalara garnizonlar kurdular. Tüm bunlardan hoşnut olmayan Amursana, Cungar Hanlığı’nın bağımsızlığını yeniden tesis etmek için isyanlara başladı ve etrafında birçok Kalmuk topladı. Bu başkaldırı karşısında Mançu hükümeti büyük bir ordu göndererek Amursana’yı mağlup etmiş ve nüfusun birçoğunu kılıçtan geçirmişti.²¹ Bu gelişmeler sonrasında ıssız kalan İli topraklarına Türk, Çin ve Moğol etnik gruplarından birçok zümre göç ettirildi. Bölgede birçok kale, sur ve askerî yerleşim inşa eden Mançu hükümeti bölgede kalıcı olmak istedi. Cungarya’da otoritelerini sağlamlaştırdıktan sonra Kaşgarya’ya da ilerleyerek buraları işgale giriştiler. Bu işgal girişimlerini de hocalar arasında süregelen hasımlıklar ile Aktağlılar ve Karatağlılara taraf olmayan yerel beylerin hoşnutsuzluklarını kullanarak hayata geçirdiler.²² Mançular en nihayetinde bütün bu direnişlere rağmen

²¹ Öyle ki kaynaklar Çinlilerin bölgeyi işgalinden önce 600 000 kişilik bir nüfusla 24 milletin bulunduğunu belirtirken işgalden sonra katliamdan kurtularak sınır bölgelerine sığınanlarla birlikte Cungarya’da insan kalmadığını aktarmaktadır (Schuyler, 1876, s. 168).

²² Karatağlılardan Appak Hoca Cungarların güdümünde tahta geçirildikten sonra hainlikle itham edilmiş ve bu sebeple kendisini daha önceden Yarkent’ten süren İsmail Han’ın kardeşi olan Muhammet Emin’i han ilan ederek bu suçlamalardan sıyrılmak istemiştir. Muhammet Emin Han da Cungar Hanlığı içerisinde oluşan karışıklıklardan yararlanarak otuz bin civarında Cungarı esir etmiş ve bölgeden uzaklaştırmıştır. Hanın ölümü bu sürecin kısa bir zaman aralığını kapsamasına sebebiyet vermiş ve tahta tekrardan Appak Hoca geçerek vefatına yani 1693 yılına kadar han olarak kalmıştır. Appak Hoca’nın ölümünden sonra karısı Hanım Padişah kendi oğlu Mehdi’yi başa geçirme mücadelesi içerisine girmiş ve Appak Hoca’nın diğer eşlerinden olan oğullarını öldürmüştür. Bu süreç Aktağlılar arasında karışıklığa sebebiyet vermekle birlikte Karadağlılara avantaj sağlamış ve Yarkent’te İsmail Han’ın kardeşi Akbaş’ı han ilan etmelerinin önünü açmıştır. Akbaş ise Hocent’te bulunan Danyal Hoca’yı Yarkent’e çağırmıştır, bir süre sonra ise tahta oturmuştur. Aktağlılar’da Kaşgar’da Ahmet Hoca’yı başa geçirmiştir. Bölgeye askerleriyle birlikte gelen Tsevan Rabdan ile iş birliği yapan Danyal Hoca, Kaşgar’da da Cungarların yardımıyla başa getirilmiş ve Ahmet Hoca ise yandaşlarıyla birlikte İli’ye götürülmüştür. 1753 yılında Danyal Hoca’nın vefat etmesinden sonra oğullarından Cihan Hoca’yı Yarkent’e, Yusuf Hoca’yı Kaşgar’a, Eyüp Hoca’yı Aksu’ya, Abdullah Hoca’yı ise Hotan’a vali olarak atamışlardır ve 1755 yılına kadar yönetimi Karatağlılar grubuna bırakmışlardır. Kaşgarya’daki bu vaziyeti çok iyi gözlemleyen Mançular daha önceden Cungarların İli’ye götürdüğü Aktağlılar grubundan sürgüne gönderilen Ahmet Hoca’nın iki oğlu Burhaneddin ile Han’ı kullanarak bölgeyi işgal teşebbüslerine başlamışlardır. Han Hoca’yı İli’de rehin tutarak, Burhaneddin Hoca’yı Kaşgarya bölgesine göndermişlerdir. O da Karatağ hocalarına karşı verdiği savaşları kazanmış ve sahayı ele geçirmiştir. Bu esnada Mançulara karşı isyan eden Amursana’nın yanında yer alan Han Hoca, hareket başarısızlıkla sonuçlanarak İli’den Yarkent’e kaçarak abisi Burhanettin Hoca’nın yanına gelmiş ve kendi hanlığını ilan etmesi için onu ikna etmiştir. Bunun üzerine 1758 yılında bağımsızlıklarını ilan eden Burhanettin Hoca ve Han Hoca ile Mançular arasında savaş

1759 yılında Kaşgarya'yı da ele geçirerek bütün Doğu Türkistan sahasına hâkim oldular (Khodjaev & Khodjaev, 2002a, s. 692-696).

Mançular, 1755 yılında İli bölgesinin işgalinde muvaffakiyet gösterdikleri zaman buraya çeşitli dillerde yazılmış bir kitabe dikmişti. Kitabede Davatsi'nin yenilip Pekin'e esir olarak götürüldüğü aktarıldıktan sonra şu satırlara yer verilmiştir:

Dört Oyrat kabilesi tabiiyet altına girmek için geliyor ve bununla İli bölgesi devlete eklenmiş oluyor. Çoroslar, Dörbetler, Hoşotlar ve Hoitlar itaat altına alınmışlardır ve onlara kral, prens ve dük rütbeleri verilmiştir. Şimdi sizi (Oyratları) rahatsız etmeye kim cesaret edecektir; yaşayınız ve seleflerinizi sayınız. Gençleriniz daima yaşlıların nasihatlarını dinlesinler. Onlara yol gösteriniz ve yetiştiriniz. Herkes deve ve sığır beslesin. Herkes koyunlarıyla atlarını üretsın. Herkes göçer olsun ve kendi otağında otlasın. Sebepsiz kavga etmeyin. Hiddetlendiğiniz zaman tekdir etmeyin; hatalar yapmayın. Yabancılarla karşı kendinizi müdafaa edin ve İli'yi koruyun. Kazaklara en büyük düşman nazariyle bakınız.

Amursana'nın mağlubiyetinden sonra Kazaklara kaçması Çinlilerin onları düşman olarak görmelerine sebep olmuştur (Eberhard, 2019, s. 311).

Mançu istilasının akabinde Doğu Türkistan bölgesi, Cungarya ve Kaşgarya vilayetleri şeklinde ikiye ayrılmıştır ve buralara Çin'den *İli Generali* atanmıştır. Kaşgarya ise Yarkent, Kaşgar, Yenihisar, Kuçar, Uçturfan ve Aksu'dan ibaret altı bölgeye bölünmüştür. Bu bölgeler İli generaline bağlı birinci sınıf vali tarafından yönetilmiştir. Yine her bölgeyi birinci sınıf valiye bağlı bir amir yönetmiştir (Kuropatkin, 2016, s. 152-153). Geniş bir araziye sahip olan Doğu Türkistan sahasının yönetiminin kolaylaştırılması için bölgenin idari parçalara ayrılması ve her birine bir yönetici atanması Çin'in istila mantalitesine uygun düşen bir eylem olmakla birlikte merkezden böylesine uzak olan bir bölgenin hâkimiyet altına alınması için en uç sınırdaki bir yönetim merkezi kurulması işgal sürecinin tamamlanmasına kolaylık sağlamaktadır.

Bundan sonraki süreçlerde ise Kaşgarya bölgesinde halkın bağımsız olma amacıyla ortaya koyduğu mücadeleler yaşanacaktır. Bu bağımsızlık mücadeleleri, bölgeyi İli'den yöneten Çinliler tarafından bastırılacak veyahut bu isyanlar büyüyerek daha geniş çaplı bir eyleme dönüşüp Cungarya bölgesine de ulaşacak ve kısa süreli de olsa Doğu Türkistan'da kısmi istiklâli sağlayacaktır. Kaşgarya'daki bağımsızlık mücadelelerini ifadeye dökmek, karışıklığa sebebiyet vermemek ve çalışma sahasının sınırlarından

başlamıştır. 1759 yılının sonlarına doğru direnişi kırarak Kaşgarya bölgesinde hâkimiyet sağlamış ve binlerce kişiyi kılıçtan geçirmiştir. Böylelikle Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmı Mançu idaresi altına girmiş ve birinci Çin istilasını başlamıştır (Uygur, 2016, s. 29-37).

ayrılmamak adına tercih edilmemekle beraber ilgili yerlerde aktarıldığı gibi Cungarya'nın içerisinde yer alan İli bölgesi tarihinin geri kalan kısmı da aşağıda Kulca şehrinin tarihi süreci içerisinde yazıldığından ötürü bu bölümün burada sonlandırılması uygun görülmüştür.

3. ESKİ VE YENİ KULCA

Tarihî kaynaklara baktığımızda Kulca şehri birçok eserde karşımıza çıkmaktadır. Esasen bu isimle iki farklı yerleşim bulunmaktadır. Çin dilinde *ning-yuan-chen/yining* eski Kulca'ya ve *hui-yuan-chen/hoi-yuan-chen* yeni Kulca'ya verilen isimler olmakla birlikte Rus ve Batı kaynaklarında bu iki şehir sadece Kulca olarak adlandırılmış ve bu durum bazı kaynaklarda iki farklı yerleşimin tek bir şehir gibi anlaşılmasına sebebiyet vermiştir. Ortaya çıkan bu karışıklığı açıklığa kavuşturmak için öncelikle isimlendirmeler arasındaki farklılıkların nedenine odaklanıp daha sonrasında aynı isimle anılan bu iki kentin birbirinden farklı şehirler olduğu tarihsel süreç içinde tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çin dilinde *ning-yuan-chen/yining* şeklinde adlandırılan eski Kulca, Uygur dilinde *Gulca*, Rus ve Batı literatürlerinde ise *Kuldja*, *Kulja*, *Kulca*, *Tarançi Kulca*, *Eski Kulca*, *Büyük Kulca* isimleriyle bilinir. *Gulca* sözcüğünün sığın (Radloff, 1976, s. 328), ren geyiği (Taşağıl, 2001, s. 354), argali koyunu²³ gibi anlamlara geldiği bildirilmektedir. Buradaki eski sıfatının kendisinden daha sonra kurulan yine aynı adla anılan ve yeni sıfatı ile literatüre giren Kulca şehrine nispeten ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu şehirde Tarançi nüfusunun yüksek olması hasebiyle *Tarançi Kulca* adlandırmasının da kullanıldığı görülmektedir.

Çin dilinde *hui-yuan-chen/hoi-yuan-chen* olarak adlandırılan yeni Kulca şehri Rus literatüründe *İli*, *Mançu Kulca*, *Küçük Kulca*, *Yeni Kulca* şeklinde anılmakla birlikte bölgeye intikal eden Rus gezginler tarafından Solon dilinde *Kura*, Kazak dilinde *Kurya* olarak telaffuz edildiği de belirtilmektedir. Bu isimlendirmelerin arka planı kaynaklarda tam olarak açıklanmamaktadır. Ancak *İli* kullanımı muhtemeldir ki İli bölgesinin yönetim şehri olması hasebiyle literatüre girmiştir. Burada iki şehre de Kulca isminin verilmesinin ardında muhtemelen bu iki yerleşimin coğrafi yakınlığı ve bölgeyi ziyaret edenlerin bu iki yerleşim arasında kurdukları benzerlik yatmaktadır. Bu şehirde Mançu nüfusunun kalabalık olmasından dolayı *Mançu Kulca* kullanımı, kuruluşu tarihen daha önceye dayanan ilk Kulca şehrine kıyasla yeni kurulmasından ötürü *Yeni Kulca*

²³ Bu sözcük Cungarca olup Gulca'da bu koyundan çok yetiştiği için bu ismi aldığı belirtilmiştir (Yıldırım, 2015, s. 37).

adlandırması ve yine eski Kulca'ya nispeten küçük olması dolayısıyla da *Küçük Kulca* kullanımları mevcuttur.

3.1. Eski Kulca Şehrinin Kuruluş Tarihine Dair

Eski Kulca şehrinin kuruluş tarihine dair esasen iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde şehrin kuruluşu ile ilgili olarak herhangi bir tarih belirtilmemekle birlikte birtakım görüşlerin ortaya atıldığı görülmektedir. İlk olarak Sinolog Biçurin (1829), bölgede yaşayan bir Mançu memurunun 1773 yılında yayımlanan eserinden yaptığı çeviride eski Kulca şehri ile ilgili “15 li doğuda Türkistan şehri Kulca bulunur” (s. 104) ifadesini kullanarak aslında bu şehrin Çinlilerin bölgeye gelişinden önce kurulduğunu haber verir. Zarubin (1879), eski Kulca'nın yeni Kulca'dan 100 yıl evvel Cungarlar tarafından inşa edildiğini, burada bir Budist tapınağının bulunduğunu ve Müslümanlar tarafından iskân edildiğini belirtmektedir (s. 663). Bölgeye giderek inceleme yapma fırsatı bulan Radloff (1976) ise şunları aktarmaktadır:

Kulca şehri, Çin hâkimiyetinden çok daha eskidir. Halkın büyük bir kısmı İli vadisinin eski Tatar ahalisinden (İli vadisinde eskiden Tatarlar oturuyor ve burada Çağatay lehçesi konuşuluyordu) bundan başka sürgünlerden, Altışehir bölgesi ahalisinden ve uzun yıllardan beri burada ticaret yaparak şimdi artık tabiiyete geçmiş sayılan Kaşgar, Hokand, Taşkent ve Buhara tüccarlarından ibarettir (s. 328) demektedir.

Taşagıl (2002), Çinlilerin bölgeye geldikten sonra 1762 yılında bu şehri kurduklarını ileri sürmektedir (s. 354). Bölgeye giden Grum-Grjimaylo (1896), Kulca şehrinin kuruluşunu 1762 yılı olarak belirtse de burada daha öncesinde bir Budist tapınağı bulunduğunu kabul etmektedir. Nitekim Biçurin'in çeviri eserine atıfta bulunarak buranın bir Tarançi şehri olduğunu belirterek şehrin Çinliler tarafından kurulmamış olabileceğini de göz ardı etmez (s. 24-25). Kaynakların da Cungar Hanlığı'nın merkezi olarak Kulca şehrinin işaret etmesi²⁴ kentin kuruluşunun daha eski zamanlara tarihlendirilmesi hususundaki görüşleri daha güçlü kılmaktadır.

²⁴ İ. Kurban'ın *Şincangning Kiskiçe Tarihi* adlı eserden aktardığı bilgiye göre: “Batur Hunteyci ile Singge'nin devrinde Oyratların siyasi merkezi Tarbagatay vilayetlerindeki Kobuksar olup, Galdan döneminde İli (Gulca) siyasi merkezi olur” (Kurban, 2020, s. 38). Bununla birlikte O. Berber de Galdan döneminde İli (Gulca) şehrinin ele geçirildiğinden bahsetmektedir (Berber, 2021b, s. 67).

3.2. 19. Asır Rus Seyyahlarının Gözünden Eski Kulca

Birçok halka ev sahipliği yapan eski Kulca, 1871 yılında Ruslar tarafından ele geçirildiğinde -yeni Kulca yıkılmış olduğundan- 10 yıl boyunca Rus yönetiminin bölgedeki merkezi haline gelmiştir. Bölgeye gelen Rus seyyahlarının bıraktığı eserlerden faydalanarak eski Kulca şehri hakkında daha detaylı bilgi edinmek mümkündür.

Kostenko, 1872 yılında Tarançı Kulca'nın iklimi ile ilgili şunları belirtmektedir:

Eski Kulca, İli Nehri'nin sağ kıyısında nehirden 5 verst²⁵ uzaklıkta yer almaktadır. Buradaki toprak kumlu-killi ve çok verimlidir. Kulca'nın iklimi sıcak, sağlıklıdır. Yaz aylarındaki sıcaklık gölgede 35°'ye ulaşsa da yağın yağmurlar sıcaklığı önemli ölçüde yumuşatır. Bahar yağmurları sayesinde buradaki tahıl sulamaya ihtiyaç kalmadan büyür. Kışlar düzenlidir, kar yağışı bir buçuk ay kadar devam eder ve soğukluk -24°'ye ulaşır. Kulca vadisi batısı haricinde her taraftan yüksek dağlarla korunmaktadır ve bu durum iklimin ılıkliğini açıklar. Ayrıca ülkenin konumunun güneyde bulunması, narin ağaçların ve meyvelerin yetişmesi için uygun ortam sağlar. Böylece Kulca bahçelerinde şeftali, kayısı, nar, üzüm, elma, armut yetişir. Ancak tüm bu meyveler küçüktür ve bakımsızlıktan yabani kalmıştır. Kulca'dan 40 verst batıda olan Suydun'da meyveler kıyaslanamaz ölçüde daha iyidir, bunun sonucunda Rusların bölgeye gelmesiyle yerliler Suydun meyve ağaçlarını Kulca'daki ağaçlara aşılama başladılar. Kulca civarında girişimcilerin yokluğuna rağmen sınırlı miktarda pamuk bile yetiştirilir. Burada kayısılar Haziran ayının ikinci yarısında, şeftaliler ise Temmuz sonu ve Ağustos başında olgunlaşır.

Şehir ile ilgili gözlemleri ise şu şekildedir:

Kulca, nüfusunun heterojenliği açısından dikkat çekicidir. Burada, genel olarak tüm İli vadisinde olduğu gibi çeşitli insan kabileleri vardır...

...Eski Kulca'nın baskın nüfusu Tarançilerdir. Bu yüzden Kulca, Çin şehri görüntüsünden uzaktır. Şehirdeki iki ana caminin tamamen Çin tarzında inşa edilmiş olması dikkat çekicidir ancak Çin tapınağı basit bir kulübe gibi görünmektedir. Kulca'da Çinliler tarafından figürlü görüntüleri ve kiremit çatılı pişmemiş tuğladan yapılan çok az sayıda binalar bulunmaktadır. Evlerin hemen hepsi kerpiç, kamış çatılı, bodur, kara, gösterişsiz olarak Müslüman Orta Asya şehirlerinin yapılarındaki gibi ortak bir tipe sahiptir. Şehirde, Tarançı (kalede) ve Çin (şehrin etrafında) olmak üzere iki tane pazar vardır. Pazardaki sokaklar yukarıdan kapatılmadığı için yağmurdan veya sıcaktan korunmazlar. Çin pazarlarındaki dükkânlarda çoğu zaman kadınlar ticaret yapar ve burada çiçek satar. Bu tamamen Çin'e ait bir gelenek olarak görülür çünkü Müslüman şehirlerde çiçek satışı en saf saçmalık gibi kabul edilmektedir. Şehrin Çin kısmında, pazarda dindar insanların karnını doyurduğu birkaç lokanta bulunur. Bir kişi 20 kopeykaya²⁶ karnını doyurur. Bu lokantalarda hazırlanan yemeklerin

²⁵ Eski bir Rus uzunluk birimidir. Yaklaşık olarak 1 066 metreye eşittir (Лермантов, 1892, s. 52).

²⁶ Kopeyka, bir rublenin yüzde birine eşit olan para birimidir (Евгеньева, 1986, s. 99).

çeşitliliği dikkat çekicidir. Lokantaya gitmek için önce mutfaktan geçerek doğrudan sokağa çıkmalı ve yoldan geçenleri rahatsız eden o koku hissedilmelidir. Mutfakların düzenli ve yemeklerin oldukça temiz olmasına rağmen uzaktan gelen keskin ve boğucu koku, lokantanın varlığından haberdar olmanızı sağlar ve bir Avrupalının bu kokuya uzun süre dayanabilmesi için çok güçlü sinirleri olması gerekir. Şehrin ana caddeleri küçük taşlarla döşenmiştir. Şehir genellikle fakir ve kirlidir, Çin kısmı özellikle kirlidir. Çin kısmındaki insanlar daha hareketlidir. Tarançi pazarlarında ağırbaşlı Müslümanlar dükkânlarında edepli bir şekilde otururken Çin pazarlarında sürekli hareket, koşuşturma, gürültü vardır. Pazarcular bağırır ve alıcıları çağırır. Kimi yarı çıplak kimi tamamen çıplak çocuk kalabalığı bir ileri bir geri koşuşturur. Erkeklerin kalabalığında, Çinli kadınlar milli kostümleriyle küçük ve biçimsiz küçültülmüş ayaklarıyla, ayaklıklar üzerinde yanlara doğru sallanıyormuş gibi zorlukla yürümeleri ile öne çıkar. Her adımda tüm malları bir elinde tutan ve iki veya üç kopeyka değerinde mal satan satıcılarla karşılaşsınız. Tam karşıda aşırı derecede pis olan bir çocuk, parmağında bir kuzu parçası tutar ve tüm gücüyle bağırarak ürününü satmaya çalışır. En büyük kalabalık ve gürültü, çeşitli gıda maddelerinin satıldığı meydanlarda olur. Herhangi birine üç-dört kopeyka vererek fakir insanlar açlığını giderir. Karınları doyduktan sonra Çinliler dükkânın yakınındaki soğukta bir yere uzanır ve bütün gün boyunca tembelleşir. Çin pazarlarında ticaret üç kategoriye ayrılır. 1) Daha değerli eşyaların satıldığı damgalarla gerçekleştirilen sürekli ticaret; hasır, basma, bez, çay, şeker vb. 2) Seyyar ticaret; dükkânların önüne yerleştirilen masalarda yapılır ve burada basit sabun, aynalar, tahta taraklar, kötü tütün, iğneler, iki avuçluk Rus şekerlemeleri gibi daha ucuz şeyler satılır. Bu ürünler geceleri toparlanır ve sabahları tekrar ortaya çıkartılır. 3) Sepetlerde veya sadece ellerde gerçekleştirilen seyyar satıcılık; bunlara yumurta, meyve, kuş vb. satışı da dahildir...

...Dışarıdan kirli ve çekici olmayan şehir, içeriden yani avluları ve evleriyle daha da kirlidir. Avlular pislikle doludur, evler ise çöp ve düzensizlik ile her türlü düşünceyi aşar. Zengin insanlar bile binalarının ışık, havalandırma ve temizlik eksikliğinden muzdariptir. Buna ek olarak, Çin evleri kendilerine özgü keskin bir kokuya sahip oldukları için özel bir şekilde ayırt edilir...

...1872 yılında Kulca'da: 1 Ortodosk kilisesi, 1 Katolik kilisesi, 2 Çin tapınağı, 36 cami, 1 258 ev, 25 fabrika ve tesis ile 6 okul bulunmaktadır... (Костенко, 1872, s. 182-191).

Zarubin'in eski Kulca ilgili kaleme aldığı notlarında şehrin demografik ve dini çeşitliliği ile bu yapıların toplumsal ilişkileri başarılı bir şekilde tasvir edilmektedir:

İlk bakışta Kulca garip bir izlenim bırakır. Kentin fizyonomisinde herhangi belirli bir karakter tespit edilemez, bu da elbette içinde yaşayan halkların çeşitliliğine bağlıdır. Burada yaşayanlar: Tarançiler, Dunganlar, Kalmuklar, Mançular ve Çinlilerdir. Yalnızca ticaret için geçici olarak yaşayanlar: Sartlar, Kazaklar, Torgutlar, Sibolar ve Solonlardır. Hatta Ruslar, Afganlar ve Hintlilerle karşılaşılabilir. Tarançiler şehrin baskın nüfusunu oluşturur. Onlar, bölgenin en iyi halkıdır, dürüst ve çalışkandırlar. Katı Müslümandırlar ve hatta evleri bile Müslüman özellikleri ile ayırt edilir. Sonra Dunganlar gelmektedir. Dunganlar da Müslümandır ancak kendi yaşam tarzlarına ve alışkanlıklarına tamamen sarılmıştır; Çin kıyafetlerini ve yapısını benimserler, saçlarını örerler ve sakallarını tıraş ederler. Çinli kadınlarla evlenirler sadece kızlarını Çinlilere vermezler ki bu açıkça dinlerin farklılığına atfedilmelidir. Çin

takvimini benimserler ve hatta Çin bayramlarını kendi bayramları gibi kutlarlar. Çinliler ile Mançulardan isyan sırasında hayatta kalanlar Dunganlara boyun eğdi, birazı da Rus egemenliği altında eski yerlerine döndü. Bunların hepsi Budisttir. Ancak alt sınıfta ve Kalmuklar arasında batıl inançlar ve putperestlik hâkimdir...

...Şehrin kendisi oldukça kirli olmakla birlikte sokakları uzun, dar, dolambaçlıdır. Küçük alçak evler olabildiğince kalabalıktır. Ancak Kulca'yı son derece çekici hale getiren şey yeşilliği ve suyun bolluğudur. Geniş ve derinlerden başlayarak, 5 arşin²⁷ genişliğinde ve birkaç arşin derinliğinde içinden kolayca geçilebilecek şekilde sona eren binlerce arık yapılmıştır. Her yerde asma köprüler vardır ve korkuluklarında Tarançiler ve Dunganlar her an far niente²⁸ yaparken yakalanabilir. Ayrıca Kulca'da çok fazla bahçe bulunur ve bunlar şehir merkezinden uzaklaştıkça daha da artar. Burada her ev ayrı bir duvarla çevrelenmiş ve yeşillikler içinde boğulmuş gibi görünür...

Müellif Kulca'daki çeşitli dini ve etnik grupların ve birtakım meslek erbabının günlük yaşantısına dair canlı tasvirler ve şehir yaşantısına ilişkin hareketli bir tabloyu başarılı bir şekilde betimlemektedir:

Kulca sokaklarında sabahın erken saatlerinden itibaren hayat tüm hızıyla devam eder. Burada şehrin merkezi olan bir kale bulunur. Kalmuklar tarafından inşa edilen büyük surları mükemmel bir şekilde korunmuştur ve Tarançiler etraflarında dolaşır. Duvarların yakınında, farklı yerlerde yuvalanmış bitkiler ve çiçekler yamaçlarda tuhaf bir şekilde kıvrılır. Çinliler çok fazla çiçek sever ve genç Çinli kadınlar, gümüş takılardan başka saçlarına iki veya üç çiçek takar. Müslümanlar hayatlarına yapılan bu şiiresel eklemelere yabancılar ama artık Tarançi kızlarının Çinlilerden bu geleneği benimsemeye başladığı görülür. Kale dik açılarla iki caddeyi geçmekte, sokaklar düz ve geniş, her iki tarafı tahta ve tuğlalarla kaplı ve etrafında dikili ağaçlar bulunan arıklarla çevrilidir. Ana caddede, ne için oldukları bilinmese de -üzerlerinde fener olmadığı için- lamba direkleri bulunmaktadır. Nükteci yerliler, karanlık ve aysız gecelerde Tarançilerin alınlarını bu direklere çarpmaları için yerleştirildiklerini tahmin eder. Her yerde meyve ve sebze yığınları bulunur; Tarançiler tentelerin altındaki dükkânlarda sakince oturur ve her şeyi satar. Bu bir Müslüman veya Tarançi pazarıdır. Her iki sokağın birleştiği kalenin merkezinde meydanda bir cami bulunur. Ancak bu cami Çin tarzındadır ve diğer doğu şehirlerindeki Müslüman camilerinden tamamen farklıdır. Burası; kabartmalı, çıkıntılı görüntülere sahip çok renkli çinilerle süslenmiş geniş ve çok katlı bir yapıdır. Yükseltilmiş köşeleri olan kiremitli bir çatıya sahiptir ve Çin pagodasına oldukça benzemektedir. Kalenin arka tarafında devlet daireleri ve daha güzel evler bulunan meydan şeklinde geniş bir alan vardır. Ayrıca Ruslar tarafından düzenlenmiş güzel bir bulvar ve yanında sabahtan akşama kadar Tarançilerin bağırarak atlarının etrafında dolaştığı bir meyve ve at pazarı vardır. Daha ileride günün her saatinde yoğun bir şekilde insanlarla dolu dar ve eğri sokaklar bulunmaktadır. Bütün hayatın burada sokakta geçtiğini söylenebilir; sakinleri,

²⁷ Türk dilinden geçen eski bir uzunluk ölçüsüdür. 16. asırdan itibaren Rusya'da kullanılmaya başlanmıştır. 16 verşok veya 71,12 cm'ye eşittir (Иррохоров, 1993a, s. 79).

²⁸ İtalyanca bir deyim olan bu terim, hiçbir şey yapmamak ve bundan keyif almak anlamında kullanılmaktadır.

muhteşem iklimden yararlanarak bütün günü dışarıda geçirir ve ancak gece geç saatlerde eve döner...

...Üç Tarançi yan yana at sürer ve hararetili bir şekilde bir şey hakkında konuşur; camisinden çok uzakta olmayan beyaz sarıklı bir molla köprüünün korkuluklarında oturur; kısa, rengarenk ceketli ve kafasında bir şapka olan bir Dungan çocuğu, demirhanedeki kürkü içeri ve dışarı çeker; seyrek, gri sakallı ve hüznü kayıtsız gözleri olan yaşlı bir Dungan, uzun bir demir şeridi ateşe verir; genç Tarançi, kabarık bir uzun gömlek içerisinde çatıda durur ve oradan bir yonca düşürür. Kömür yüklü eşekler kulaklarını çırparak tembelce hafif bir tırısla kaçıtır. Çocuklar, her dakika geçen atlılar tarafından ezilmekten korkarak caddenin karşısına koşar...

...Burada yüksek parmaklıklı kapıları olan zarif bir Çin tapınağı bulunur ve Buda'nın devasa bir tasviri ile birçok küçük heykele ev sahipliği yapar. Kapının üzerinde, yarısı siyah beyaz olarak boyanmış geleneksel bir daire vardır. Bu dünyaya eşit derecede sahip olan iki karşıt ilkenin sembolik bir görüntüsüdür; gündüz ve gece, iyi ve kötü. Şehrin kuzeydoğu kısmına doğru bir Çin pazarı bulunur. Sokaklar her zaman insanlarla doludur, sürekli olan kalabalığı ve telaşı nedeniyle bit pazarlarımızla karşılaştırılabilir. Dükkânların serinliğinde, karanlık örtülü tentelerin arkasında Çinliler hüznü bir şekilde oturur ve müşterilere mal sunar. Bunlar aristokrat tüccarlar olmakla birlikte sokakta küçük şeyler satar. Bununla birlikte kaliteli ya da en azından nadir ve orijinal olan her şey satılır. Şimdi Kulca'nın Ruslar tarafından işgalinden sonra Çin'in iç şehirleriyle ticaret tamamen düştüğünden dolayı yeni şeyler taşınmamakta ve sadece değersiz şeyler satılmaktadır.

Dükkânların duvarları genellikle bir tür resim veya Çin yazılarıyla kaplıdır ve ejderhaları veya çiçekleri tasvir eden renkli kâğıt şeritler, asılı kemerler şeklinde caddenin karşısına serilir. İşte şarlatan tıbbının isteyenlere çeşitli ve çoğunlukla uyarıcı maddeler sunduğu Çin eczanesi: Burada altının iki katı ağırlığına satılan ünlü Çin ginsengi kökü (Radix Gynseng) veya eşit derecede ünlü genç kanlı geyik boynuzları (Aegoceras Sibiricus) alınabilir. İşte bir yemek severin kendine beyaz soslu sülükler veya hardal yağında demlenmiş kırmızı biber söyleyebileceği bir Çin restoran: Burada size fare patisi filetosu veya kedi etinden yapılmış bütün bir akşam yemeği servis edilecektir. Tüm yemekler açık havada hazırlanır, kötü kokusu vardır ve derler ki böyle bir mutfağın yanından uçan serçe anında ölüür. İşte sarhoş ve solgun bir Kalmuk, yük taşıyan bir el arabasını götürmektedir; şişman, göbekli ve uzun siyah örgülü Çinli bir adam, aptal yüzünde kibirli bir ifadeyle piposunu dişlerinin arasında tutarak önde ilerler; bazılarında keskin, şımarık bir bakış atan dar, çekik gözlü, simsiyah saçları olan genç Çinli kadınlar çiçeklerin dokunduğu ve bir tür gümüşten okların ve halkların işlendiği brokar bluzlarla ve çirkin, küçük minyatür ayakkabılarla, el ele tutuşarak veya bir değneğe yaslanarak sur boyunca yürür. Çirkin moda kurbanları, neredeyse hiç yürüyemezler ve en ufak bir rüzgâr onları yere serer. Mavi veya beyaz bir kumaşa asılmış mavi iki tekerlekli bir arabada bütün bir Çinli aile, heyecanlı kalabalığın arasından yavaşça ilerler. Burada tüm dillerde her türlü konuşma duyulur ve aralıksız bağırma ile kargaşadan havada bir inilti durur. Sonra gün yavaş yavaş kaybolur ve yarı Müslüman yarı Çinli şehir yavaş yavaş sakinleşir. Pazarlarından ilk ayrılan Çinliler olmaktadır. Gün batımında kalede molla, kil duvarda oyulmuş basamaklar boyunca bir tür yüksekliğe turmanır ve orada batıya (Mekke'ye doğru) döner, gözlerini yumar ve kulaklarını parmaklarıyla kapatarak hazin bir şekilde duasını okur. Tarançiler camiye karıncalar gibi her taraftan gider ve meydanadaki gürültü azalır. Ancak bir sebepten dolayı camiye girmeyen iki Tarançi, en

yakın arıkta sessizce namaz kılar. Oradan geçen Rus askerleri bir şey hakkında yüksek sesle konuşur. Akşam namazının ardından halk yavaş yavaş dağılır; üç Tarançi, her şey hakkında yeterince konuştuktan sonra, bir veda işareti olarak ellerini birkaç kez göğüslerine ve alınlarına koyarlar, eve gideler. Burada Müslüman bir aile, pişmiş yassı ekmeklerini huzur içinde yemektedir. Meydan boş ve karanlık... Sadece Dungan bekçileri gürültü çıkartan bir aletle sokaklarda yürür veya bir avuç kömür atarak ve duvardaki bir deliğe ateş yakarak üşümüş parmaklarını ısıtır. Sakinleşen şehre sessizlik hâkimdir, sadece bazen esen bir rüzgâr bir köpeğin havlamasını ya da uzaktaki bir hendeğin belirsiz gürültüsünü getirir bazen de uyumaktan geç kalmış bir memur bir caddede dörtnala geçer ve at toynaklarının gür sesi yumuşak gece havasında çok uzağa yayılır (Зарубин, 1879, s. 677-683).

3.3. Yeni Kulca Şehrinin Fiziki ve Demografik Yapısı

1755 yılı sonrasında Mançu hükümeti, tüm Doğu Türkistan'da hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra İli bölgesinde gerçekleştirdikleri büyük yıkımlar sonrasında ıssız kalan toprağı canlandırma ve yeni yerleşim yerleri kurma girişimlerine başlamıştır. Aynı zamanda bölgede düzeni temin etmek ve yönetimi kalıcı hale getirmek için siyasi yapılanma sürecine girmiştir. Bu bağlamda 1763 (1764)²⁹ yılında İli bölgesinin merkez şehri yeni Kulca (Hui-yuan-chen) İli Nehri'nin sağ kıyısında kurulmuş ve 14 fut³⁰ uzunluğunda toprak bir surla çevrelenmiştir. Kuruluşundan 30 yıl sonra nüfus artışı sebebiyle 1793 yılında şehrin doğu tarafı 343 sajen³¹ uzunluğunda ikinci bir sur ile çevrilmiştir. Bu şehirde; başkomutanın ikametgâhı ve çevresinde Moğol, Mançu ve Çin dilinde basılmış kitaplardan ve sarayda basılmış olan eserlerden oluşan bir devlet kütüphanesi, başkomutan yardımcısının kaldığı ev, tabur komutanları için 5 ev, tabur komutanlarının yardımcılarını için 8 ev, bölük komutanları için 120 ev, 5 tane askeri kançılırya, askerler için 40 tane el değirmeni ile yine askerler için 8 tane at ahır, yargıçların konaklaması için 2 ev, darphane, hazine, cephanelik, sadak, yay, ok ve eyerlerin yapıldığı cephanelik, barut fabrikası, yetimhane, gıda tedariki için bir bina, çocuklar için Mançu dilinin ve askeri becerilerin öğretildiği 8 askeri Mançu okulu, toplam 60 kişiden oluşan ve bazı Mançu çocukları için kurulan Çin ve Kalmuk dilinin öğretildiği devlet okulu, 8 askeri okulda öğrenim gören en iyi öğrencilerin seçilerek gönderildiği Mançu ve Çin dil bilgisini öğreten yüksek öğretim kurumu, memur

²⁹ Biçurin, diğer bir eserinde hui-yuan-chen şehrinin kuruluşunu 1764 yılı olarak aktarmıştır (Бичурин, 1829, s. 102). Bu farklılıkların iki eserin de çeviri mahiyetinde olmasından ötürü ortaya çıktığı düşünülmektedir.

³⁰ Rusya'da metrik sistemden önce kullanılan uzunluk ölçüsüdür. 30,48 cm'ye eşittir (Евгеньева, 1988a, s. 588).

³¹ Metrik sistemden önce kullanılan Rus uzunluk ölçüsüdür. 3 arşine veya 2 134 m'ye eşittir (Ушаков, 1940, s. 24).

çocuklarının okuduğu eğitim sürecinin beş yıl olduğu ve öğretmenin Pekin Rus okulundan gönderildiği bir Rus dili okulu, farklı dinsel inanışlar için inşa edilen tapınaklar, şehrin doğu tarafında bulunan bir eğitim alanı ve batı tarafında ise ticaret için takas alanı bulunmaktadır (Бичурин, 1841, s. 617-618). Bununla birlikte 1862 yılı civarında Kulca bölgesine giden Radloff, şehirdeki yerleşimi; en iç kısımda bulunan Mançular ile memurların oturduğu dişli ve mazgallı balçık bir duvarla çevrilen kale, kalenin kuzeyinde yer alan Çin şehri ve çiftlikler veya şehir civarı olarak nitelendirdiği ziraat ile hayvancılıkla uğraşan halka ait olan bölüm şeklinde üç kısım olarak aktarmaktadır (Radloff, 1976, s. 314). İli bölgesindeki ikinci şehir; buradan 35 verst uzaklıkta olan, 14 fut yüksekliğinde toprak surla çevrilen ve 1765 yılında kurulan Hui-nin-chen'dir. Burası da 1855 yılında ikinci bir duvarla çevrilmiştir. Hui-yuan-chen ve Hui-nin-chen bölgedeki iki ana kale konumundadır. Tüm bunların yanı sıra İli tahkimatı 6 kaleyi daha içermektedir. Bunlar; 1761 yılında kurulan -Çince bir karşılığı bulunmayan- Talki, 1762'de kurulan Suy-din-chen, 1780'de kurulan Guan-jin-chen, Çjuan-çi-chen, Gin-nin-chen ve Si-çun-chen şehirlerinden oluşmaktadır.³²

Mançu yönetiminin bölgeye intikali akabinde iskân faaliyetleri tüm İli sahasını kapsayacak mahiyette oldu ve çeşitli yerleşimlerdeki çeşitli halkların bölgeye getirilmesi kültür çeşitliliğine yol açtı. Bu doğrultuda; Çin'de hüküm giymiş olanlar, Mançurya ve Trans-Baykal bölgesinden Solon ile Şibeler, Şansi ve Kansu şehirlerinden Dungan olarak bilinen Çinli Müslümanlar ve Kaşgarya'dan Tarançi olarak adlandırılan Müslümanlar bu bölgeye göç ettirilerek ülke sosyolojik-demografik açıdan yeniden kuruldu (Lansdell, 1885, s. 203). Bununla birlikte Kazaklara İli bölgesinde Tarbagatay ve yukarı İrtiş dolayları verilerek bölge göçer Kazak gruplarının kullanımına açıldı (Yorulmaz, 2013, s. 252). Bu oluşumdan bir süre sonra 1771 yılında İdil Kalmuklarının eski yurtları olan Cungarya'ya dönmesi neticesinde nüfus daha da artmıştır (Lansdell, 1885, s. 203).

İli bölgesinin nüfus çeşitliliği, yeni Kulca şehrinin nüfusu konusunda kaynakların genelinde salt Kulca şehri bazında değil de tüm İli bölgesini ihtiva edecek bir anlatıma yol açmıştır. Ancak tezin ikinci bölümünde Putimtsev'in notları çerçevesinde Kulca nüfusu konusunda daha dar bir anlatımın aktarıldığı belirtilerek D. Fedorov'un ifadelerine göre İli bölgesinin halkları şu şekilde tasvir edilebilir:

³² Biçurin vasıtasıyla aktarılan bu malumatlar Çin hükümeti tarafından 1821 tarihinde *Yeni Sınırın Tanımı* şeklinde yayımlanan bilgilere dayanmaktadır (Бичурин, 1841, s. 618-619.)

Çinliler; kalıcı olarak yaşayanlar, sürgün edilenler ve bazı iş dallarında çalışmak için kısa süreli olarak bölgede ikamet edenler olarak üç kısma ayrılır. Görünüş olarak Moğol tipine benzerler ancak vücut kasları genellikle gelişmemiştir. Buradaki Çinliler her yerde olduğu gibi çalışkan olmalarıyla ayırt edilir, ticarete büyük bir eğilim gösterirler. Bununla birlikte tarım, bahçıvanlık, kömür kırma, küçük el sanatları ile de uğraşırlar. Geneli afyon ile alkol kullanmaya ve kumar oynamaya çok bağımlıdır. Halk arasında kadınların ayak küçültme geleneği görünüşe göre daha az sıklıkta olmaktadır ve bu durum çalışma ihtiyacıyla açıklanabilir. Çinliler arasında hiçbir dini çekişme yoktur çünkü üç inanç da -Taoizm, Konfüçyanizm, Budizm- esasen birdir. Dine yalnızca pratik bir önem atfederler. Diğer dinlere de politik amaçlar gütmedikleri takdirde hoşgörü veya daha doğrusu kayıtsızlık gösterirler. Bununla birlikte İli bölgesinde Katolik inancına sahip yaklaşık 60 Çinli Hıristiyan ailenin de bulunduğu bilinmektedir. Çinliler arasında okuryazarlık oldukça yaygındır ve çocuklar erken yaşlardan itibaren okullarda eğitime başlar. Güzel sanatlar da oldukça gelişmiştir. Çinliler büyük gastronomlardır ve yemek pişirme sanatına çok önem verirler. Yemeklerde genelde domuz, ördek, tavuk ve kaz eti tercih edilir sevdikleri ancak çeşitli işlerde kullanılan hayvanların etini yemek yasaktır. Sade su içmekten kaçınırlar ve her fırsatta çay ikram ederler. Çinliler, nadiren yıkanır ve hamam kullanmaz. Aile hayatında kadınlar neredeyse erkeklerle eşittir hatta onlara en kolay işler verilir. Tek eşlilik hâkimdir fakat üst sınıftan kişilerin genellikle iki veya üç eşi vardır. Kanunen izin verilmesine rağmen geleneklere göre boşanma yoktur. Süt kardeşliği ve ikinci kuşağa kadar akrabalık evliliğe engel bir durum olarak kabul edilir. Çin tıbbı oldukça deneyseldir. Herkes doktor olabilir; ona güvenmek hastanın inisiyatifindedir. İlaçları şifalı bitkilerden oluşur ve akapunktur da yaygın bir tedavi şeklidir (Федоров, 1903, s. 228-242).

Bölgedeki Mançular, Qing Hanedanlığı'nın kurucuları olan Çin'i işgal eden ordunun torunlarıdır. Bu orduya yalnızca Mançu kabileleri değil imparatorun sadakatini kazanan çeşitli halklardan da katılanlar olduğu için Mançular saf bir kabile tipi olarak görülemez. İli bölgesindeki Mançular; Şibeler ve Solonları kapsar, Kulca (hui-yuan-chen) şehrinin ana nüfusunu oluşturur. Görünüş olarak Çinlilerden daha canlı ve neşelidirler. Okuryazarlık oranları düşüktür. Kendi dillerini ise aktif olarak kullanmazlar yalnızca imparatora yapılan resmi itirazlarda kullanırlar ve birbirleriyle Çince konuşurlar. Budizm inancına sahip olmakla birlikte diğer dinlere eşit derecede saygı

gösterirler. Çinlilerle devlet tarafından yaptırılmış binalarda beraber yaşayan Mançular, devlet hizmetinde çalışır (Федоров, 1903, s. 243-245).

Mançuların torunları oldukları düşünülen Şibeler veyaut Sibolar, Mançuların ana dilini konuşur. İli Nehri'nin sol kıyısında bulunan 8 müstahkem yerleşimde yaşarlar. Görünüşleriyle, kıyafetleriyle ve gelenekleriyle Çinlilere oldukça benzerler ancak bir kısmı fiziksel olarak daha güçlüdür ve doğaları gereği oldukça barışçıldır. Tarımla uğraşır aynı zamanda askerlik, domuz yetiştiriciliği, yerel votka ve dokuma sepeti üretimi iş alanlarındandır. Buna karşın çalışma hayatında oldukça tembeldirler bu yüzden yerleşim yerleri düzensiz ve yetersizdir. Çinlilere nazaran aralarında okuryazarlık daha az gelişmiştir. Kadınlar aşağı konumdadır, tüm tarla işlerini yaparlar. Ayak küçültme âdetleri yoktur. Hastalık olarak frengi oldukça yaygındır. Sibolar Budist inancına sahiptir. Toplumda bulunan lamalara saygı duyulur ancak onların halk üzerinde pek fazla etkisi yoktur (Федоров, 1903, s. 245-247).

Solonlar, bölgenin işgali sırasında Çin ordusunun bir parçası olarak bölgeye gelen Mançu kökenli bir kabiledir ve sınır boyunda yaşarlar. İli bölgesine gelenlerin Kalmuk kadınları ile evlenmeleri sebebiyle geleneklerinde Kalmuk etkisinin fazlaca olduğu bilgisi vardır. Görünüm ve gelenek-görenek bakımından Sibolara da oldukça benzerler. Mançular gibi askerdirler fakat bir kısmı da kendilerine tahsis edilmiş arazilerde tarım yaparlar. Budizm inancına mensupturlar (Федоров, 1903, s. 247-249).

Dunganlar, anlatılanlara göre bölgede ilk kez İmparator Qianlong ordularının yanında tüccar ve tedarikçi olarak görülmeye başladılar. Kökenleri tartışmalı ve belirsizdir. Sünni Müslüman inancına mensupturlar. Dinlerine zulmedilmedikçe fanatik değillerdir. Çin dilini konuşurlar ve Çin gelenek-göreneklerini korurlar. Müslüman isimlerinin yanı sıra Çinli isimleri de vardır. Görünüşte Çinlilerden ayırt edilebilirler ve genel olarak cesur duruşlarıyla öne çıkan bir halktır. Kıyafetleri, şapka hariç Çinlilerinkiyle aynıdır fakat onlarınki çok daha temizdir. Kadınların kıyafetleri de Çinlilerinkine benzer olmakla beraber Dungan kadınlarının arasında ayak küçültme geleneği bulunmamaktadır. Temizdirler, hamamlara giderler ve evlerini tertipli tutarlar. Evlilikler, anne babanın seçimine göre yapılır ve 3. dereceye kadarki akrabalar arasında evliliğe izin verilmez. Kızlar gayrimüslimlerle evlendirilmez ama erkekler çocuklarını İslam kültürü çerçevesinde büyütme kaidesiyle isterlerse Çinli kadınlarla evlenebilir. Toplumda kadın genel olarak oldukça özgür ve onurludur, Dungan kadınları peçe kullanmazlar yüzleri açıktır. Dunganlar aile ahlakının ciddi olması ile diğer

topluluklardan ayırt edilir. Çocuklar arasında ayırım yapmazlar ve geniş ailelerde yaşamayı sevmezler. Okuryazarlık oldukça gelişmiştir. Sadece erkekler değil, kızlar da okuma yazma bilmektedir. Çoğunlukla tarımla uğraşırlar, bunun yanı sıra ticaret ve taşımacılıkla ilgilenirler. Ayrıca bahçıvan, kasap ve aşçı olarak da ünlüdürler (Федоров, 1903, s. 249-255).

Müslümanlar tarafından Kalmuk olarak adlandırılan Moğollar ise bir zamanlar Çin'i tehdit eden güçlü devletlerin ve birliklerin kalıntılarını temsil etmektedir. Çin hükümeti, Moğolları askeri ve idari sisteme entegre ederek -daha ziyade askeri bir güç olarak kullanma eğiliminde olup- onları kademeli bir şekilde nüfusun geri kalanıyla aynı seviyeye getirip kabile yapılarını yok etmeye çabalamıştır. Bölgede; Çahar, Olet, Torgut ve Hoşut olarak dört Moğol grubu bulunmaktadır ve bunların görünüşleri, yaşayışları, örf ve âdetleri birbirine oldukça benzerdir. İli bölgesinin Kalmukları koyu ve pürüzlü tenleriyle saf Moğol tipini muhafaza etmiştir. Doğaları gereği boş zamanlarında tembel olsalar da gerektiğinde uzun süre çalışabilirler. Küçük yurtlarda yaşarlar. Eğitim seviyeleri düşüktür, neredeyse hiç okuryazar bulunmaz. Lamaizm inancına mensupturlar. Manastırda din adamlarının kendi hiyerarşileri vardır ve tüm lamaistler arasında özellikle de İli bölgesinin Kalmukları arasında muazzam bir etkiye sahiptir. Evlilikleri yalnızca kendi aralarında yaparlar, genellikle tek eşlilik hâkimdir ve boşanma yoktur. Ana meslekleri hayvancılık ve avcılıktır, tarımla da çok az uğraşırlar. Çok hijyenik olmayan durum nedeniyle yaşam süresi ve nüfus artışı, Kalmuklar arasında bölgenin diğer halklarına göre çok daha azdır. Bunlar arasında frengi, cilt hastalıkları ve çeşitli isilikler son derece yaygındır (Федоров, 1903, s. 255-260).

Çaharlar, yaklaşık 150 yıl önce bölgenin işgali sırasında Çin ordusunun bir parçası olarak İli bölgesine geldiler. Kalmuklarla aynı özellikleri taşırlar. Ek olarak binici ve okçu olarak ünlüdürler (Федоров, 1903, s. 260-261).

Oletler, bölgeyi işgal eden Mançu hükümeti tarafından hizmete kabul edilmiştir. Çaharlara tamamen benzemektedirler. Ek olarak, Kalmukların geri kalanından daha çalışkan ve zengindirler. Ortalama yaşam süreleri ve nüfus artışı diğer Kalmuk gruplarından daha fazladır (Федоров, 1903, s. 262-265).

Torgutlar, hem 1771 yılında Rusya'dan kaçanlar hem de Oyrat gruplarından kalan torunlardır. Görünüşte diğer Kalmuklardan daha sağlıklı, daha güçlü ve temizdirler (Федоров, 1903, s. 265-266).

Tarañçiler, 18. asrın ikinci yarısında Altışehir³³ bölgesinden buraya getirilen topluluktur. Durgun ve yapı olarak güçsüzdürler. Beşik kullanımından dolayı genellikle başlarının arka kısmında bir basıklık vardır. Oldukça temizdirler, hamamları severler ve yazın akan suda yıkanırılar. Eğitim seviyeleri düşüktür ve çok az okuryazar vardır. Sünni Müslüman inancına mensupturlar ancak fanatik değillerdir. Kendi tarihî âdetlerinin birçoğunu hâlâ uygularlar bu sebeple şeriatın hükümlerinden bazılarına uymazlar. Kadınların yüzleri açıktır ve Batı Asya sakinleri arasında var olan cinsiyet ayrımı Tarañçiler arasında mevcut değildir. Nüfusun ana kitlesi tarım, bahçe işleri, küçük ticaret, el sanatları, taşımacılık ile uğraşmaktadır ve hendek inşa etme yetenekleriyle ünlüdürler. Evliliğe 4. dereceye kadar olan akrabalar ile üvey kardeşler arasında izin verilmez. Genel olarak evlilik ve boşanma sırasında şeriat kurallarına bağlı kalınır. Kadının konumu aşağıdadır ancak 7 yaşından itibaren kız ve erkek çocukları birlikte eğitim görmektedir. Okul etkinliklerinin kapsamı son derece sınırlıdır; çocuklara okuma, yazma, sayma ve dua etme öğretilir. Ahlaki eğitimin temeli, ebeveynlerin iradesine koşulsuz itaat, büyüklere saygıdır. Toplum arasında birçok hastalık yaygındır. Bunları tedavi etmede Kuran'dan özdeyişler, kan alma, hamamda masaj gibi yöntemler kullanılır. Tarañçiler esasen Kaşgarya'da yaşayan halkların fiziksel ve ahlaki doğasının birçok özelliğini birleştiren ve yansıtan bir gruptur (Федоров, 1903, s. 266-274).

Kazaklar, bölgede göçer şekilde yaşarlar. Dayanıklı ve güçlü bir halktır, bu yönleriyle diğerlerinden ayırt edilebilirler. Eğitim seviyeleri zayıftır, aralarında çok az okuryazar vardır. Genel olarak büyük yeteneklere sahip bir topluluktur; müziği, şarkı söylemeyi ve hikayeleri severler. Sünni Müslüman inancını kabul ederler ancak fanatik değillerdir ve Mollalar halk üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. İstisnalar dışında tütün ve afyon kullanmazlar. Ana uğraşları hayvancılık ve avcılıktır, az miktarda tarım yaparlar ayrıca aralarında kundura, demir ve gümüş ustaları da bulunur. Kazaklar arasında kadın aşağı konumdadır sadece iş gücü üzerinden değerlendirilir ve neredeyse tüm ev işleri

³³ Esasen Altışehir kavramı, Tanrı Dağları'nın güneyindeki vaha yerleşimlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu yerleşim isimleri kesin bir dille ifade edilemez, bölgeye gelen seyyahlar farklı şehir isimleri listelerler. Bunlardan bazıları şunlardır: Albert von Le Coq iki muhtemel liste sunar. İlki Aksu, Maralbaşı, Kaşgar, Yenihisar, Yarkent ve Hotan'dır. İkincisinde Aksu'nun yerini Kargalık alır. Velihanov; Uçturfan, Turfan, Kaşgar, Yenihisar, Aksu, Yarkent, Hotan olarak tanımlar; Barthold, Yenihisar'ı Kuça ile değiştirir. Bazen de bu listelerden herhangi birine Uçturfan eklenerek yedi şehir şeklinde de tanımlanır. Bu terimin Yakup Bey'in Turfan'ı işgalinden sonra kullanılmaya başlandığı söylenmektedir. Yedi Şehir: Kaşgar, Yarkent, Hotan, Aksu, Üç Turfan, Kuçar ve Turfan'ı içeriyordu. Nadiren de Sekiz Şehir olarak adlandırılır. Bu da; Hotan, Yarkent, Yengi Hisar, Kaşgar, Aksu, Uçturfan, Kuçar, Karaşehir'i belirtmektedir (Bellér-Hann, 2008, s. 39).

onun üzerine yıkılır. Bölgedeki diğer halklardan çok daha sağlıklıdırlar. Toplumda mide hastalıkları, uyuz ve nispeten de frengi görülür. Aralarında kırık, çukuk ve yaraları büyük bir ustalıklarla tedavi eden şifacılar vardır (Федоров, 1903, s. 275-279).

3.4. 19. Asır Rus Seyyahlarına Göre Yeni Kulca

Yeni Kulca'yı 1866 yılında yıkılışına kadar birçok seyyah ziyaret ederek eserlerinde bu şehirden bahsetmiştir. 1807 yılında bölgeye ticaret amacıyla Tatar Murtaza gelmiştir. Grigoriy Fedoroviç Gens tarafından kayıt altına alınan bu anlatı Pavel İvanoviç Nebolsin'in *Rusya'nın Orta Asya ile Ticareti Üzerine Denemeler* adlı yazısının son kısmında da kendine yer bulmuştur. Bu bağlamda 1855 yılında yayımlanan eserde Murtaza, Kulca ile ilgili şunları anlatmaktadır:

...Semipalatinsk kalesinden küçük Kulca'ya kadar olan tüm yol boyunca, otlar son derece iyidir ve böylece hemen hemen her yer biçilebilir. Çoğunlukla nehirlerde olmak üzere her yerde bol su bulunur, taze ve lezzetlidir. Ayrıca yakacak odunda da hiçbir yerde kıtlık yoktur. Kervan, küçük Kulca'daki duvarın hemen yanından, şehrin önünden geçer. Geçtikten sonra nehir kenarında iki verst ileride durur. Sakinleri o kadar meraklıdır ki şehri geçen kervanı görmek için duvara tırmanır. Kervan doğrudan sağa akan nehre, Kaşgar'a gider; bu şehre giden yol buradan sağa dönerek mümkün olduğu kadar nehrin akışını takip eder. Büyük Kulca'ya giden yol buradan sola gider. Kervan oraya varduktan hemen sonra, malların gizli satışını önlemek için iki sınır karakoluna her biri 30 kişiden oluşan bekçiler koydular. Kervan nehir kenarında iki gün kaldı. Üçüncü gün onu yerleşim yerinden yarım verst olan kervansarayına aldılar. Malları buraya koydular, yanına bir nöbetçi diktiler ve kervanla birlikte olan insanlar burada kaldıkları süre boyunca konakladıkları kamplarına geri dönmek zorunda kaldılar çünkü kervanda bulunan hiç kimsenin şehirde yaşamasına izin verilmemekteydi ancak kısa bir süreliğine şehri ziyaret etmelerinde yasak yoktur. Kervansaray, yerleşim olarak Rus ostroglarına benzer. Burası; on iki odalı, yeşil boya ile boyanmış tahta çatı ile örtülü ve arka bahçe yerine yüksek ahşap parmaklıklarla çevrili, iki kapılı tuğla bir binadan oluşmaktadır. Diğer bir köşede nöbetçiler için özel bir tuğla bina vardır ve bütün bu bina şehir dışındadır. Kervanda hiç kimsenin doğrudan özel kişilere bir şey satma hakkı yoktur. Yalnızca vali Janjun ile kumandan Kalatay kervansarayına gelirler ve tüm malları para olarak değil de mallarını takas ederek ticaret yaparlar. Burada da bir ücret talep ederler. Janjun'un üzerinde koyu kırmızı düğme ve üç tavus kuşu tüyü bulunan bir şapkası, Kalatay'ın üzerinde sarı bir düğme ve tavus kuşu tüyü bulunan bir şapkası ve Amban'ın ise beyaz düğmeli bir şapkası vardır. Küçük Kulca şehri, nehirdeki su yüzeyinden en fazla bir sajen tarafından yükseltilmiş düz bir yerde bulunur. Şehrin yakınındaki nehir kıyısı ince bataklık kumdan oluşur ve bu nedenle derin olmasa da içine girmek zordur. Kent, taş bir temel üzerine ve her iki tarafa da sıvalı olarak inşa edilmiş bir kil duvarla çevrilidir. Duvarın önünde, içine yüksek bir yerden suyun aktığı bir hendek veya kanal bulunur. Bu kanalın her iki tarafında genellikle ağaçlar dikilidir. Şehirde 6 kapı vardır. Şehrin ortasında iki katlı, tuğladan yapılmış büyük Çin tapınağı vardır ve herkesin buraya özgürce ve kısıtlama olmaksızın girmesine izin verilir. Şehirdeki yapılar genel olarak mükemmel ve güzeldir. Bu nedenle Buhara ve Hokand'daki en iyi

binolar bile buradaki evlerin dış görünüşü ile karşılaştırılmaz. Evler çoğunlukla tuğla ve tomruktan yapılmıştır; ikincisi, Çin tomruklarının sekizgen formu tek farkla Rusya'dakiyle aynı şekilde oluşturulmuştur. Çok az sayıda kilden yapılmış ev bulunur. Tüm evler yeşil boya ile boyanmış tahta çatılarla kaplıdır. Tüm sokaklar boyunca hendekler kazılıdır. Şehrin sakinlerinin çoğu Çinlilerden oluşur ancak onlardan ayrı olarak burada 1 500 Dungan ailesi yaşar. İslam'ın yasalarını benimserler ancak tamamen Çinliler gibi giyinirler ve Çinlilerden yalnızca Müslümanların âdeti olduğu gibi bıyıklarını kısaltmaları bakımından farklıdırlar. Dunganlar biraz Tatarca konuşur ancak gerçek Çinliler bu dili hiç bilmez. Çinliler, yabancılardan sadece Andicanlıları mütevazı ve tehlikeli olmayan insanlar olarak gördükleri için Kulca'ya girmesine izin vermekte fakat yine de farklı insan grupları Andicanlı kılığında şehre gelmektedir. Küçük Buhara şehirlerinde ayırım yapmadan herkese izin verirler, ticaret serbesttir. Küçük Kulca şehrinin yakınlarında, ticaret yapmak için geldikleri çarşıda Kalmuklar her zaman kalabalık şekilde dolaşır. Kulca şehrinin sakinleri ticarete ve endüstriye yatkındır. Şehirde tedarik edilen malları ya da el emeği olan ürünleri satan dükkânı olmayan neredeyse hiçbir hane yoktur. Bu dükkânlarda çay, çini, tütün vb. bulunur. Oğlanlar sokaklarda, Çinlilerin her zaman yanlarında taşıdıkları ve hem evde hem de sokakta neredeyse sürekli sigara içtikleri pipoları yakmak için sıcak kömürler taşır. Sokaklarda sürekli farklı mallar ile seyyar satıcılar gezer...

Ardından iki Kulca şehrinin kıyaslamasını yapmakta ve şu sözleri dile getirmektedir:

...Büyük Kulca şehri, üç gün kervan yolu uzaklığında olan küçük Kulca'nın kuzeyinde yer almaktadır. Yol boyunca iki karakol bulunur. Nehir boyunca iyi inşa edilmiş, korkuluklu üç ahşap köprü vardır. Büyük Kulca, küçük Kulca şehriden üç kat daha geniştir ve oradaki yapılar daha da iyidir. Büyük Kulca, küçük Kulca ile aynıdır ancak on kapısı olan bir duvarla çevrilidir. Şafak söktüğünde, her kapıda sabah ve akşam olmak üzere ikişer kez topla ateş edilir. Akşam şafağından sabah şafağına kadar hiç kimsenin şehirde dolaşmasına izin verilmemekte ve etrafta dolaşan herkes gözaltına alınmaktadır (Небольсин, 1855, s. 340-345).

Yegor Kazimiroviç Meyendorf'un da içerisinde bulunduğu bir heyet 1820 yılında Buhara'ya gitmiştir. Müellif bu seyahatini kaleme aldığı eserinin ikinci kitabında Buhara'ya Komşu Hanlıklar Hakkında Notlar başlığı ile aktarmıştır:

Küçük ve büyük olmak üzere iki Kulca şehri vardır. Her ikisi de İli'de bulunur ve aralarındaki mesafe 40 versttir. Kervanlar, büyük Kulca'nın kuzeyindeki küçük Kulca'dan geçer. Burada Buhara'dakilere hiçbir şekilde benzemeyen bir kale bulunur ve bu kalenin burçlarının köşeleri çıkıntılı bir şekilde olduğu için Avrupa'daki kalelerle karşılaştırılabilir. Kapılar her akşam gün batımında kilitlenir, ardından bir top ateşlenir. Kalenin komutanı Janjun ve polis şefi Galda unvanını taşır. Üç ay içinde, çeşitli suçlardan dolayı üç Kazak ve beş Çinlinin kafaları kesildi. Tapınakların yanında çeşitli boyutlarda, işlemeli giysiler giyen ve ellerini karnında tutan kilden yapılmış putlar bulunmaktadır. Tapınağın içerisinde ise genellikle altın olan putlar vardır, camlı nişlerde saklanır ve ayaklarına ekmek yerleştirirler. Çin Cungaryasındaki Kulca, yaklaşık 2 000 Çampan veya Çinli piyadeden oluşan bir garnizon tarafından korunur. Bu şehirde altı kapı ve kerpiç ile ahşap olmak üzere yaklaşık olarak 9 000 ev bulunur; Rusya'da olduğu gibi taşlı çatılara sahip evler de vardır. Kulca'nın yakınlarında tarla yoktur; şehirden 30 verst uzakta, Çinlilerin

yaşadığı yarım düzine köy vardır. Talki Dağları, Kulca'ya odun sağlayan muhteşem bir ormanla kaplıdır. Bazı Kalmuklar dağlarda yaşar ve çoğu göçerdir, bazıları ise Çinlilerin hizmetindedir. Esasen içlerinde pek yerleşik yoktur. Kulca'da "Dungan Tatarlarına" ek olarak, aralarında Kara-Kitay veya Kara Çinliler olarak adlandırılan birçok Çinli yaşar. Kadınların çok küçük ayakları vardır. Kulca'dan çok uzakta olmayan İli Nehri, yalnızca 100 fit genişliğindedir ve yaz aylarında birçok yerden akar (Мейендорф, 1975, s. 76).

Sonrasında ise 1843 yılında Yegor Petroviç Kovalevskiy bölgeye intikal etmiştir. Onun Kulca şehri ve sosyal yaşantısıyla ilgili gözlemlerine göre:

Kulca şehri ya da Kazakların dediği gibi Kurya (kale), çift sıra surlarla çevrilidir; ön tarafında köşelerinde gözetleme kuleleri, altta da bir geçiş kapısı vardır. Duvarın uzunluğu 550 sajen ve yüksekliği ise 4 sajendir. Kerpiçten yapılıdır, zaman içinde birçok yeri, şişman ve tembel ama genellikle kibar ve oldukça özverili bir Çinli askeri komutanın ihmali sebebiyle zarar gördü. Kale, Cizvitlerin Çin'e getirdiği ya da daha doğrusu eski zamanlardan beri orada var olan tahkimat sistemine ekledikleri Avrupa'daki eski şehirlerin tahkimat sistemine göre inşa edilmiştir. Kulca'da 3 000'den fazla ev bulunmaktadır, sakinlerin sayısı 30 000'e kadar çıkarılabilir. Binalar arasında Müslüman camileri ve Çinlilerin görkemli tapınakları ayırt edilir. Çin tarzında oldukça lüks birkaç bina daha vardır ancak genel olarak evler sıkışık, sokaklar kirli, meydanlar geniş olmasa da hareketlidir. Yayları ve okları ile yerel garnizonu oluşturan askerler halk kalabalığında ayırt edilir. Garnizon, çoğu Mançu olmak üzere 5 000 kişi civarındadır. Buna ek olarak, komutan kısa süre içinde farklı kabilelerden oluşan 30 000 kişiye yaklaşan bir ordu meydana getirebilir. Bu ordunun ahlaki gücü herkes tarafından bilinmektedir.

...Çinli coğrafyacılarca Hui-yuan-chen olan Kulca'dan ayrılmadan önce gösterdikleri manzaralar ne kadar kötü olursa olsun, yerel tiyatrolara ve kumarhanelere gitmekten kaçınmazsınız. Her türde oyun burada tüm hızıyla devam eder, hevesle oynanır; umutsuzlar, dilsizler ya da ruhunu parçalayanlar sizi hayrete düşürür. Bir zamanlar tanık olduğum bir sahne hatıramda sağlam bir şekilde yer edinmişti: Mançu bir zar oynadı ve kaybetti. Artık parası ya da eşyaları yoktu, yaylarını ve oklarını her şeyini kaybetti. Tüm kıyafetlerini gömleği de dahil ortaya koydu ve kaybetti.

"Tekrar oyna!" diye bitirdiğinde düşmanına bağırdı.

— Daha fazlasını kaybedeceğin hiçbir şeyin yok.

"Hayatım ve özgürlüğüm var. Hayatım için oyna, kazandığında senin ebedi esirininim."

— Seni tanıyorum. Kendini ya da beni öldüreceksin, senin için asıl kazanmak budur.

"Kendimi öldüreceğim böylece en büyük oğlum benim yerime geçecek. Fakat seni öldürmeyeceğim çünkü hâlâ bir ailem var bu yüzden senin ailenin intikamını ve yetkililerin cezasını çekmek istemiyorum."

O da kabul etti ve fakir Mançu, dolan gözlerle zarların düşüşünü izledi. Bütün ruhu bakışlarına kaydı ve ruhu korkunç bir şekilde küçüldü! O kaybetti! "Bedenimi kazandın, ruhum için oyna!" diye öfkeyle bağırdı. Diğer oyuncu kayıtsızca — Ruhundan bana ne? diye cevap verdi ve gitti. Sessiz ve derin bir umutsuzluk fakir Mançu'yu ele geçirdi: Konuşmadan, kımıldamadan, anlamsızca, herkes dağılmış olsa da yere zincirlenmiş gibi oturuyordu. "Her şey bizimki gibi" diye düşündüm ve oradan ayrıldım.

Halkın infaz edilmesi de oldukça sık görülür çünkü en ufak hırsızlık, ticarete hile yapmak kafa kesme ile cezalandırılır. Buradaki hükümdar, idamların icadında çok esprilidir; bir keresinde Kazak'ın birini suçla itham ederek onu ölüme mahkûm ettiler. Janjun onun Çin ve Kazak bozkır sınırında kafasının kesilmesini emretti, böylece kafa devletin sınırları içinde, gövdesi ise dışında kaldı: "Suçu planlayan kafa" dedi, "her şeyin suçlusu, suç mahallindeki yabancı bir ülkeye düşmelidir ama beden masumdur, bırakın memleketinde kalsın (Ковалевский, 1871, s. 193-200).

Çöçek konsolosluğunun yakılması üzerine Çin yönetimiyle müzakere etme amacıyla 1856 yılında yeni Kulca şehrine gelen isim Çokan Velihanov'dur. 9 Ağustos tarihinde Kulca'daki gıda ürünleri hakkında şunları belirtmektedir:

Burada et ucuzdur. Bir fund³⁴ hayvanın eti 4 kopeykaya mal olur. Koyunlar 5 kopeyka, Hollanda tavukları adı altında bizde bilinen Çin tavuk cinslerinin ağırlıkları 10 fund kadardır. Kıkırdaklı burunları ve kırmızı boynuzlarıyla ünlü Çin kazları tatsız, sert ete sahiptir. Ördekler sıradan ve bizimkilerden farklı değildir. Buradaki çoğunlukla üç cins şeftali yetiştirilir. İlki bir elma büyüklüğünde, tüylü, ikincisi küçük, kabuğu pürüzsüz, kırmızimsı renkte, üçüncüsü ise yassı ve son derece lezzetlidir. Bunlar Pekin'de bile bulunmaz. Birincisi boyutunu aşlamadan alırken, sonuncusu daha lezzetlidir. Armutlar iyidir, bergamotlar bizimkinden daha aşağıdadır. Elmaları çoktur ama iyi değildir. Kulca'nın armutları çok lezzetlidir. Nar ve vişne nadir bulunur. Kayısı bahçelerde yetiştirilir ve birçok yerde yabancı olarak yetişir, Temmuz ayında tamamen olgunlaşır. Farklı cins üzümler vardır: beyaz, büyük ve uzun, diğeri ise sert, mor-eflatun gibi bir renge sahiptir ve ayrıca doğuda kişmiş³⁵ adı verilen daha küçük bir cins bulunur. Ayrıca korinka³⁶ (küçük siyah) üzüm de bulunur. Bahçelerde sarı ve aromalı yeşil kavunlar da yetiştirilir. Yeşil kavunlar en iyisi olarak kabul edilir (Kumul), ayrıca beyaz ve sözde kış kavunları da vardır. Mart ayına kadar -tüm kış boyunca- durabilirler ve taşımacılık için elverişlidirler. Karpuzlar sarı ve kötüdür ancak topraktakilerin kırmızıya dönüştüğü fark edilebilir...

15 Ağustos tarihinde Kulca'da bulunan Çin pazarındaki gözlemlerine göre:

Çin pazarı bizim gibi bir meydan değildir, burası sıradan sokaklardan farkı olan bir sokaktır: Burada evlerin ön cephesi sokağa bakar, orada da arka taraftadır. Tek kelimeyle, burası her iki tarafta dükkânların veya tentelerin bulunduğu büyük bir sokaktır. Sokağın ortasında tüm yol boyunca bir at arabası genişliğinde şose ve etrafına bir korkuluk çekilerek bir yükseklik yapılmıştır. Sokağın girişinde bir evin tentesinin altında kısa bir tasma üzerinde duran birkaç at ve bardo dururdu. Zavallı hayvanlar sabırsızlıktan başlarının üzerinde olan ağacı kemirir, ayaklarını yere vurrur ve bizi, daha doğrusu atlarımızı gördükten sonra bir eşeğin kişnemesi gibi vahşi, boğuk ve dostça bir çığlık yükselttiler. Çinliler atları günde sadece iki kez küçük bir ölçü ile besler ve geri kalan zamanlarda başları dik olarak bağlar. Saticıların bağrısları, küçük tüccarlar, at arabaların gıcirtısı, atların takırtısı ve çanların delici

³⁴ Metrik ölçü sisteminin uygulanmasından önce kullanılan 409,5 grama eşit olan Rus ağırlık ölçüsüdür (Евгеньева, 1988b, s. 587).

³⁵ Sultaniye üzümü.

³⁶ Kuş üzümü.

çınlaması; tüm bunlar vahşi ve gürültülü bir uğultuda birleşir. Çeşitlilik korkunçtu. Evlerin önündeki tentelerin altında hazır kıyafetleri satan küçük dükkânlar vardı; bazı dükkânların üzerinde kilise bayrağı gibi büyük bayraklar dalgalanırdı. Dükkânların önünde daha çok tüccarlar vardı, masalarda farklı çeşitlerde üzümle dolu mavi ve beyaz sepetler bulunmaktaydı; tatsız elmalar, armutlar, kayısılar ve şeftaliler de sepetlere yığılmıştı. Karpuzlar uzun ve ince, çirkin salatalıklar, büyük baklagiller ile oldukça lezzetli kavunlar bulunmaktaydı. Tüccar sivri şapkasıyla büyük bir şemsiyenin altında oturur ve hangisi olursa olsun mallarını kendisi gösterir. Birkaç olgun karpuz ve kavun kesilerek görülmesi için açıkta bekletilir ve sahibi durmadan üzerlerine at kuyruğundan bir yelpaze sallamaktaydı. Üstünde kocaman bir şemsiye vardı, üç kulaç uzunluğunda direklerle bağlıydı ve güneşin yönüne bakarak şemsiyeyi daha da eğik bir şekle getirdi. Tentenin altında, çeşitli önemsiz şeylerle yığılmış sıra sıra masalar bulunur. Bunlar; Çin pipoları, tütün keseleri, tütünler, yelpazeler, çeşitli rozetler, aynalar ve diğer küçük şeyler. Etrafları insanlarla doluydu. Burada kaç çeşit yüz vardı, kaç giysi! Tentenin altında üzerinde gri uzun kaftanı olan bir tüccar gölgede otururdu ve burada Orta Asya sakini olarak adlandırılan bir Andicanlı da bulunmaktaydı. Yuvarlak sarıklı, karga kanadı gibi siyah sakallı, düzgün bir yüze sahip, beyaz gömlekli bir Kaşgarlı, çatık kaşlarının altından somurtkan görünmekteydi. Gözleri koyuydu ve burnu bir Şam kılıcı gibi kavisliydi. Çinli yetkililere toprağı işlemeleri için hizmet etmek üzere bu illere sürülen Müslüman bir çiftçi olan yırtık pırtık kıyafetli bir Tarançi, yeni satın aldığı karpuzu zevkle yedi. Bir siyahi kadar karaydı ve dişleri inci kadar beyazdı. Doğrudan uykulu gözlerle Mançu; güney eyaletlerinden sürgün edilmiş, dar gözlü, düz burunlu, siyah ve kristal dişleri olan cesur bir Çinli; beyaz kısa bir gömlek giymiş, cilalı muşamba gibi görünecek kadar yağlı, vaşak kürk şapkalı ve kuşaklı çarpık bacaklı Kalmuk...

Onun 18 Ağustos'ta şehrin yönetimi ile ilgili aktardıklarına göre:

...İli ya da Müslümanların deyimiyle Kulca, Çinlilerin resmî belgelerine göre İli vilayetinin ana şehridir. Batı bölgesinin yani Tarbagatay, İli ve Yedişehir'in tüm yönetimi burada yoğunlaşmıştır. Janjun, kral yardımcısı veya genel vali ve burada konuşlanmış tüm birliklerin baş komutanıdır. Hebe-amban onun yoldaşı ve danışmanıdır. Tarbagatay bir vali (ukurday) tarafından yönetilir. İli'de Çinli yetkililerin yanı sıra hakimbek adı verilen yerli yetkililer de bulunmaktadır. Müslüman şehir eski Kulca'da, Urumçi'de ve Turfan'da da birer hakimbek vardır. Yedi Türkistan şehri hakimbekler tarafından yönetilmekte, bunlardan biri wang (Çinlilerin, Çin'in ulusal azınlıklardan üst tabadakilere ödüllendirdikleri soylu unvan) unvanına sahiptir. Cunganların öldürülmesinde Çinlilere yardım ettiği için bu unvan verilmiştir. Torgutlar Çinli bir icra memuru tarafından yönetilir ancak bunlardan biri aynı zamanda kalıtsal olarak wang unvanına ve kendi haklarına sahiptir...

10 Eylül tarihinde ise Kulca'da bulunan mezarlara dikkat çekerek:

...Sarı Bulak'ın İli ile karışmasıyla oluşan deltanın üzerinde yükselen kalenin köşesinden başlayarak en uzak bahçelere kadar nehrin her iki kıyısının tamamı kelimenin tam anlamıyla çiçek hastalığı kadar sık ve küçük mezarlarla doludur...

...Kulca'da çok insan olduğundan mı yoksa iklimin sağlıksız olmasından mı bilmiyorum ama Rusya'da veya Avrupa'da bu kadar çok mezarın olacağı başka bir şehir olmadığına inanıyorum. Mezarların alışılmış şekli daha önce de belirttiğim gibi

koni biçimli bir höyüktür. Bazılarında, Kazak bozkırlarında “Kalmuk mezarları” olarak adlandırılanlar üzerinde bulunanlar gibi taş levhalar vardır... demektedir (Валиханов, 1985, s. 204-232).

1856 yılında Grigoriy İvanoviç Spasskiy de Putimtsev'den etkilenerek onun aktardıklarının özeti mahiyetinde yeni Kulca ile ilgili kısa bir yazı yayımlamıştır:

İli ya da Hui-yuan-chen'dir. İli adını Tekes ve Talki dağlarından 200 verst öteden akan ve aynı mesafeden Balkaş Gölü'ne dökülen aynı adı taşıyan nehirden almıştır. Bu şehir, nehrin yüksek sağ kıyısında yer almaktadır. Burası, Çöçek gibi üç sajen yüksekliğinde ve on kapısı olan bir taş duvarla çevrilidir. Ayrıca, İli'nin dik kıyısında yüz sajen boyunca uzanan bir arşin uzunluğunda harap bir tuğla duvarla korunmaktadır. Kulca'nın başka dış tahkimatları yoktur. Ev sayısı 10 000'i geçmez, genellikle küçüktür ve aralarında yalnızca Çin tapınakları ihtişamlarıyla ayırt edilir. Ayrıca camiler de bulunur ve görünüşleri her zamanki gibi imrenilecek gibi değildir. Sokaklar dar ve kirlidir. Daimî sakinleri, kökenlerinin Emir Timur'dan geldiğinden gurur duyan Kara-Kitat ve Tupgan adlı Çinliler olarak kabul edilebilir. İkincisi, Müslümanlardır hem Türkçe hem de Çince konuşurlar. Az sayıda yerleşik sakin olmasına rağmen Kulca, Çin'den ve Batı Asya şehirlerinden gelen tüccarlar ve çeşitli zanaatkârlardan dolayı her zaman kalabalık görünmektedir. Sokaklar, hanlar ve çayhaneler çok sayıda olmakla birlikte, her zaman insanlarla doludur. Ayrıca, burada yaşayanlar özellikle bekar olanlar, neredeyse her zaman hanlarda öğle ve akşam yemeklerini yerler hatta aileler bile genellikle buralardan yemek alır. Çay evleri de hiç boş kalmaz. Tupganlar ayrıca kumar için özel evler işletirler ve bu evler ağırlıklı olarak Çinliler tarafından ziyaret edilmektedir. Bu şehre, güneyde İli Nehri'nin aynı kıyısında yer alan ve kervan yolcuğuyla üç gün süren küçük Kulca'dan ayırt etmek için büyük Kulca denilir. Burası (küçük Kulca) bundan üç kat daha küçüktür ve her zamanki gibi kaçınılmaz olarak burada bir duvarla çevrelenmiş olmakla birlikte her iki tarafı kil sıvalı taş temel üzerine yapılmıştır ve sadece altı kapısı vardır. Ayrıca burası yüksek yerlerden akan suyu olan bir hendekle çevrilidir. Buna ek olarak; üretimleri, ticaretleri, sakinleri ve örf ve âdetleri, özel ve kamu evleri vb. büyük Kulca'dakiyle neredeyse aynıdır ve bu yüzden bir çeşit banliyösü gibi görünmektedir (Спасский, 1856, s. 202-203).

Spasskiy'nin Kulca şehrinin daimî sakini olarak ifade ettiği *Kara-Kitat*, Putimtsev'in *Hara-Kitay-Nogontuk* aktarımına denktir ve burada bahsedilen Kara-Kitaylar/Kara Hitaylar'dır. Ancak yazarın ifade ettiği gibi bu halkın kökenleri Emir Timur'a dayanmamaktadır. Aksine ikinci daimî sakin olarak belirttiği grup Tupganlar yani Dunganların, kökenlerinin Emir Timur'a dayandığı iddiası bulunmaktadır. Ayrıca bunlar Çin dilini konuşurlar ancak Türk dilini bilmezler. Bunun yanı sıra diğer kaynakların da doğruladığı üzere altı kapısı bulunan *yeni Kulca/küçük Kulca*, on kapısı olan ise *eski Kulca/büyük Kulca*'dır. Spasskiy, yeni Kulca şehrini büyük Kulca şeklinde aktararak bu iki şehri birbiri ile karıştırmaktadır. Bunu noktada birkaç kaynakta da aynı hata gözlemlenmiştir. Fakat yukarıda belirtildiği gibi Meyendorf ve bölgeye bizzat giden Murtaza da yeni Kulca şehrinin küçük Kulca şehri olduğunu ifade eder. Putimtsev

de yeni Kulca ziyaretinde iken 50 verst ileride Müslümanların yaşadığı daha geniş bir Kulca şehrinden bahseder. Bununla birlikte bölgeye giden diğer isimlerden biri olan Çokan Velihanov da *Çin İmparatorluğu'nun Batı Bölgesi Hakkında* adlı notlarında şunları kaleme almaktadır:

Cungarya'nın 1764'teki (Qianlong saltanatının 29. yılında) son işgalinden sonra İli Nehri üzerinde Cungar hanlarının oturduğu yer olan eski Kulca yakınlarında kurulan yeni şehre Hui-yuan-chen adı verildi. Burası, İli'nin 35 verst yukarısında yer alan Müslüman Kulca kentinden ayırt edilmek için Türkçe ismi ile küçük veya yeni Kulca adıyla bizim tarafımızdan da iyi bilinmektedir (Валиханов, 1985, s. 272).

Ek olarak, bu iki şehrin konumlandırılması noktasında kuzeyde yer alan yerleşimin hangisi olduğu konusu kaynaklarda farklı şekillerde aktarılmıştır. Yukarıda da görüldüğü üzere Maruzin kuzeyde eski Kulca şehri olduğunu aktarmakta fakat Meyendorf ise yeni Kulca şehri olduğunu belirtmektedir. Prjevalskiy'nin haritası incelendiğinde yeni Kulca şehrinin daha kuzeyde olduğu gözlemlenmiştir.

4. ÇARLIK RUSYASI VE İLİ BÖLGESİ

4.1. Çarlık Rusyası'nın İli Bölgesindeki Ticari Faaliyetleri

Batı Türkistan işgalini gerçekleştiren Rusya, Kazak bozkırlarındaki cüzlerin de ele geçirilme süreciyle birlikte Doğu Türkistan'a hâkim olan Çin ile hudut komşusu oldu. Ruslar, bölgede bulunan Kazak göçerlerini maaşa bağlayıp devletin hizmetinde çalıştırdı ve onları olası bir tehlike sebebiyle kontrol altında tuttu. Aynı zamanda çeşitli noktalarda tahkimatlar inşa ederek bozkır sahasında kendi hâkimiyetlerini güçlendirdiler. Buna eş zamanlı olarak Çin'in batı bölgeleri olarak adlandırdığı Çöçek ve Kulca üzerinden ticari münasebetler kurma konusu gündeme geldi. Esasen Rus-Çin ticaretine bakıldığı zaman Kyahta ile Pekin çizgisinde ilerlediği görülmekle birlikte Çin'in batı bölgelerinde bulunan Çöçek ve Kulca şehirleriyle herhangi bir ticari antlaşma olmamasına karşın buradaki ticaret Rus tebaası oldukları gerçeğini saklayan ve Asyalı görünümü altında Sibiry'a dan bölgeye gelen tüccarlar tarafından aktif bir şekilde yapılmaktaydı. Rus hükümeti ticaretin düzenlenmesi ile canlandırılması konusunda girişimlere başladı ve bu minvalde hem yerel ticaret hakkında bilgi toplamak hem de ticaretin yasallaştırılması durumunda güvenli yollar belirlemek amacıyla 1845 yılında Nikolay İvanoviç Lubimov, II. tüccar loncasından Nikolay İvanov Horoşeva takma adıyla Asyalı gibi giyinerek bölgeye intikal etti ve böylelikle bölgedeki ticaretin akıbeti konusunda şu bilgilerin bizlere ulaşmasını sağladı:

Görünen o ki Çin'in batısındaki ticaret doğru zeminlerde ve Çin hükümeti tarafından izin verilirse yakında gelişebilir, sanayimiz için önemli hale gelebilir. Mevcut koşullar altında her şey Çin otoritelerinin hoşgörüsüne ve keyfine bağlıdır, hiçbir şey kesin ve yasal değildir. Bugün bir tüccarı iyilik ve şefkatle karşılayan Çinli bir gümrük memuru, yarın bazı kişisel sebeplerle ve hiçbir hukuki dayanağı olmadan onu ahşap prangaya zincirleyebilir ve hatta daha önceden örnekleri de olduğu gibi kırbaçlayabilir. Ziyarette bulunan tüccar sınıfı için bir tür işkence odası bulunur. Böyle bir düzen içerisinde bizim tarafımızdan bu ticarete sermayedar yoktur ve olamaz fakat yukarıda belirtildiği gibi küçük tüccarlar ile her çeşit Asyalı tarafından ticaretin yapıldığını söylemeye gerek yoktur. Bu arada imalatımıza, manifaturamıza ve diğerlerine olan ihtiyaç; orada büyük ölçekte bulunur ve bu mevcut kısıtlayıcı durumda tüccarlar tarafından yapılan, yıllar içinde büyüyen ticaretimizi geliştirme olasılığını kanıtlar. Eğer mallarımız oraya daha fazla giderse bilhassa daha da kaliteliyse Çin malları -başta çay olmak üzere- istediğimiz kadar getirilebilir. Çinli tüccarlar şimdiye kadar getirilenlerden daha kaliteli malları yanımda görünce kalplerinin derinliklerinden sevindiler ve içtenlikle, onlarla başladığım ticareti gelecekte de devam ettirmemi istediler. Çöçek'te kaldığım süre boyunca Amban (tüm Çöçek bölgesinin başkanı) tarafından davet edilmekten onur duydum. Başkentten bir

Rus tüccarın geldiğini öğrenen Amban, memurlarımla birlikte beni evine davet etti. Karşılama çok olumluydu ve ben bu deneyimden yararlanarak diğer şeylerin yanı sıra Amban'a sordum: "Rus tüccarlar gelecekte Asya kıyafetleriyle değil Rus kıyafetleriyle Çöçek'e gelebilir mi?" Amban yanıtladı: "Hükümetimiz Çöçek'te ticaret yapmaları için yalnızca Andicanlılara, Taşkentlilere ve Hokandlılara izin verir ve bu nedenle Ruslar buraya Asya kıyafetleriyle gelmelidir." Çinli memurun cevabı çok ilginç olmakla birlikte Çinli yetkililerin bizimle bu ticareti tüm yasa dışılığı ile ne kadar desteklemek istediklerini -elbette ki mevcut haliyle ondan önemli faydalar elde ederek kanıtlar. Çinli tüccarların bana söylediği gibi Çin idaresi tarafından vergi olarak toplanan malların çoğu, Amban ve gümrük görevlilerinin ceplerine gitmektedir (Веселовский, 1909, s. 10-11).

Lubimov'un bölgedeki geniş çaplı ve nafi gözlemleri sonucu ortaya çıkan raporlar neticesinde 25 Temmuz 1851 tarihinde Çarlık Rusyası'nı temsilen Yegor Petroviç Kovalevskiy, Çin Devleti adına ise İ-shan ile Bu-yan-tai taraflarınca Kulca Antlaşması (Малиновский, 1965, s. 269) imzalanmıştır. Ayrıca Ruslar Kaşgar'da ticaret yapmak için girişimlerde bulduysa da Çin tarafınca bu istek reddedilmiştir.

Antlaşma; ticari münasebetlerin dostluk havası içinde başlayıp sürdürülmesinin sağlanması, her iki taraf tüccarlarından da vergi alınmaması, Çinli askerlerin karakollar boyunca tüccarların emniyetini sağlaması, tüccarların aralarında herhangi bir sorun çıkması durumunda iki taraf memurlarınca yargılanması, Rus tüccarlarının ticaret yerlerinde kaldıkları sürede Rus ticaret memurları tarafından idare edilmesi, iki memleket tüccarları aralarında ticari temasların ve pazarlığın serbestçe yapılması, haydutların sınır ihlali yapması durumunda iadesi ve onları her iki tarafın kendi hükümlerine göre yargılaması, Rus tüccarların yük hayvanları için işaretlenmiş otlama bölgelerinin bulunması, Rus tüccarların kendilerine tahsis edilmiş bir bölgede inşaat yapıp burada kalabilmesi ve mallarını muhafaza edebilmesi gibi maddeleri ihtiva etmekteydi.³⁷

Kulca Antlaşması, ticaretin nizamlı bir şekilde yapılmasını amaçlamaktaydı. Bu antlaşma Rus tüccarlarının Türkistan halklarından herhangi bir tanesine ihtiyaç duymadan doğrudan kendi kimlikleriyle serbest ve güvenli şekilde ticaret yapmalarına zemin hazırladı. Tacirlerin hak ve hukukları devlet güvencesi altına alınarak ticari ilişkiler kolaylaştırıldı ve böylece canlandırılmış oldu. Bu antlaşma, Rusya ile Çin arasındaki ticaretin yasal temelini oluşturdu ve ikili ilişkilerin daha da gelişerek

³⁷ Daha detaylı bilgi için bkz: (Ch'ing-Lung, 1967).

güçlenmesinde önemli bir rol oynadı. Sonuçta bir ticaret yerleşimi³⁸ oluşturuldu ve konsolosluklar kurularak Kulca'da İvan İlyiç Zaharov; Çöçek şehrinde ise Aleksandr Alekseyeviç Tatarinov göreve getirildi. Bu başarılı antlaşma neticesinde Kovalevskiy, Trans-İli bölgesinin işgaline dikkat çekmiş ve burada bir düzen kurmanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Kulca Antlaşması sadece ticari açıdan değil aynı zamanda siyasi açıdan da Rusların Orta Asya'nın derinliklerine ilerleyişleri için itici bir güç oluşturmaktadır (Бабков, 1912, s. 133-134).

1855 yılına gelindiğinde Rus-Çin ilişkileri Çöçek'te bulunan Rus ticaret yerleşiminin yakılması ve depolanan malların yağmalanması ile kesintiye uğradı. Ruslar faillerin bulunarak cezalandırılması ve mağdur olanların tazminatlarının ödenmesi talebiyle Çinli yetkililere başvurdu. Qing hükümeti, suçluları bulmak için gerekli girişimlerin yapıldığını duyurarak ticaretin yeniden tesis edilmesi gerektiğini belirtti. Fakat kısa süre sonra Rus hükümeti, Çin tarafının tazminat davasını uzattığını anlayarak müzakere girişimlerine başladı ve sorunun dostane bir şekilde çözülmesi gerektiğini belirterek bu diplomatik görev için Kulca'ya Çokan Velihanov'u gönderdi. Görüşmeler 1856 yılının Ağustos ayından Ekim ayının sonuna kadar devam etti ve başarıyla sonuçlandı (Моисеев, 2003, s. 36-38).

Rus hükümeti, aslında Çin ile olan ticari ilişkileri sürdürme ve geliştirme politikasındaki hamlesinin Kaşgar'a yönelik olacağını Kulca Antlaşması görüşmelerinde belirtmişti. 1857 yılının bahar aylarında hocaların soyundan olan Velihan Töre, Çin unsurlarını mağlup ederek yönetimi ele geçirdi. Rus yetkilileri de bu yeni iktidar ile ticari ilişkiler kurma olasılığını görmek, ticaret yollarının durumu hakkında bilgi edinmek ve aynı zamanda Kaşgar'daki mevcut durumu, ayaklanmanın ölçütü ile başarı şanslarını anlayabilmek gibi siyasi niteliklerle malumat toplayabilmek için bölgeye ticaret kervanı görünümünde bir keşif heyeti gönderdi ancak bu amaçla 1858 yılında Çokan Velihanov, *alimbay* isminde Asyalı bir tüccar kisvesiyle bölgeye intikal ettiğinde Çinliler bölgenin kontrolünü ele geçirmişti. Çin mağlubiyetinin ardından Velihan Töre, Hokand'a kaçtıktan sonra tutuklanarak hapsedildi. Bu olayları takiben 1860 yılında bölgedeki siyasi durum şekil değiştirdi. Hokand Hanlığı, Gerasim Alekseyeviç Kolpakovskiy

³⁸ 1852 yılında kurulan bu ticaret yerleşimi, Çinliler için yerleşilmesi zor olan Sarı Bulak'ın ilerisinde İli'nin kumlu kıyısında kurulmuştur. İçerisinde; asma katlı büyük bir taştan oluşan konsolosluk binası, sekreter ve hizmetliler için bir ev, bir misafir evi, ticaret odaları, hamamlar, çeşitli odalar ve iki kışla bulunmaktadır ve bütün hepsi Çin tarzı girişlere sahip birçok duvarla çevrilidir (Валиханов, 1985, s. 198).

komutasındaki Rus birlikleri tarafından Uzun Ağaç mevki yakınlarında yenilgiye uğratıldı ve bunun sonucu olarak Semireçye ile Trans-İli bölgesi Rusların hâkimiyetine geçti. Bu bölgelerin Rusya'ya ilhakı, Çin ile ilişkiler açısından Orta Asya'daki her iki devletin sınırları konusunu gündeme getirdi. Orta Asya'da Rusya ve Çin arasındaki sınırların çizimi, Aigun (Mayıs 1858) ile Tientsin (Haziran 1858) Antlaşmalarına ek olarak Kasım 1860 yılında imzalanan Pekin Antlaşması'na dayanır. Pekin Antlaşması, sınır sorunlarının yanı sıra Orta Asya'daki Rus-Çin ticaretini de düzenleyerek Rusların Kaşgar'da ticaret yapma hakkı elde etmelerini sağlamıştır. Yine bu antlaşmaya göre, Batı Sayan'ın ucundan Pamirlere kadar geniş bir alanda sınır çizgisi tanımlanmış fakat sınır karakollarının dağılımı ve net olmayan sınır çizgisi gibi konularda metindeki bazı tutarsız maddeler müzakereler sırasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. Bu sebeple tarafların her biri devleti için avantajlar elde etmeye ve sınır çizgisi için en iyi seçeneği bulmaya çalışarak askeri-stratejik ve ticari-ekonomik çıkarlarını sağlamaya çalışmıştır. Akabinde ardı sıra tekrar eden müzakereler süreci başladı fakat iki tarafı da memnun edebilecek bir antlaşmaya varılamadı. Tarafların uzlaşmadan uzak tavrı zaman zaman sınır bölgelerinde silahlı çatışmaya dahi sebep oldu. En nihayetinde hem Çin'de çıkan isyanların büyümesi sonucu zor durumda kalan hem de Büyük Britanya, Fransa ve diğer büyük güçlerin devam eden saldırganlığı sebebiyle Mançu hükümeti, 1864 yılının Eylül ayında anlaşma yapmaya yanaştı. Çöçek Antlaşması, Pekin Antlaşması'nın bir devamı ve gelişimi niteliğinde olup Çin hükümeti tarafından Rusya'ya toprak tavizleri verilmiştir. Antlaşma Rus diplomasisi için büyük bir başarı arz etmektedir (Моисеев, 2003, s. 38-60).

4.2. Doğu Türkistan'da Tarançi-Dungan İsyanı ve Yeni Kulca Şehrinin Yıkılışı

Rus sınırında ilişkilerin seyri aktif bir şekilde devam ederken Mançu yönetimini kabullenemeyen Doğu Türkistan halkı fırsat bulabildiği her durumda isyan bayrağını çekmiş ve bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmemiştir. Bölgede vuku bulan başlıca isyanlar şu şekilde sıralanabilir: Büyük-Küçük Hocalar İsyanı (1757-1758), Uçturfan İsyanı (1765), Ziyaüddin Hoca İsyanı (1815), Cihangir Hoca İsyanı (1824-1828), Yusuf Hoca İsyanı (1830), Yedi Hoca İsyanı (1847), Velihan Töre İsyanı (1857) (Kurban, 2020, s. 71). 1864 yılında başlayan, literatüre Tarançi-Dungan isyanı olarak geçen olay; yeni Kulca şehrinin yıkılmasına, Çin'in bölgeden çıkarılmasına, İli bölgesine Rusların girmesine ve Doğu Türkistan'da Yakub Bey Devleti'nin teşekkülüne neden oldu.

İsyanın öncesine bakıldığında esasında Altışehir'den İli bölgesine getirilen Tarançilere başlangıçta Mançu hükümetinin teşvik edici şekilde davrandığı, mahsulün az olduğu zamanlarda vergiden muaf tuttuğu ve dahi para yardımlarıyla bu köylülerin refahını yükseltmeye çalıştıkları görülür. Fakat Altışehir bölgesinde çıkan isyanlar İli bölgesini menfî yönde etkilemiştir (Radloff, 1976, s. 322). Mançu hükümetinin bölgedeki iskân faaliyetlerini teşvik edici politikaları göz önüne getirildiğinde yurtları bıraktırılıp göç ettirilen Tarançilere bu şekilde yardımsever davranması doğal görülmelidir. Çin, bölgede kalıcı olabilmek ve zirai faaliyetlerin devamlılığı için çiftçiyi teşvik etmek gibi politikalar uygulamak mecburiyetindeydi. Ancak bu süreç Mançu Hanedanlığı'nın arzu ettiği bir biçimde devam etmemiş, Afyon Savaşı (1840-1842) ile Taiping Ayaklanması (1852-1864) sebebiyle iç karışıklıklar meydana gelmiş, mali kriz baş göstermiş ve bunun sonucunda da Doğu Türkistan'a gönderilen para akışı sekteye uğramıştır. Bu aksaklıkların yanı sıra hanedanlığın sınırları dahilinde bulunan Dunganlar büyük bir ayaklanma başlatmıştır. Bütün bu durumlar Doğu Türkistan'ın hâkimiyeti üzerinde bir otorite boşluğu yarattı. Zaten ağır vergilere mükellef tutulan halk, oluşan bu siyasi boşluktan istifade eden memurların -yerli memurlar da dahil- çıkar güden davranışlarına maruz kaldılar. Bilhassa para ile makam satın alan insanların memurluk vazifesini icra ettiği göz önüne alındığında durumun vahameti kendini göstermektedir. Çin hükümeti; tahıl (hububat, mahsulat) vergisine bağlı olarak pamuk, kumaş, tütün ve tuz vergisi gibi birçok ek vergi alma girişimlerine başlamıştır. Bununla birlikte ayda bir kez şahıstan alınan *çoka başı* adı verilen vergi ile her bir baş hayvan için yılda ödenen hayvan vergisine ek olarak yayla vergisi, ineği olanlardan alınan süt vergisi ve odun satarken alınan odun vergisi bulunmaktadır. Hatta bölgede yöreye ait bir ağaç çeşidinin yapraklarını toplayarak çay yerine tüketen halktan bu yapraklar üzerinden ticari vergi alınmaya başlanmıştır (Uygur, 2019, s. 19-27).

Halkı sömüren görevliler olağan olarak toplumsal eşitsizliğin artmasına da yol açmıştır. Bu vaziyet halkın isyan etmesi noktasında tetikleyici bir durum olmuştur. Buna ilaveten Şansi ve Kansu bölgelerindeki Dungan isyanlarının Doğu Türkistan'da meskûn Dunganlara yayılma olasılığı ve bunun ortaya çıkaracağı Qing karşıtı eylemlerden endişe duyan Qing imparatoru hem bu olası isyan teşebbüsünü önlemek hem de yerli nüfus üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için birtakım girişimlerde bulunmak durumunda kaldı. Bu doğrultuda İli bölgesindeki genel valiye emir vererek Müslüman nüfus üzerindeki gözetim sıklaştırıldı ve en ufak şüphe de dahi derhal cezalandırma

yöntemine başvurulmaya başlandı. Bu tedbirlerle beraber Dungan garnizonları silahsızlandırıldı, Doğu Türkistan şehirlerinde yaşayan Dunganlar, Qing hükümeti yöneticilerince planlı ve kitlesel şekilde katledildi. Yaşananlar isyan girişimlerini önlemek şöyle dursun Dunganları daha da kıskırttı ve 4 Temmuz 1864'de Kuçar'da bir isyan meydana geldi. Bunu takiben; Urumçi, Manas, Yarkent, Hotan, Turfan, Kaşgar, Kumul, Barköl, Kulca ve Çöçek'te isyanlar başladı. Bu isyanlar, Tarançilerin de katılımıyla çok kısa bir süre içinde bütün Doğu Türkistan'a yayılarak geniş bir yankı uyandırmıştır. İsyandar neticesinde tüm Doğu Türkistan coğrafyasında dengeler değişerek Kuzey Doğu Türkistan'da Urumçi ve Kulca³⁹; Güney Doğu Türkistan'da ise Kuçar, Hotan ve Kaşgar olmak üzere beş bağımsız yönetim ortaya çıkmıştır. Yalnızca Kumul ve Barköl Çinliler tarafından geri alınmış ve orduları buraya konuşlandırılmıştır. Kurulan bu bağımsız yönetimler 1876 yılında Kaşgar Hanlığı temel alınarak birleştirilmiş ve Yakub Bey⁴⁰ başa getirilmiştir (Khodjaev & Khodjaev, 2002b, s. 702-704).

Bu büyük ayaklanma süreci mahsulün az olduğu bir zaman diliminde vuku bulduğu için yeni Kulca şehrinde büyük ölçüde kıtlık yaşanmaktaydı. Buna ilaveten, şehir kuşatılarak teslim olmaya zorlanmış bir durumdaydı. Bu süreçte şehirde bulunan Çinlilerin kedi, köpek gibi buldukları bütün canlıları, deriden yapılmış her şeyi, yayların kirişlerini ve hatta birbirleriyle takas ederek çocuklarını bile yedikleri⁴¹ anlatılmaktadır, birçoğunun da açlıktan öldüğü belirtilmektedir. Tarançiler ve Dunganlar, Kulca'nın kuzey ucunda kale inşa ederek şehri kuşatmış ardından 4 aylık bir süreçten sonra şehre girmeye muvaffak olmuş ve nihayetinde ahşap binaları ateşe verip herkesi öldürmeye başlamıştır. Açlıktan bitap düşen garnizondaki askerler Müslümanlar karşısında direnç gösterememiş, yalnızca kendini Janjun unvanını taşıyan Çinli valinin idari ofisine kilitleyen 300 kadar Çinli kuşatmaya karşı koymuş ve üç gün üç gece süren mücadeleden sonra şehrin batı kapısından geçmeyi başararak kaçmıştır. Janjun ise barutu ateşleyerek ailesi ile birlikte havaya uçmuştur.⁴² Bu sırada, hemen öncesinde

³⁹ İli Sultanlığı, Gulca Sultanlığı ya da Tarançi Sultanlığı şeklinde adlandırılan yönetim eski Kulca şehrinde bulunmaktadır.

⁴⁰ Kaşgarya Hanlığı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: (Doğan, 2020).

⁴¹ Bu bilgiler; A. Dyakov'un girişimleri neticesinde, 1864 yılında İli bölgesinde isyan patlak verdiğiinde 17 yaşında olan öğretmeni Sibonun önderliğinde ve isminin zikredilmesini istemeyen dönemin tanığı birkaç Sibon tarafından kaydedilen anılardan aktarılmıştır. 1905 yılında Mançu dilinde kaleme alınan bu anılar A. Dyakov tarafından Rus diline çevrilmiştir.

⁴² Daha teferruatlı anlatılan diğer bir işgal hikayesine göre: 1864 yılında İli bölgesinde çıkan ayaklanmayı bastırmak için Çin hükümeti Janjun'a, bölgedeki etkili Dunganları öldürme emrini vermiştir. Genel vali

görevinden alınan ve ülkesine dönmeye çalışan diğer Janjun da ailesi ile birlikte yakalanarak esir alınmış ve eski Kulca şehrine götürülmüştür. Burada kafası tıraş edilmiş, yünlü koyun derisinden bir palto ile keçe çizmeler giydirilmiş ve ters şekilde bir eşeğe bindirilerek eski Kulca sokaklarında insanların alay etmesi için gezdirilmiştir. Sonra da hayvanları otlatması emredilmiş fakat Janjun, hayvanları otlatmaktansa ölmeyi tercih edeceğini söyleyince Tarançi Sultanı ona merhamet ederek karısı ve iki kızıyla birlikte yaşayabileceği bir ev ile yemek vermiştir. Bir süre sonra Janjun ile karısı ölmüş, kızları ise Tarançilerle evlenmiştir. O zamanlar yeni Kulca şehrinde 4 000 Mançu süvarisi başta olmak üzere piyadeler ile kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere 12 000'den fazla kişi bulunmaktaydı.⁴³ Dunganlar ve Tarançiler şehre girdikten sonra açlıktan zayıf düşen Mançuları öldürdü, yalnızca genç kadınlar ile 20 yaş altı kız ve erkek çocuklarını -yaklaşık 2 000 kişi- bağışlayarak ganimet olarak aldılar. Son olarak, şehrin düşüşü ile ilgili Sibö şunları aktarmaktadır:

Açıkça, Hui-yuan-çen düştü çünkü gökyüzünün isteği buydu. Ne de olsa Mançular 100 yıl boyunca şehirde kaygısız ve ahlaksız bir şekilde yaşıyorlardı, Tarançilerin kendilerine verdiği ekmeği yiyorlardı ve iyi bir maaş alıyorlardı. Onlar aşırı kibirlendi, bu yüzden torunları atalarının hatalarından dolayı acı çekti... Tarançiler ve Dunganlar kaleye girip orayı ateşe verdiğinde bölgede yaşayanlar, şehrin içinde bulunan yüksek toprak sete tırmanarak yangının parıltısına baktı. Yaşlılar ve diğerleri yüksek sesle ağlıyor ve şunları söylüyorlardı: “Şimdi Hui-yuan-çen şehri düştü... Tarançi ve Dunganların bize ne yapacağı bilinmiyor...” O zamanlar çok gençtim ve işleri ciddiye almadım ama o gece alev alev yanan şehir Hui-yuan-çen yönünden

de planı uygulamak için Çinli yetkililerle bir görüşme düzenlemiş fakat hizmetkârı olan Dungan bütün bu olayı duyarak diğerlerine haber vermiştir. Neticede halk daha güçlü bir şekilde isyan etmiş ve on iki gün süren, çoğunlukla sadece sopa ve bıçaklarla silahlanmış olan Dunganların başarısız olması, akabinde eski Kulca'ya kaçmak zorunda kalmasıyla biten bir çarpışma yaşanmıştır. Bu zaferden cesaretlenen Janjun, onlara karşı peşlerinden bir ordu ile yola çıkmış fakat yenilerek kaleye kaçmıştır. Sonra Dunganların ikna etmesiyle Tarançiler de bu direnişe katılmış ve birleşik ordu yeni Kulca'yı kuşatmıştır. Uzun süre dayanan şehir 3 Mart 1866 tarihinde düşmüştür. Ölümünün yakın olduğunu anlayan son Janjun Min-su kahramanlar gibi davranmıştır. Kendini kaleye kilitleyerek büyük bir ziyafet vermiş ve yakınlarını davet etmiştir. Dunganların kaleye girdiğini haber aldığı anda bir veda konuşması yapmış, son piposunu içmiş ve ondan çıkan kırmızı, sıcak küllerle bir fitil yakıp barut mahzenine götürerek kendini havaya uçurmuştur. Şehrin ele geçirilmesinden sonra neler olup bittiği, burada hangi vahşet ve şiddet olaylarının yaşandığı bilinmemektedir ancak şu anda büyük şehir tamamen yıkılmış ve harabeler altında kalmıştır (Зарубин, 1879, s. 666-667).

⁴³ Burada muhtemeldir ki yeni Kulca'daki yani Hui-yuan-chen kalesinin nüfusundan bahsedilmektedir. Çünkü diğer seyyahlar -bkz: Kovalevskiy- şehrin nüfusunun 30 000 kişiye yakın olduğunu aktarmaktadır. Söz gelimi, 1879 yılında bölgeye giden Sergey Nikolayeviç Alferaki yıkılmış olan yeni Kulca şehri ile ilgili şu bilgileri sunmaktadır:

Nüfusu 300 000 kişi olduğu tahmin edilen devasa şehrin kalıntularına ulaştık ve çoğunlukla yerleşimi çevreleyen geniş duvarda yürürken kenti inceledik. Sokaklarda, yıkık evlerde bir yığın yetişkin ve çocuk kafatasları, acı verici bir izlenim bırakıyordu ve 60'lardaki katliamın kurgu değil, korkunç bir gerçek olduğunu gösteriyordu (Алфераки, 1891, s. 17).

yükselen muazzam parıltının tefekkürümde bıraktığı izlenim, bugüne kadar hafızamda kaldı (Дьяков, 1908, s. 265-267).

Bütün Doğu Türkistan'ı saran büyük ölçekli mücadeleler neticesinde bölgeye hâkim olan Tarançi ve Dungan toplulukları çok geçmeden birbirleriyle anlaşmazlığa düşüp mücadele içine girdi. Ayaklanmanın en başından beri Abdrasul Emir, Mazam Han, Malçet Akhun gibi birçok lider değiştirdiler. Bu iki grup 1867 yılında eski Kulca yakınlarında savaşa tutuştu. Dunganlar bu mücadelede liderleri Mayagur Akhun'u kaybederek mağlup oldu fakat bir ay sonra tekrardan kuvvet toplayarak Tarançi birliğine saldırdı ve onları geri çekilmeye zorlasalar da kısa bir süre içerisinde Tarançiler tarafından yapılan ani hücum neticesinde yenildiler. Bu süreçten sonra da İli bölgesinin tek sahibi Tarançiler oldu ve Alahan Sultan, yönetimi ele aldı (Schuyler, 1876, s. 182-183).

4.3. Çarlık Rusya'sının İli Bölgesindeki Siyasi Faaliyetleri

19. asrın ikinci yarısında Yedisu bölgesinde sınırdış olan İli Sultanlığı ve Çarlık Rusya'sı bölgesel güç mücadelesine girişmişlerdi. İli sultanları esasen Yakub Bey'e güvenerek Rusların İli bölgesine yaptıkları ticareti yasakladılar, bu durumda göçer halkların Rus sınırından Cungarya'ya kaçmalarına neden oldu. Rusya en başından beri - Mançuların yardım taleplerine rağmen- bölgedeki olaylara hiçbir şekilde müdahalede bulunmadı ve izleyici olarak kaldı. Bu tarafsızlık politikası sınırın her iki tarafında da hayvan hırsızlıklarına, soygunlara, cinayetlere, Rus sınır karakol ve müfrezelerine karşı saldırıların başlamasına sebebiyet verdi. Bu suçluları yakalamak için sınırın diğer tarafına geçmek de yasaktı. Bu olaylar Rusya'nın tarafsızlık politikasının zayıflık olarak görülmesine bağlıyordu. Fakat Çin ile ticareti daha da geliştirmek ve güçlendirmek adına Çin ile var olan dostluğun sürdürülmesi düşüncesinde olan Rus hükümeti, Çin'in Doğu Türkistan'daki hakkını tanımak için tarafsız kalmayı uygun görüyordu. Sınırdaki idari yetkililer, bilhassa Konstantin Petroviç Kaufmann, bölgedeki incelemeleri neticesinde hükümete raporlar sundu. Bu raporlar da İli Sultanlığı'nın sınır bölgesinde gösterdiği istikrarsızlık sebebiyle bu yapının tasfiye edilmesi yani İli bölgesinin Rusların eline geçmesi gerektiği düşüncesinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Aynı zamanda eski Kulca'nın Yakub Bey tarafından ele geçirilmesi de büyük tehlike olarak görülmekteydi. Bu yüzden sınırı güvenli tutmak için ya İli Sultanlığı ile dostane ilişkiler kurmak ya da daha sonra Çin'e teslim etmek üzere eski Kulca'yı geçici olarak işgal etmek gerekmekteydi. Ancak bu raporlara rağmen Rus hükümeti bekle-gör tutumunu

devam ettirmiştir. Nitekim eski Kulca'nın silah zoruyla ele geçirilişi Doğu Türkistan'da bir ayaklanma ortaya çıkarabileceğinden Rus hükümetinin bölgeye daha fazla askeri unsur göndermesi gerekecekti. Bununla birlikte Mançu otoritesi kayb olduğundan, eski Kulca ele geçirilse dahi, bölgede iktidarı devredecek herhangi bir unsurun olmaması Rus yönetiminin ve birliklerinin uzun bir süre daha bu bölgede kalmasını gerektirecekti. Nihayetinde, Doğu Türkistan'daki Rus ticaretinin esas olarak transit nitelikte olması başta çay olmak üzere pek çok emtianın Çin'in merkezinden getirilmesini zorlaştıracığından Çin ile ticari ilişkilerin sekteye uğrayacağı düşünülmüştür. Diğer bir olasılık da İli Sultanlığı'nın bölgede otoritesini kurarak sınır ilişkileri ile ticari ilişkilerin sağlıklı bir şekilde işleyeceği umuduydu. Hükümetin bu tutumu 1871 yılında değişerek Rusya'nın Batı Çin'deki politikası hakkında bir toplantı düzenlendi. 20 Nisan'da düzenlenen toplantıda, bölgede meydana gelen olaylara ticarete verilen zararlardan dolayı daha fazla kayıtsız kalınamayıp müdahale edilmesinin gerekliliği belirtildi. Pekin'deki Rus elçisi A. G. Vlangali'ye bu kararı Mançu hükümetine bildirmesi talimatı verilerek Rusya'nın Çin'in Batı şehirlerindeki işlerine müdahalesinin tek amacının Çin'e güçlerini geri kazanmalarında yardım etme arzusu olduğu ifade edildi. 27 Nisan'da bu karar İmparator II. Alexandr tarafından onaylanınca bekle-gör politikasının yerini aktif eylem politikası almış oldu (Моисеев, 2003, s. 98-113).

1871 yılının bahar aylarında, aynı süreçlerde, Kulca ile Verny arasındaki ilişkiler gerildi. Yolunu kaybeden Rus köylüleri, Tarançi Sultanı tarafından ele geçirildi ve ardından onları bulmak için gönderilen iki Kozak tutuklandı. Bunun gibi benzer olayların yanı sıra Sultan'ın askeri hazırlıklara başladığına yönelik söylentiler ile Yakub Bey'le beraber Rus güçlerine karşı askeri bir ittifak oluşturma rivayetleri, Yedisu sahasında bulunan Kazak ve Kırgız nüfusunu heyecanlandırdı ve bu durum birçok akraba kabilenin İli bölgesine kaçak yollarla göç etme sürecinin başlangıcı oldu. 19 Nisan'da Orta Cüz starşinası Tazabek Burusmanov'un liderliğinde binden fazla Kazak ailesi İli bölgesine doğru ilerlediler. Bu esnada göçler engellenmeye çalışıldıysa da nihayetinde Kozak müfrezesi geri püskürtüldü ve Kazak grupları bölgeye intikal etti. Semireçye valisi Kolpakovskiy, Tarançi hükümdarı Alahan Sultan'a kaçakları iade etmesini, aksi takdirde askeri müdahalede bulunmak zorunda kalacağını ifade eden bir mektup gönderdi. Alahan Sultan mektubu yanıtlamadı ve dahi sınırdaki askeri gruplara Rusların böyle bir girişimde bulunmaları durumunda karşılık vermelerini emretti. Bu esnada Semireçye yetkilileri, kaçan Kazak gruplarının Ketmen (Ketpen) sırtının

arkasında saklandıklarının haberini aldılar ve harekete geçtiler. İlerlerken Tarançi güçleri tarafından beklenmedik bir saldırıya uğradılar ve geri püskürtüldüler. Takibe devam eden Rus birlikleri geçitteki dik iniş, Tarançiler tarafından oluşturulan engeller, şiddetli kar yağışı ve yem eksikliğinden dolayı atların ve develerin ölmeye başlaması sebebiyle geri dönmek zorunda kaldı. Bu durumu bir geri çekilme olarak değerlendiren Tarançi müfrezesi Rus sınırına kadar ilerlediledi ve 14 Mayıs 1871 tarihinde Rus birliklerini kuşattı. Geri püskürtülen bu kuşatma Rusya ile İli Sultanlığı arasındaki silahlı mücadelenin sebebi oldu. Alahan Sultan'dan cevabın gelmemesi, eski Kulca'ya gönderilen Kozakların uğradıkları hakaretler, Tarançi birliklerinin Rus sınır karakollarına yaptığı baskınlar, Yakub Bey'in askeri güçleriyle birleşmelerinden duyulan endişe ve Ketmen geçidindeki savaş Kolpakovskiy'nin İli topraklarına askerî harekât için Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufmann'a başvurmasına neden oldu. Bu minvalde hazırlıklara başlandı ve akabinde Binbaşı Balitskiy komutasında küçük bir birlik Tarançi tahkimatı olan Mazar'a doğru yöneldi ve burayı işgal ederek yok etti. Zor şartlarda ilerleyen Balitskiy, isyanda tahrip edilen Korgas şehrine ulaştı. Orada Tarançi, Kalmuk ve Dunganlardan oluşan müfrezeye küçük çaplı çarpışmalar yaşandı ve akabinde Rus birlikleri Korgas'tan Akkent'e, oradan da Borokhudzir'e (Rus sınır karakolu) döndüler. Bir nevi keşif hareketinde bulunmuş olan müfrezenin bu seferi, Alahan Sultan'ın önemli güçlerinin konumlandığı yeri, askerlerin sayıca fazla fakat eğitimsiz olduğunu ve silahlarının zayıf kaldığını ortaya çıkardı. Asıl birlikler ise Kolpakovskiy komutasında 28 (29) Mayıs günü Ketmen'e doğru yola çıktı. 31 Mayıs'ta Ketmen geçidi üzerinde tüm gün süren şiddetli çarpışmalar yaşandı. Ketmen Savaşı, 1871 yılındaki İli seferi boyunca gerçekleşen en acımasız mücadele olmuştur. Alahan Sultan bölgeye bizzat kendisi iştirak etmiş ve en iyi komutanlarını bu savaşta kullanmış olmasına rağmen Rus birlikleri tarafından geri çekilmeye zorlandı ve başarısız oldu. Bundan sonra bir değerlendirme yapan Kolpakovskiy, birlikleri Ketmen geçidinden çekerek mücadeleyi eski Kulca'ya yönlendirme kararı aldı. Bu arada İli Nehri'nin sağ kıyısında Ruslar ile Tarançiler arasında askeri çatışmalar devam etmekteydi. En nihayetinde 16 Haziran sabahında Kolpakovskiy komutasındaki Rus birlikleri, Korgas köyü yönünde yola çıktılar ve Tarançi grupları tarafından karşılanan birlikler bu saldırıyı bertaraf ederek Akkent'e girdiler. Sultanın birliklerinin Akkent yakınlarında bozguna uğraması hem Tarançilerin hem de onlara yardım eden Dunganların moralinin bozulmasına sebep oldu. Ayrıca Sibö ve Kalmuklar da Tarançilerin tarafında savaşıyordu. Sonrasında, 17 Haziran'da, Rus birlikleri Çinçahotzi şehrine doğru

hareket ettiler ve kısa bir mücadelenin ardından 18 Haziran'da şehre girerek birçok teçhizat ile yiyeceği ele geçirdiler. Bu esnada Kulca Sultanı Alahan, barış talebini Kolpakovskiy'e bildirdi. Rus makamları, bu çağrıdan kısa bir süre önce Alahan'ın askeri yardım talebiyle Yakub Bey'e bir elçilik gönderdiğini öğrenmişti ve bu sebeple de onun sadece zaman kazanma çabasında olduğunu anlayarak talebe karşılık vermediler. 19 Haziran günü Kolpakovskiy tarafından Suydun şehrine teslim olmalarını için bir ulak gönderildi, bu sırada birliklerin şehre yaklaşmasıyla Tarançiler kaçtı. Halkın da direnmeden teslim olmasıyla şehir ele geçirilmiş oldu. Bundan kısa süre sonra bölgenin önde gelen isimleri Sultan'ın maiyetinden ayrılarak Rus birliklerine teslim oldu ve bu esnada diğer komutanlar Alahan Sultan'ı, Ruslara direnmenin ve dağılan orduyu toparlamanın imkânsız olduğuna ikna ettiler. Sultan, teslim olma ve Rus birliklerinin eski Kulca'ya ilerlemesini durdurma talebiyle Semireçye Valisi Kolpakovskiy'e bir elçi gönderdi. Buna cevaben Kolpakovskiy, başta Tazabek olmak üzere kaçan Kazak grupların teslimini istedi. Bu isteği yerine getirildi ve tarih 22 Haziran 1871'i gösterdiğinde Rus birlikleri savaşmadan eski Kulca şehrini ele geçirmiş oldu (Моисеев, 2003, s. 116-124).

Rusya'nın İli sahasına girişinden bir yıl sonra bölgeye gelen Lev Feofiloviç Kostenko (1872) harabe halindeki yeni Kulca şehri ile ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarmaktadır:

Suydun'dan harabelere kadar olan bu bölge kültürün izlerini hâlâ net bir şekilde korumakta olsa da yıkım ve ıssızlığın izlerini taşımaktadır; terk edilmiş ekilebilir araziler, yarı doldurulmuş sulama hendekleri, kuruyan bağlar... Eski şehre giden birçok yol şimdi neredeyse tamamen otlarla kaplanmış durumdadır. Kalıntıların bitişiğinde, mezarlardan çoğunun açıldığı geniş bir mezarlık bulunmaktadır. Bölgeyi ele geçiren Müslümanlar, ölü olan Çinli zenginlerin kıyafetlerini kullanmak için cesetlerini çıkardı. Şehir bir kasaba ve kaleden oluşmaktaydı. Toplam uzunluğu 6 veya 7 verste eşitti. Bir zamanlar kalabalık olan bu şehrin kalıntıları, alışılmadık derecede hüznü bir manzarayı göstermektedir. Gezginler; tuğla çöküntüleri, kırık kap kacaklar ile yarı çürümüş insan ve hayvan kemikleriyle dolu sokaklardan geçer. Tam olarak sadece küçük bir Müslüman camisi korundu ve geri kalan her şey yok edildi. Evlerde yalnızca tavanlar ve çatılar sökülmeyle kalmadı duvarlar bile yıkıldı. Evlerde ve avlularda topraklar kazıldı. Burayı kazanların uzunca ve gayretli bir şekilde hazine ile servetleri aradıkları görülebilir. Bu hazineler özellikle Janjun'un evinde aranır. O iki yıllık bir kuşatmadan sonra şehir düştüğünde acı bir şekilde hayatını sona erdirdi: Büyük bir yemek istedi ve yemekten sonra düşmanın kaleye girdiği haber verildiğinde eşleri, ev halkı ve hazineleri arasında havaya uçtu. Şu anda genel valinin evinden kapının önünde bulunan aslan figürleri ve caddenin karşı tarafındaki evin duvarı ayakta kaldı. Duvarda ise bir ejderha ve yanında güneş motifi hâlâ durmaktadır. Kulca'da evler çoğunlukla kerpiçten yapılmıştır ancak çok sayıdaki

kamu ve devlet binaları ile memurların daireleri mükemmel pişmiş tuğlalardan yapılmıştır. Evlerin duvarları genellikle sıvalıdır ve bazı evler ise oldukça iyi bir şekilde boyanmıştır. Yıkılmış tapınaklarda şişman göbekli idoller hâlâ önemli bir yerde dururlar fakat uzun süredir hepsinin kafası kesilmiş durumdadır. Şehrin kenarında, İli Nehri ve sarp bir vadinin oluşturduğu burun üzerinde Rus ticaret yerleşiminin kalıntıları görülmektedir. Ticaret yerleşimimiz; konsolosumuzun iki katlı evi, güzel bir kilise, sıralı birkaç dükkândan oluşmaktaydı ve buralarda ortak kaderden kaçamadı. Bu yıkımın gerçek suçlusu hâlâ bilinmemektedir fakat bazı insanlar ticaret yerleşimimizin Çinliler tarafından yok edildiğini düşünmektedir (s. 192-193).

Rusların bölgeye girişinden sonra⁴⁴, 8 Mayıs 1872 tarihinde, Sergiopol'de (Ayagöz) eski Kulca meselesiyle ilgili Çin ile müzakereler yapıldı. Bu görüşmeler esnasında Rus tarafı bölgenin Çin'e iadesi için bilhassa ticaretle ilgili bir dizi şartlar sunmuş ve Mançu hükümetinin bölgeyi kontrol edebilmek için yeterli ölçüde güce sahip olmasının gerekliliğini belirtmiştir. Bölgeyi geri kazanacak kudreti bulunmayan Mançu yönetimi bu şartları kabul etmemiştir ve müzakerelerde herhangi bir neticeye varılamamıştır. 1875 yılına gelindiğinde Mançu hükümeti ülkedeki ayaklanmaları bastırdıktan sonra gücünü toplayarak hâkimiyetini pekiştirmiş ve batı bölgelerine yönelmiştir. Mançu hükümeti bu amaçla Rusya'nın Doğu Türkistan'ın iç bölgelerine doğru olası işgal teşebbüsünden önce buraları ele geçirip akabinde Kulca bölgesinin iade talebini yenileyerek ordusu güçlü olan bu devlet ile herhangi bir savaşa girişmeden krizi barışçıl yollarla çözme stratejisi gütmektedir. Bu doğrultuda bilhassa Tanrı Dağları'nın kuzeyi ve güneyinin işgali için tek anahtar olarak düşünülen Urumçi'yi 1876 yılının Ağustos ayında ele geçirdiler. Sonrasında 7-8 aylık bir hazırlık aşaması neticesinde 1877-78 yılları arasında diğer bölgelere saldırmaya başladılar ve Kurla, Kuçar, Aksu, Uçturfan, Kaşgar, Yarkent, Hotan gibi şehirleri işgal ettiler. Böylelikle Mançu hükümeti, Doğu Türkistan'ın güney kısmının kontrolünü ele geçirdi ve Doğu Türkistan'ın kuzey kısmına yani Kulca bölgesine yaklaştı. Bu süreçte Kulca'nın iadesini gündeme getirmekten geri durmayan Mançu yetkilileri, Rusya'nın askeri ve idari kanatları arasında Kulca'nın iade edilişi hususunda bir tartışmanın da yaşandığını gün yüzüne çıkardı. Hatta bu minvalde 1876 yılının Mart ayında, St. Petersburg'da, Savaş Bakanı D. A. Milyutin başkanlığında Kulca sorunu hakkında acil bir toplantı yapıldı ve bu toplantı sonucunda bölgenin Çin'e iade edilmesi fakat karşılığında da İli'nin batısı ile Tekes Vadisi'nin Rusya'da kalması fikrine ulaşılmıştı. 5 Mayıs 1878 tarihinde tüm

⁴⁴ İli bölgesinde hâkim güç olan Ruslar bir taraftan bölgeyi Çin'e iade etme sorunu ile uğraşırken diğer taraftan Kaşgarya'da faaliyet göstermiş ve bölgedeki Kaşgar Hanlığı'na elçilik heyetleri göndermiştir. Bu girişimleri neticesinde Yakub Bey ile bir ticaret anlaşması imzalamaya muvaffak olmuşlardır (Doğan, 2020, s. 62).

Doğu Türkistan'ın güney kısmı Mançu yönetimi altına alındıktan sonra bölge nüfusundan ayaklanmaya karışan birçok kişi Rusya sınırına kaçmıştır. Mançu yönetimi, kaçan bazı ileri gelen Dungan komutanlarının iadesini talep ederek aksi durumda sınırın ötesine geçeceğine dair Çarlık Rusyası'na bir ultimatoma göndermiştir. Türkistan Genel Valisi Kaufmann bu tehditlere karşın iadenin mümkün olmadığını belirtmesine müteakip Mançu yönetiminin sınıra asker yığması ve Rusya sınırını taciz etmesiyle iki devlet arasındaki tansiyon tekrardan yükseldi ve Kulca meselesinde üç yıllık bir kriz baş gösterdi. Bu süreçte Kulca'nın iadesi konusunda devletin üst kademelerindeki görüş ayrılığı yeniden ortaya çıktı. Mançu hükümeti, Rusların 1871 yılında Kulca işgali sırasında bölgeyi iade edeceklerine dair verdikleri söze dayanarak diplomatik yollarla iki devlet arasındaki durumu uzlaştırmaya çalıştı ve yetkilileri St. Petersburg'a göndererek görüşmeleri başlattı (Tursun, 2014, s. 118-121).

Kulca bölgesinin iadesi sorunsalı çerçevesinde tarih yazımında iki temel bakış açısı belirlemektedir. Pekin'de Rus elçisi olarak görev alan Yevgeniy Karloviç Byutsov'un notları bu perspektifleri açıklayıcı şekilde sunmaktadır. Kulca'yı Çin'e geri vermeme düşüncesini destekleyenler; bölgenin doğal bir sınırla korunan avantajlı stratejik konumu, zengin ve verimli bir vadi olması, Semireçye bölgesinde sınır savunmasının zorlaşması, Çin'in Kaşgarya'daki hâkimiyetini pekiştirmesinin Rus çıkarlarına uygun olmaması, işgal edilen toprakların Çinlilere geri verilmesinin Çarlık Rusyası'na tabi olan Asya halkları ile komşu devletler nezdinde zayıflık işareti olarak algılanma olasılığı ve bölgenin elden çıkışının yenilgi olarak nitelendirileceği düşüncesi, Kulca'nın iade edildiği takdirde buradaki halkın Kaşgarya'daki Müslümanların kaderini paylaşarak katledileceği zannı ve son olarak Rusya'ya tabii olan Müslüman halkların devlete bakış açısının olumsuz olması gibi argümanlarla konuyu ele alanlardır. Fakat Byutsov'a göre, bu düşünceleri savunanlar Çin ile kurulan siyasi-ticari ilişkiler ve bu ilişkiler ile bağlantılı Rusya'nın çıkarlarını göz ardı etmektedir. Türkistan'ın doğu eteklerinden Kore'ye kadar uzanan geniş bir alana hâkim olan Çin ile ortak sınır, uzun süredir devam eden barışçıl ilişkiler sayesinde az sayıda asker ile korunmaktaydı. Çin ile ticaret yaklaşık 30 milyon rublelik⁴⁵ bir ciroya ulaşmakta ve Rus fabrikalarından Çin'e ve ona bağlı ülkelere birkaç milyon ruble değerinde ürün satışı sağlamaktadır. Kulca'nın iade edilmemesi durumunda, Çin hükümetinin askeri bir harekât başlatması

⁴⁵ 100 kopeykaya denk gelen para birimidir (Евгеньева, 1987, s. 736).

mümkündür ancak Rusya'yı zor durumda bırakma girişimi askerî açıdan değil sadece Kyahta hattındaki ticareti durdurmakla da sağlanabilirdi. Böyle bir vaziyette Rusya'nın uğrayacağı maddi zarar büyük ölçekli olacaktır. Ayrıca bu tarz bir eylem Rusya'nın saygınlığını zedeleyeceği için böylesi bir girişimin karşılıksız kalmayacağını ihtimal dahilinde bulundurmaları zorundaydılar. Bununla birlikte işgal altındaki bu toprakları -İli bölgesini- elde tutmak çeşitli türden yükümlülükler dışında Rusya'ya hiçbir şey getirmeyecekti. En nihayetinde Kulca konusunda yapılan müzakereler neticesinde 20 Eylül 1879 tarihinde Livadiye Antlaşması imzalandı (Куликов, 1999, s. 207-211). Fakat Tekes Nehri Vadisi ve Muzart geçidi haricinde İli bölgesinin Çin'e geri dönüşünü sağlayan bu antlaşmayı Mançu hükümeti onaylamayı reddetti ve bu durum ilişkilerin tekrardan bozulmasına neden oldu. Olası bir savaş durumuna iki taraf da askeri hazırlıklara girişse dahi sorunun barışçıl bir şekilde çözülmesine yönelik karşılıklı çıkışlar yeni bir Rus-Çin müzakeresi için elverişli koşulları yarattı ve en nihayetinde 12 Şubat 1881 tarihinde Petersburg Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Tekes Vadisi ve Muzart geçidi üzerindeki hakkından feragat eden Rusya, İli bölgesini Çin'e iade etti. Yalnızca Mançu birliklerinden Rus sınırına kaçan ve vatandaşlığı kabul eden bölge sakinlerinin yerleşimi için İli bölgesinin batı kısmından küçük bir alan Rusya'da kaldı. Zaysan Gölü ve Kara İrtiş Nehri bölgesindeki sınır çizgisinin Rusya lehine düzeltilmesi sağlandı. Mançu hükümeti, 9 milyon ruble tazminat ödedi ve İli bölgesinin sakinlerini korumak için uygun önlemleri almayı taahhüt etti. Bölge halkına, mevcut ikamet ettikleri yerlerde Çin vatandaşlığında kalma veya Rusya'ya taşınma ve Rus vatandaşlığı alma hakkı verildi. Ayrıca Rusya, Wuzhong ve Turfan'da konsolosluklar kurma hakkı elde etti. Rus tüccarlarının Moğolistan'da gümrüğe takılmadan ticaret yapma hakkı artık Tanrı Dağları bölgesini de kapsayacak şekilde genişletildi. Böylelikle Petersburg Antlaşması ile Rusya ve Çin arasındaki sınır ayrıntılı olarak çizildi. Antlaşmanın tamamlanmasından sonra yaklaşık 70 000 kişi -Uygur, Dungan, Kazak- Rusya'ya taşındı ve vatandaşlık aldı. Bunlar sınır bölgesine ve Güney Kazakistan'ın iç kısımlarına yerleştirildi (Кузнецов, 1975, s. 469).

Bölgeyi tekrardan ele geçiren Mançu yönetimi 1882 yılında, Çince Hi-yuan olarak tesmiye edilen yıkılmış olan yeni Kulca şehriden 15 mil kuzeyde eskiyi takliden yeniden yine Hui-yuan adında bir şehir imar çalışmalarına başladı fakat bu girişim mali yetersizliklerden dolayı ancak 1893 yılında tamamlanabildi. Bu kısa süreçte Mançu askerleri Suydun'da konuşlanmıştır. 1884 yılında Sincan (Xinjiang) Uygur Özerk

Bölgesi kuruldu ve Mançu hükümeti, İli bölgesinin çok uzakta bulunması ve bölgenin doğrudan yönetiminin zor olması nedeniyle Urumçi şehrini siyasi ve idari merkez olarak seçti. Böylece yeniden kurulan Hui-yuan, yerel askeri karakol haline getirildi. Günümüzde ise Hui-yuan yerleşimi, kasaba statüsündedir.⁴⁶

4.4. Çarlık Rusyası Sonrası İli Bölgesi

Konunun sınırları 1881 yılında Rusların bölgeden çıkışına kadarki süreci ihtiva etmiş olmasına rağmen tarih yazımının bütünlüğü açısından bilhassa İli sahasında Çarlık Rusyası sonrasını şekillendiren olaylardan kısa bir şekilde bahis açılması uygun olacaktır. Çinliler Doğu Türkistan'ı tekrardan ele geçirdikten sonra bölgedeki idarelerini sağlamlaştırma faaliyetlerine başladı. Bu süreçte Doğu Türkistan halkı, tekrar bir bağımsızlık mücadelesi içerisine girmesine diye Çin tarafından yıldırma politikalarına tabii tutuldu. Bu bağlamda halkın dil, din, tarih, gelenek ve görenekleri üzerinde ciddi baskılar uygulanıp asimilasyon politikaları hayata geçirildi.

1911 yılında, Çin'de Qing İmparatorluğu devrilerek yerine Cumhuriyet rejimi kurulmuştur. Ülkede kralcılar ve cumhuriyetçiler diye bilinen gruplar arasında çatışmalar ortaya çıkmış ve bu karışıklıklar, bölgede merkezi otoritenin hâkimiyetini zayıflatmakla birlikte Doğu Türkistan'daki valiler arasında da kendisini göstermiştir. Burada iktidar mücadeleleri olmuş ve yönetime geçen genel valilerin halkın üzerinde uyguladığı orantısız güç ile keyfi uygulamalar ayaklanmalara sebep olmuştur. Bununla birlikte çağın getirisi olarak Türk illerinden yükselen yenileşme hareketleri ve bunların çeşitli alanlardaki etkileri de Doğu Türkistan'da geniş bir yankı ile tesir uyandırmıştır. Tüm bunların etkisiyle bölgede bağımsızlık mücadeleleri tekrardan canlanmıştır. Bununla birlikte; 1931 yılının Şubat ayında Salih Dorga ve Hoca Niyaz Hacı'nın liderliğinde Kumul'da, 1932 yılının Aralık ayında Musul, Maksut ve Mahmut Muhiti kardeşlerin önderliğinde Turfan'da, aynı ayda Hafız Beğ Karaşehir'de, 1933 yılının Ocak ayında Timur Beğ Kuçar'da, 1933 yılının Şubat ayında Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla Hotan'da, yine aynı yılın Nisan ayında Osman Beğ Kaşgar'da ve Şerif Han Töre liderliğinde Altay'da ayaklanmalar vuku buldu. Sonuç olarak İli ve Urumçi'ye bağlı birkaç yerin dışında tüm Doğu Türkistan Çin birliklerinden temizlendi. En nihayetinde 12 Kasım 1933 tarihinde merkezi Kaşgar olmak üzere *Doğu Türkistan*

⁴⁶ Erişim: 27 Nisan 2022,

<https://web.archive.org/web/20150402122046/http://www.xjhc.gov.cn/Photo/ShowPhoto.asp?PhotoID=3>

İslam Cumhuriyeti kuruldu. Kurulan hükümetin başına cumhurbaşkanı olarak Hoca Niyaz Hacı, başbakan olarak da Sabit Damolla getirildi. Bölgede bağımsız bir devletin kurulması Çin'in olduğu kadar Rusya'nın da endişelenmesine neden olmuştur. Bunun sebebi, Doğu Türkistan'da kurulan bağımsız milli hükümetin Batı Türkistan tarafından örnek alınarak onların da bağımsızlık mücadelesine girişme olasılığı düşüncesidir. Böylece iki taraf da önlem almak için faaliyete geçmiştir. Bu minvalde burada bir toplantı yapılarak Doğu Türkistan'ın yönetiminde izlenecek yollar belirlenmiş ve bir genel vali seçimi yapılmıştır. Bu vali Çin'e bağlılığını bildirirse de Rusya, yönetime kendi güdümünde bir ismi getirmekte niyetli idi. Bu sebeple Şin-Şi-Say isimli kişiyi başa geçirdiler ve sonrasında müstakil hükümetin kendini lağvetmesini, Hoca Niyaz'ın eyalet hükümetinin bünyesinde çalışmasını teklif ettiler. Aksi takdirde bu hükümetin zorla dağıtılacağını ve liderlerin idam edileceğini belirttiler. Neticede Sovyet Rusya isteğine ulaştı, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti yıkıldı ve Şin-Şi-Say sayesinde yönetimde söz sahibi oldular. Böylelikle Doğu Türkistan'da Rusya'nın işgal devri başlamış oldu ve halk üzerinde büyük ölçekli zulüm uygulamaları ile idam girişimleri hız kazandı. II. Dünya Savaşı'nda Hitler'in Moskova'yı işgal girişimine kadar Rusların sözünden çıkmayan Şin-Şi-Say bu süreçten sonra Rusların yenileceği düşüncesi ile 1943 yılında Çin hükümetine yanaşarak bölgedeki Rus etkisini zayıflatma çalışmalarına başladı. Bunun üzerine Kansu şehrinde bekletmekte olduğu kuvvetleri bölgeye sevk eden Çin hükümeti burayı işgal etti ve bölgede 1934 ila 1944 yılları arasında süren Rus hâkimiyetini sona erdirdi (Alptekin, 1975, s. 152-177).

Çin yönetimi, bölgeyi işgalinden sonra tekrardan askeri ve idari faaliyetlerine başladı. Bir taraftan Sovyet Rusya'nın devam eden etkisini diğer taraftan da Doğu Türkistan halkının bağımsızlık hareketlerini kısıtlamaya çalışsalar da hem Rusya'nın görünmez tesirlerinin hem de bölge halkının ayaklanma sürecinin önüne geçemediler. Neticede Sovyet Rusya'nın yönetimi altındaki çeşitli Rus gruplarıyla birlikte İli bölgesi Türkleri ayaklanmış ve bu isyan sürecine Alihan Töre liderlik etmiştir. En nihayetinde 12 Kasım 1944 yılında Kulca şehrinde *Şarki Türkistan Cumhuriyeti* kurulmuştur. Alihan Töre başkan, Hakimbek Hoca başkan yardımcısı olmuştur. Fakat kurulan bu hükümet içerisinde komünistler, burjuvalar ve dini tabakadan kimseleri barındırmaktaydı. Kısa zaman içinde İli, Tarbagatay ve Altay bölgeleri Çinlilerden tamamen temizlenmiş hatta Çin hükümetinin merkezi olan Urumçi'ye kadar yaklaşarak Çinlilerin telaşına neden olunmuştur. Bundan sonra Sovyet Rusya hem Alihan Töre ile anlaşmazlık yaşamış hem

de kendi çıkarları doğrultusundaki çeşitli nedenlerden ötürü malum girişimleri durdurarak İli ve Urumçi hükümetleri arasında bir arabuluculuk görevi üstlenme rolüne girmiştir. Urumçi’de yapılan uzun müzakereler neticesinde 1946 yılında bir anlaşma imzalanarak birleşik hükümet kurulmuş ve başkanlığına Cang-cı-gun, başkan yardımcılığına Burhan Şehidi ile Ahmetcan Kasimi getirilmiştir (Kurban, 2019, s. 64-78). Hükümet 25 kişiden müteşekkil olup bunlardan ancak 7’si Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı düşüncesindeyken diğerleri Çin ve Rus taraftarı idi. Ahmetcan Kasimi’nin Rus yanlısı tavrını açıkça sürdürmesinden dolayı Osman Batur, Ali Beğ Rahim gibi isimler bu hükümeti tanımadı ve karışıklıklar çıktı. Bunun üzerine Çin hükümeti Dr. Mesud Sabri’yi genel vali, İsa Yusuf Alptekin’i hükümet genel sekreteri ve Canım Han Hacı’yı maliye bakanı olarak atadı. Kukla yönetiminden mahrum kalan Sovyet Rusya, buradaki komünistleri kullanarak İli bölgesinde hâkimiyet mücadelesini devam ettirdi ve güçsüz düşen milliyetçi Çin yönetimi iktidar değişimine gitti. Böylece Burhan Şehidi genel vali, Cang genel sekreter, Mehmet Emin Buğra ise genel vali vekili olmuştur. Burhan Şehidi göreve geldikten sonra hem Çinlilere yanaşmış hem de Rusları her konuda bilgilendirerek iki taraflı bir siyaset izlemiştir. Bu sıralarda ise Çin’de komünist rejim, iktidarı ele geçirmiş ve Sovyet Rusya’nın da desteğiyle Doğu Türkistan’da bulunan milliyetçi Çin kuvvetlerinin yönetimi bırakmasına yönelik talebini iletmiştir. 26 Eylül 1949’da genel vali Burhan Şehidi Çin komünistlerini tanıdıklarını bildiren antlaşmayı imzaladı ve 13 Kasım 1949 tarihinde komünist Çin kuvvetleri Kumul şehrine girene kadar bu hükümet görevini devam ettirmiştir (Adıbelli, 2008, s. 103-106).

Komünist Çin yönetiminin bölgeye girmesinden sonra geniş çaplı katliam girişimleri başladı. Sadece iki yıl içerisinde 72 705 kişinin öldürüldüğü kayıtlara geçmiştir. Hapis cezaları ve akabinde gerçekleştirilen çeşitli yöntemlerle işkenceler yapıldı. Doğu Türkistan halkı mecburi iş kamplarına alınarak buralarda ağır iş sahalarında çalıştırıldı. Bölgede Çin nüfusunu artırmak için binlerce Çinli aile buralara iskân ettirildi, hayatlarını idame ettirebilmeleri için bunlara yerli halkın arazileri ile hayvanları verilerek vakıflar tahsis edildi ve bu insanlar kendilerini korumaları için silahlandırıldı. Aynı zamanda Doğu Türkistan halkını gelenek, görenek, dil, din ve kültür alanlarında da asimile etme girişimleri hız kesmeden devam etti. Şer-i mahkemeler kaldırıldı, medreseler ve camiler Çinli göçmenlere verilerek işlevlerini yitirdi. Eğitim sisteminde dini ve milli bütün dersler kaldırılarak komünizm ideolojisi öğretileri getirilmiştir. Ana

dilde eğitim kaldırılmış, Çin ve Rus dili mecbur tutmuştur. Tiyatro, müzik gibi sanat dalları Çinliler tarafından icra edilerek milli sanatlar Çinleştirilmeye başlanmıştır (Buğra, 1952, s. 71-76).

Çin yönetiminin tüm bu baskılarından kaçabilen önde gelen isimler dünyanın farklı ülkelerine göç ederek buralarda çeşitli yayın organlarında mücadelelerine harici olarak devam etmiştir. Ülke içerisinde; kitaplara aktarılan ya da birçoğu aktarılmayan tüm bu insanlık dışı muameleler Doğu Türkistan halkını hiçbir zaman sindirmemiş, her zaman uygun koşullar kollanarak bağımsızlık mücadelesi noktasında birçok ayaklanma meydana gelmiştir. Çin yönetimi bunları kanlı bir şekilde bastırmaktan geri durmamış, kıyım yapmayı sürdürmüştür. Doğu Türkistan Türklüğünün bütün bu istibdatlara rağmen töresini, dilini, dinini ve kimliğini yitirmediği ve hiçbir değişime mahal vermeden muhafaza ettiği görülmektedir.

5. PUTİMTSEV VE NOTLARI

1780 yılında doğan yazarın tam ismi Andrey Terentyeviç Putimtsev (Putintsev)'dir. 1811'de Nerpin'in ticaret kervanıyla Tatar Molla Murat ismiyle İli bölgesine gönderilmiştir. Bunun dışında müellif hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

Söz konusu notlar, 1819 yılında Grigoriy İvanoviç Spasskiy tarafından *Sibirskiy Vestnik*'in 7. ve 8. sayılarında dört kısım şeklinde St. Petersburg'da yayımlanmıştır. O dönemde az bilinen bir bölge hakkında değerli bilgiler içeren bu notlar ilim aleminde dikkat çekmiştir. Nitekim bu ilgi 1826 yılında Julius von Klaproth'un bu metni Stuttgart'ta *Hertha* isimli derginin 6. cildinde Almanca'ya çevirmesine neden olmuştur. Klaproth bu metni yine aynı tarihte Paris'te *Magasin Asiatique*'nin ilk cildinde Fransızca olarak da yayımlamıştır. Son olarak ise söz konusu metin Astana'da İ. V. Yerofeyeva, B. T. Janayev, İ. M. Samigulin tarafından derlenen *Putevye dnevniki i zapiski rossiyskikh činovnikov i issledovateley o Kazahskoy stepi XVIII — serediny XIX veka* isimli kitap içerisinde 2012 yılında yayımlanmıştır.

Bu tezin ana materyalini oluşturan Putimtsev'in notlarının tercümesi için *Sibirskiy Vestnik*'te yayımlanan nüsha kullanılmıştır. Rus oryantalisti G. İ. Spasskiy tarafından çıkartılan *Sibirskiy Vestnik*, 1818-1822 yılları arasında senede dört kez olmak üzere toplamda 28 sayı yayımlanmıştır.⁴⁷ Bu tercüme sırasında orijinal metine çok fazla müdahalede bulunulmamış ancak gerekli hallerde editoryal dokunuşlar yapılmıştır. Daha ziyade özel isimlerin Türkçe karşılıklarının kullanılması tercih edilmiştir. Söz gelimi, Rus dilinde Çuguçak şeklinde yer alan şehrin Türk dilinde Çöçek olarak aktarılmıştır.

B. A. Obruçev, Cungarya'nın sınırı ile ilgili yazacağı kitabın araştırmaları esnasında bölgeye giden gezginlerin verdiği bilgiler doğrultusunda bir inceleme yapmış ve aslen Rusça olan Putimtsev'in bu notlarının yabancı tercümanlar tarafından çarpıtılarak kendi dillerine aktarıldığı ve daha sonrasında orijinaline bakılmadan bu metnin çevrildiği dilden tekrar Rus literatürüne bozulmuş bir biçimde geri döndüğünü ifade etmiştir. (Carl Ritter, *Die Erdkunde Von Asien* kitabında J. v. Klaproth'un metninden ayrıntılı alıntılar yapmış ve P. P. Semenov-Tyan Şanski de bu metni Almanca'dan Rusça'ya çevirerek *Zemlevedeniye Azii Karla Rittera* adlı kitapta yayımlamıştır.) Obruçev bu konuyla ilgili

⁴⁷ Daha teferruatlı bilgi için bkz: (Özkan, 2019).

bir makale kaleme alarak orijinal metnin varlığını hatırlatmayı, yanlış bilgi yayarak orijinali çarpıtan çevirilerin kullanılmasına karşı uyarmayı ve yapılan yanlışları atıf yaparak düzenlemeyi amaçlamıştır.⁴⁸

5.1. Tercüman Putimtsev'in Günlük Notları, 1811 Buhtarma Kalesi'nden Çin'in Kulca Şehrine⁴⁹ Gidiş ve Geri Dönüş

5.2. Yayıncıdan Giriş Notu. Sınırdan Kervanla Hareket. Yolların Tasviri. Çin'in Çöçek⁵⁰ Şehrine Geliş. Şehrin Tanımı. Oradaki Memurlarla Tanışma. Ticaret İşleri. Farklı Notlar.

Buhtarma Kalesi'nin⁵¹ konumu, Çin ile Rusya ticareti için birçok kolaylık ve fayda sağlamakla birlikte devletimizin tüm çabalarına rağmen halkın zengin endüstri kaynağı hâlâ yalnızca komşu Asya halklarına avantaj sağlamaktadır (Спасский, 1819a, s. 29).

Bu ticaretin yayılması ile ilgili bilgi toplamak için 1811 yılında Sibiry hattının amiri Korgeneral Glazenap⁵² ile birlikte tercüman Putimtsev'den yararlanıldı. Buhtarma

⁴⁸ Ayrıca ilk detaylı bilgilerin Putimtsev'in notlarından edinildiğini aktarmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: (Обручев, 1917).

⁴⁹ Tarihi süreç içerisinde Doğu Türkistan sahası Kaşgarya, Küçük Buhara gibi isimlendirmelerin yanı sıra Çin işgali sebebiyle Çin Türkistan'ı adlandırmasıyla da kaynaklarda kendini göstermiştir. Yazar, metin boyunca Doğu Türkistan şehirlerini Çin şehirleri olarak nitelendirmiştir.

⁵⁰ Doğu Türkistan'ın (Sincan Özerk Uygur Bölgesi) kuzeyinde bulunan Tarbagatay İli toprakları içerisinde yer alan ve günümüzde Çöçek adıyla anılan bir Türk şehridir. Çöçek'in Uygur Türkçesi'nde hikâye ve ağaç çanak olarak iki anlamı mevcuttur (Necip, 2013, s. 86). Metinde *Чугучак*=*Çuguçak* biçiminde verilmiştir ancak çeviride Türkçe ismi ile Çöçek şeklinde kullanılması uygun görülmüştür.

⁵¹ Cungar varlığının zayıflamasıyla güney Altay'ın Rusya topraklarına katılmasından sonra 1763 yılında Buhtarma Nehri'nde inşa edilmiştir (Topsakal, 2020, s. 124).

⁵² Livonya soylularından olan Grigoriy İvanoviç Glazenap, 1751 (1750) yılında doğdu. Temel bilimlerin yanı sıra yabancı dilleri de öğrenerek iyi bir eğitim aldı. 14 Temmuz 1764'te hizmete başladı ve 3 ay sonra 18 Eylül'de terfi etti. Bir yıl sonra 18 Eylül 1765'te çavuştu (сержант). Resmi kariyerini yavaş yaptı. Alt rütbelerde 6 yılı geçirdikten sonra 1 Ocak 1770'de terfi etti. Bir yıl sonra 24 Ocak 1771'de teğmenliğine (поручик) yükseldi. Rus ordusunun çeşitli bölümlerinde önemli görevlerde bulundu. Glazenap, 24 Eylül 1776'da kıdemli baş subay (ротмистр) rütbesine ve 29 Ağustos 1784'te ise binbaşı (секунд-майоры) rütbesine terfi etti. 9 Ekim 1792'de yarbay (подполковник) oldu. Yükseliş süreci ise yaklaşık 30 yıllık hizmetinden sonra, İmparator I. Pavel döneminde başladı. 15 Temmuz 1798'de albaylığa (полковник), aynı yılın 18 Ekimi'nde ise tümgeneralliğe (генерал-майор) terfi etti. 29 Mart 1804'te Kafkas hattı birliklerinin komutasını devralarak buradaki görevine başladı. Yerli halkın isyan ve tacizleri neticesinde Glazenap, *hayırsızlık ve af Asyalılar için hiçbir işe yaramıyor, bunu bir zayıflık ve korkaklık işareti olarak görüyorlar* sözleri ve düşüncesi ile Kafkas halklarıyla mücadeleye girişti. Bu mücadelesini başarılı bir şekilde sona erdirdi, devlet nişanlarıyla onurlandırıldı. 4 Şubat 1807'de Sibiry denetim müfettişliği ve Sibiry hattının amiri olarak atandı. Burada kantonist okullara büyük dikkat verdi. Omsk okulunu her gün ziyaret ederek eğitimi en iyi şekilde düzenlemeye çalıştı ve burada Rusya da bilinmemesine rağmen 1810'da ilk defa Lancaster öğretim sistemini uygulattı. Aynı zamanda da Asya ticaretinin canlanmasını teşvik etmeye devam etti. Çin sınırındaki ticari ilişkileri Çöçek ve Kulca şehirleriyle başlattı. Kazak akınlarını durdurarak yolların güvenliğini sağladı. 25 Aralık 1815'te Sibiry Kolordu Komutanlığına atandı. 10 Mart 1819'da ise Omsk'ta öldü (Ельницкий, 1916, s. 258-261).

Kalesi ve Çin'in Kulca şehri arasındaki az bilinen yerlerin tasvirini içeren günlük notları ve maceraları birçoğu için ilgi çekici olabildiği gibi özellikle o bölgede ticaretle uğraşanlar için fayda sağlayabilir (Спасский, 1819а, s. 30).

Bu notların yayıncısı mümkün olduğu kadar kelimelerin yazılışını düzeltmiş, bazı yerlerde kısaltmış ve değiştirmiş lakin hiçbir yerde metnin doğruluğunu ihlal etmeden görevini yapmıştır (Спасский, 1819а, s. 30).

G. Putimtsev, şüpheli Çinlilerin aşırı merakını ve Kazaklardan⁵³ gelen her türlü sorguları önlemek için yolculuğunu bir kervan ve Asyalı tüccar görünümü altında yaptı.⁵⁴ Ticaret danışmanı Nerpin'in⁵⁵ ticari kervanı ve Tara Buharalılarında tacir yardımcısı Reimbak Reşev ile yurt dışına gönderildi. Putimtsev, bölgenin diline ve Asya geleneklerine hâkim olduğu için bu önemli görevin yerine getirilmesine katkı sağladı ve beklentileri başarılı bir şekilde karşıladı (Спасский, 1819а, s. 30-31).

4 Haziran 1811 tarihinde Rusya ve Çin arasında sınır olan Narın Nehri'nin⁵⁶ üst tarafında bulunan İrtiş Nehri'ni⁵⁷ geçerek ilerlediler. 5 Haziran'da kervan ile birlikte G. Putimtsev yurt dışı yolculuğuna çıktı. Çin şehirleri Çöçek ve Kulca'ya giden ana yolda, sol tarafta Kalbin Dağları'ndan⁵⁸ uzanan Ust-Kamenogorsk Kalesi'nde⁵⁹ Yamankara denilen bir pınar bulunur. İrtiş Nehri'nden 8 verst ve Narın'dan 5 verst uzaklıkta, "İrtiş" olarak da adlandırılan kurumuş olan bir nehri geçtiler. Sonra 3 verst uzaklıkta Kurkure Nehri'ni⁶⁰ de geçerek buradan 14 verst uzakta olan Voyloçnih Dağları'ndan başlayan Kurkaragay Nehri'ne çok erken bir zamanda ulaştılar. Burada sadece ilkbaharda su

⁵³ Eski Rus literatürünün bir geleneği olarak metinde Kazak yerine Kırgız kullanımına yer verilmiştir. Çeviride bu detay düzeltilmiştir.

⁵⁴ Ruslar bölgede 1851 yılında imzalanan Kulca Antlaşması'na kadar doğrudan ticaret yapma hakkına sahip değildi. Bu sebeple Putimtsev, Molla Murat adlı Asyalı bir tüccar kimliğine bürünmüştür.

⁵⁵ Tara şehrinde ikamet eden İvan Fedoroviç Nerpin, I. lonca tüccarı, ticaret danışmanı ve milyonedir (Жиров & Зуева, 1996, s. 27).

⁵⁶ Metinde Rusça söylemi ile *Река Нарым*=*Narın Nehri* kullanılmakla birlikte çeviride Kazak Türkçesi söylemine yer verilerek *Narın Nehri* şeklinde aktarılmıştır. Doğu Kazakistan Bölgesi'nde bulunan bir nehirdir. İrtiş Nehri'nin sol koludur. Uzunluğu 69 km, su toplama alanı 2 040 km²'dir (Жақып, 2012а, s. 73).

⁵⁷ Doğu Türkistan, Kazakistan ve Rusya sınırları içerisinde bulunan bir nehirdir. Obi Nehri'nin sol koludur. Uzunluğu 4 248 km'dir (Федоров, 2008, s. 707).

⁵⁸ Kazakistan'da, İrtiş Nehri'nin sol kıyısında bulunur. Uzunluğu 400 km, yüksekliği ise 1 606 metreye kadardır (Прохоров, 1993b, s. 525).

⁵⁹ Ruslar tarafından I. Petro döneminde 1720 sonbaharında, Ulba ve İrtiş'in kesiştiği noktaya yapılan kaledir. Zaman içerisinde yerleşim alanına dönüşerek 1868 yılında şehir statüsünü almıştır (Daha detaylı bilgi için bkz: Алексеенко, 1995). Günümüzde, Türkçe ismi ile Öskemen, Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan bir şehirdir.

⁶⁰ Altay Cumhuriyeti'nden akan bir nehirdir. Argun (Argut) Nehri'nin kollarından olup 68 km sol yakasında yer almaktadır. Nehir 11 km uzunluğundadır. Rusya Federasyonu devlet su kaydı verilerine göre bkz: (Erişim: 15 Şubat 2022, <http://textual.ru/gvr/index.php?card=187446>)

akmakta olup yılın diğer zamanlarında hiç su bulunmamaktadır. Bu nehrin kıyıları boyunca bol miktarda yapılaşmaya uygun çam ve kavak ağaçları yetişmektedir. Ayrıca söğüt ve bazen de huş ağaçları yetişir. Burada İrtiş Nehri'ne 30 verst uzaklıkta sınırın dışındaki ilk konaklamayı yaptılar (Спасский, 1819a, s. 31-32).

Sabah 6'da kervan doğrudan Kayındı Nehri'ne⁶¹ yöneldi. G. Putimtsev ve Buharalı Reimbak Reşev ile burada yaşayan insanlarca Batı, Çinliler tarafından ise Honi-Mailhay olarak bilinen Çin sınır karakoluna uğradılar. Burası onların konakladıkları yerden sadece 5 verst uzaklıktaydı. Orada Çinli bir memura Rus sınırlarından köylerine, sanki onun emrinde çalışıyorlarmış gibi Sultan Kambar'a⁶² gitmek istediklerini söylediler çünkü oradan Çin'in Çöçek ve Kulca şehirlerine olan yolculuklarına devam etmeyi planlıyorlardı. Bu ziyaretten memnun olan memur onlara gösterdikleri nezaket için teşekkür etti ve yolculara bir fincan soğuk çay verilmesini emretti. Memura veda ettikten sonra kervanı yakalamak için acele ettiler ancak daha önce geceyi geçirmek için durdukları Kayındı Nehri'nde oldukları için yetişemediler. Bu nehrin yakınında yapılaşmaya oldukça uygun olan kavak ağaçları ve dağların tepelerinde yetişen yeterli sayıda çam ağaçları bulunmaktadır. Kurkure Nehri'nden, Kayındı Nehri 15 verst uzaklıktadır (Спасский, 1819a, s. 32-33).

7 Haziran sabah 5'de iyi bir havada yola çıktılar. Laylı Nehri'ni⁶³ geçtiler. Yolcular konakladıkları yerden 15 verst uzaklıkta olan Kuluçik Nehri'nin yanında dinlendiler.

⁶¹ Rus dilinde *Каинды*=*Kaindı* şeklinde metinde geçmektedir. Çeviride Kazak Türkçesi olarak *Қайыңды*=*Kayındı* kullanımına yer verilmiştir. Doğu Kazakistan Eyaleti'nin Kokpekti İlçesi'nden geçen, İrtiş havzasında bulunan bir nehirdir. Uzunluğu 58 km, su toplama alanı 604 km²'dir (Корабай, 2014a, s. 430).

⁶² Metinde ismi geçen diğer sultanlar gibi Kambar da Kazak sultanıdır. Kervanın ilerlediği yollar boyunca göçer durumda olan ve zikredilen sultanlar, Orta Cüz hanlarının çocuklarıdır ve sayıları oldukça fazladır. Bu nedenle onlar hakkında teferruatlı bilgi bulunmamaktadır. Ancak Orta Cüz, 17. asırdan beri Rus hâkimiyetindedir ve burada birçok sultan kendi bölgesini Rusya'ya bağlı bir şekilde idame ettirir. Bu vaziyette Asya ticaretinin yayılması için eyleme geçen Rus hükümeti bazı bölgelere ticari kervanlar göndermeye başladı. Orta Cüz Sultanları, ilk etapta bu kervanlara taciz girişimlerinde bulundu fakat ticari faaliyetlere büyük önem atfeden hükümet bu sultanları kendi tarafına çekmek için çaba sarf etti. Aynı zamanda kervanlara eşlik eden silahlı nöbetçiler ve soygunlara verilen katı cezalar ile güvenlik sağlanmaya çalışıldı (Броневский, 2005, s. 73). Neticede bazı Orta Cüz sultanları Rus hükümeti ile iyi ilişkiler içerisinde olarak gönüllü bir şekilde kendi sahalarında Rusya'dan gelen; Buhara, Hokand ve Çin'e giden ticaret kervanlarının koruyucusu durumunda olarak onlara güvenli bir geçiş sundu. Kaynaklar Sultan Kambar'ın -bilhassa metinde bahsedilen- diğer sultanlara nispeten pek de itaatkâr olmadığını belirtmektedir (Броневский, 2005, s. 22).

⁶³ Putimtsev, *Река Лаклы*=*Laklı Nehri* şeklinde aktarmıştır. Fakat Laklı, bugünkü Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almakla birlikte metinde geçen coğrafyadan uzakta bulunan bir nehirdir. Kervanın güzergâhı göz önüne alındığında ise burada bahsedilmek istenilen nehir *Лайлы*=*Laylı* olmalıdır. Doğu Kazakistan Eyaleti'nin Kokpekti İlçesi'nden geçmektedir. Kokpekti havzasında bulunmaktadır. Uzunluğu 38 km, su toplama alanı 321 km²'dir (Корабай, 2014b, s. 498).

Nehrin sağ tarafında bulunan Bulak-kul'u (pınar gölü)⁶⁴ geçerken buraya 5 verst uzaklıktaki İrtiş Nehri üzerinde yer alan Çin karakolunu gördüler ancak bir ihtiyaçları olmadığı için oraya gitmediler. Kulujik Nehri'nin etrafında küçük söğüt ağaçları dışında ağaç bulunmamaktadır. Toprağın zemini İrtiş Nehri'nden Kulujik Nehri'ne kadar bazı yerlerde kumlu olmasına rağmen genellikle serttir. Bulak-kul tuzlu, içindeki su tatsızdır. Bahsi geçen iki nehir Laylı ve Kulujik, Bulak-kul'a dökülür. Sonra bu iki nehir tekrar Bulak-kul'dan ayrılıp İrtiş'e akar. Akşama doğru 5'de Kulujik Nehri'nden 4 verst uzaklıkta İ Çin-su Nehri'ne geldiler. Burada Kazak karakolu ve Yazıkovsk volostunda⁶⁵ yer alan büyük bir tarım arazisi bulunmaktadır. Sonra küçük bir dağın güney tarafından akmakta olan pınar buradaki küçük bataklıklarla birleşir. Pınardan 5 verst uzaklıkta kuzeyden akan bir nehre geldiler. Kazaklar bu bölgedeki topraklarda tarım yapmaktadır. Buradan 6 verst uzaklıkta hava karardığı için su olmayan bir yerde konaklamaya mecbur kaldılar. Geçtikleri bütün nehirlerin yanında küçük söğüt ağaçları haricinde başka ağaç görmediler. O gün 30 verst yol aldılar (Спаский, 1819а, s. 33-35).

8. gün konakladıkları yerden 15 verst uzaklıktaki Bukon Nehri'nde⁶⁶ dinlendiler ve yolcular konakladıkları yer ile Bukon Nehri'nin arasında iki tane küçük bataklıktan su aldılar. Bu nehirlerin sağ tarafında yuvarlak görünen Kalmuk-Tologoy⁶⁷ (kalmuk kafası)⁶⁸ adında bir dağ bulunur. Bahsi geçen dağ çok yakın gözükse de Kazaklar yolcularımızın bir gün içerisinde dağa ulaşamayacağını söyledi. Buna göre yaklaşık olarak 50 verst daha gitmeleri gerekiyordu. Dağın sol tarafında 5 verst uzaklıkta Katon-Karagay adında bir çam ormanı bulunur. Yine tam orada aynı isimle bir nehir akar. Bu nehir Çin karakolunun yanından 15 verst uzaklığa ulaşır İrtiş Nehri ile beraber Bulak-kul'a kadar uzanır ve orada Kopa isminde bir bataklık yer alır. Bu yolda küçük çalılar ile boz-karagan⁶⁹ ve keçi sakalı ağaçları dışında bir şey görmediler. Bukon Nehri boyunca bolca kavak ağaçları vardır. Arazinin toprağı tarıma ve yapılaşmaya uygundur.

⁶⁴ *Озеро Булак-кул (Ключевое Озеро)=Bulak-kul Gölü* şeklindeki aktarımda *bulak=pınar* ve *kul=göl* (Мурзаев, 1996, s. 120-122) anlamlarına geldiği için çeviride tekrardan Rus dilinde göl anlamına gelen *озеро* kelimesi kullanılmamıştır. Parantez içerisinde Rusça kullanımı verilen *Ключевое Озеро* çevirisi itibariyle aynı anlamda *pınar gölü* şeklinde olmaktadır. Pınarlardan oluşan bir göl olması muhtemeldir.

⁶⁵ 1) Nahiye. Geçmişte kazaya dahil olan idari bölge birimi. 2) Eski Rusya'da vilayet (Aydınov & Kərimov, 2005, s. 188).

⁶⁶ Semipalatinsk bölgesindedir. İrtiş Nehri'nin sol koludur (Семенов-Тянь-Шанский, 1863, s. 335).

⁶⁷ Semipalatinsk bölgesindedir. Bu dağ bir bütün halinde ve çok dik bir şekilde yükselir, yuvarlak kubbe şekline sahiptir. Dağın kayalıklarına geyik, yabani keçi, at vb. kabaca tasvirler oyulmuştur. Etrafında birçok antik mezarlar bulunur (Семенов-Тянь-Шанский, 1865, s. 442).

⁶⁸ Dağın yuvarlak görünüşü, Kalmukların fiziksel özellikleriyle bir düşünüldüğünde bu isim ile adlandırılmasına sebep olması muhtemeldir.

⁶⁹ Latince *atraxaxis*, Türkiye Türkçesi ile *devekıran* olarak adlandırılan bitkidir.

Bukon Nehri, Kalbin Dağları'nın zirvesinde bulunur ve buradan İrtiş Nehri'ne dökülür. Yolcular, Katon-Karagay'ın yüksek alanlarında yer alan ve bazen kuruyan küçük bir nehrin yanında konakladı. Bukon Nehri'nin sağ tarafında bir Çin karakolu bulunmaktadır. Dinlendikten sonra akşama doğru nehrin üzerinde yer alan ve sınırı her an Çöçek'ten kontrol eden Amban⁷⁰ Batır için yapılan köprüden ilerlediler. Kervan önceden olduğu gibi dümdüz gitti ancak Putimtsev ile Reimbak Reşev memurlarla konuşmak için karakolu ziyaret ettiler ve orada alt rütbedeki memuru gördüler. Burayı komutanın ölmesi sebebiyle o memur yönetmekteydi ve karakoldaki Moğol nöbetçiler yaklaşık olarak 40 kişiydi. Amban Batır onları nazik bir şekilde karşıladı, ardından yolcular kervana yöneldi. 17 verst uzaklıkta su bulunmayan bozkır bir yerde konakladılar. Böylece o gün 32 verst yol ilerlemiş oldular (Спасский, 1819a, s. 35-37).

9. gün aynı bozkırdan devam ederek öğlen saatlerinde Kalbin Dağları'nın sol tarafından 5 verst ileride Zaysan Nor'a⁷¹ uzanan bir geçit ile karşılaştılar. Daha sonra 10 verst ötede Kalbin Dağları'ndaki pınarlardan çıkan ve Zaysan Gölü⁷² yakınlarındaki geçitlerde kaybolan Karasu Nehri⁷³ boyunca devam ederek aynı geçidi 12 verst boyunca takip ettiler. Dağa tırmandılar, 2 verst sonra Yuz-Ağac Nehri'ne ulaştılar ve orada durdular. Burada sadece küçük kuş kirazı ve söğüt değil ayrıca kavak ağaçları da bol miktarda bulunmaktadır. Akşama doğru Yuz-Ağac Nehri'ni yürüyerek geçtiler ve eski Çin sınır yolu boyunca yüksek bozkırda, çakıllı kumla karışık kilden oluşan sert toprağın üzerinde gecenin karanlığına ilerlediler. Bozkır boyunca birkaç yerde küçük keçi sakalı dışında hiçbir ağaç görmediler. Yuz-Ağac'tan 7 verst uzaklıkta kurak bir yer olmasına rağmen yedekte su bulundurduklarından dolayı gecellemek için burada durdular. O gün 32 verst ilerlediler (Спасский, 1819a, s. 37-38).

10. gün sabah saat 4'de aynı bozkırdan indiler. Konakladıkları yerin 5 verst uzaklığından geçen yolcular gördükleri manzaraya şaşırды. Bozkırın ortasında duran Urguk-başa adında taşlı bir dağ gördüler. Öğlen saat 12'de burayı geçerek dağların

⁷⁰ Yüksek unvanlı Çinli yetkili (Чудинова, 1894, s. 63).

⁷¹ Zaysan Gölü'nün bir diğer söyleniş şeklidir. Muhtemelen Moğolca *Zaysan Nuur*=*Zaysan Gölü* adlandırılışının farklılaşmış versiyonudur.

⁷² Doğu Kazakistan'da yer alır. Altay ve Tarbagatay Dağları'nın arasındaki çukurda bulunur. İrtiş Nehri'nden çıkar ve Kara İrtiş'e dökülür. Yaklaşık olarak; göl alanı 1 800 km², uzunluğu 111 km, genişliği 30 km ve ortalama derinliği 4 ila 6 m'dir (Подольская, 1972, s. 294).

⁷³ Kazakistan coğrafyasında, Karasu adında birçok sayıda nehir bulunmaktadır. Kervan kafilesinin yol güzergâhı göz önüne alındığında Doğu Kazakistan Bölgesi sınırları dahilindeki İrtiş havzasında bulunan Karasu Nehri'nin metinde sözü edilen nehir olması muhtemeldir. Bu nehrin uzunluğu 80 km, su toplama alanı 4 570 km²'dir. Abay İlçesi'nin topraklarından akar (Сәрсекке, 2014a, s. 449).

eteklerinden akan, Tarbagatay Sıradağı'ndan⁷⁴ çıkarak Şorğa Nehri'ne⁷⁵ dökülen Boğas Nehri⁷⁶ kıyısında durdular. Bahsi geçen iki nehir boyunca söğüt ağacı dışında başka ağaç yoktur. Buradan öğleden sonra 5'de ayrıldılar ve gece saat 12'ye kadar 16 verst uzaklıktaki Bazar Nehri'ne⁷⁷ doğru ilerlemeye devam ettiler. Bu nehir aynı zamanda İli-tau⁷⁸ olarak da adlandırılan Tarbagatay Dağı'nın yanındaki Zaysan Gölü'ne akar. Buradan, yol Kalbin Dağları'nın sol tarafına devam etmekte olup sağ tarafında 30 verst uzakta Urten-tau⁷⁹ ve Sarkul-laba dağı bulunur. Zaysan Gölü de 25 verst uzaklıkta sol tarafta kalır. Yuz-Agac'tan Tarbagatay Dağları'na kadar olan her yerde toprak çakıllı kumla karışık kil şeklindedir. Toplam 31 verst uzaklık ilerlediler (Спаский, 1819a, s. 38-39).

11. günde Bazar Nehri'nden Tarbagatay Sıradağı'na ait Tramuynak Dağları'na kadar 27 verst ilerlediler ve geçit boyunca 11 verst daha giderek Karabuğa Nehri'ne⁸⁰ ulaştılar. Dağ geçitlerinden geçerken herhangi bir zorlukla karşılaşmadılar lakin oradan Tramuynak ile İli-tau arasında uzanan vadiye çıktıktan sonra şiddetli bir gök gürültüsü ve sağanak bir yağmur başladı. Şiddetli rüzgâr öğleden sonra saat 5'den sabah 7'ye kadar devam etti. Yağmur sadece elbiselerini ıslatmakla kalmadı en çok da yanlarında bulunan mallara zarar verdi. Daha sonra bozkırda Çin yoluna geçtiler. Manırak Dağı⁸¹ sınırında ve yolun yakınında bu memleketin eski sakinlerine ait 14 mezar gördüler. Gece konaklamak için durdukları Karabuğa Nehri, Tarbagatay Dağları'nın güneybatı

⁷⁴ Zaysan ile Ala Göl arasındaki bir dağ silsilesidir. Kazakistan ve Çin toprakları içerisinde bulunur. Batıdan doğu yönüne doğru 300 km uzanır. Genişliği 30-50 km ve ortalama yüksekliği 2 000 m'dir. Doğudaki uzantısı Saur Sıradağları'dır (Бирмағамбетов, 2006, s. 230).

⁷⁵ Putimtsev'in aktarımında yer alan *Пека Чорға=Çorga Nehri*, Kazak Türkçesi söylemi ile *Şorga* ya da *Kandısu* şeklinde isimlendirilmektedir. Doğu Kazakistan Bölgesi'nin Tarbagatay İlçesi'nden geçer. İrtiş havzasında bulunan bir nehirdir. Uzunluğu 121 km, su toplama alanı 4 640 km²'dir (Ахметжан & Қарпаева, 2003, s. 524).

⁷⁶ Metinde Rus dilinde *Пека Бозоз=Bogoz Nehri* olarak verilmiştir. Çeviri, Kazak Türkçesi ile yapılmıştır. Tarbagatay İlçesi'nde yer alır. İrtiş havzasında bulunur. Uzunluğu 81 km, su toplama alanı ise 3 280 km²'dir (Сәрсекке, 2014b, s. 273).

⁷⁷ Doğu Kazakistan Bölgesi'nin Tarbagatay İlçesi'nden geçer, İrtiş havzasında bulunur. Uzunluğu 182 km, su toplama alanı ise 15 200 km²'dir (Достанұлы, 1999, s. 45).

⁷⁸ Putimtsev, dağların özel isimlerini aktarırken Rus dilinde *dağ* anlamına gelen *гора* kullanımı ile birlikte Kazak Türkçesinde *dağ* anlamına gelen *tau* (Бектұров & Бектұрова, 2001, s. 248) ifadesine yer vermiştir. Çeviride Türkistan Türkçesi korunarak, tau kullanımı aktarılmıştır.

⁷⁹ Doğu Kazakistan Bölgesi'nde, Kokpekti Nehri kıyısı boyunca yer alır. Küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılır (Водовозов, 1902, s. 936).

⁸⁰ Metinde *Пека Карбуға=Karbuga Nehri* olarak geçmektedir. Gerçek ismi Kazak Türkçesi ile *Қарабұға=Karabuğa* ya da *Қарабұғы=Karabuğı* şeklindedir. Doğu Kazakistan Bölgesi'nin Aksuat yerleşiminin topraklarından geçmektedir. İrtiş havzasında bir nehirdir. Uzunluğu 128 km, su toplama alanı 2 660 km²'dir (Мәуленов, 2003, s. 547).

⁸¹ *Манрак=Manrak* şeklinde yazılmıştır. Çeviride Kazak Türkçesi söylemi olan *Маңырақ=Manırak* kullanılmıştır. Saur Sıradağı'nın batısındaki alçak sıradağdır. Doğu Kazakistan Bölgesi'nin Tarbagatay ve Zaysan İlçeleri sınırları içerisinde bulunur (Корабай, 2014c, s. 515).

tarafından çıkar ve doğuya doğru akarak Zaysan Gölü'ne katılır, çok küçük söğüt ağaçları dışında ağaç yoktur. Burası önceki konakladıkları yerden 38 verst uzaklıktadır (Спасский, 1819a, s. 39-40).

12. gün öğleden sonra saat 2'ye kadar giysilerini ve mallarını kuruttular, sonra atları hazırlayarak batıya doğru bir yolculuğa çıktılar. Karabuğa Nehri'ni geçtiler ve 20 verst uzaklıkta dağların eteğinde, pınarların ve bataklıkların olmadığı bir yerde geceyi geçirdiler. Burada toprağın zemini kuru, kumlu ve serttir (Спасский, 1819a, s. 40-41).

13. gün sabah saat 8'e kadar, 10 verst ötede sol tarafta kalan Narın veya Karabuğa Nehri⁸² yakınında bulunan Çat adlı bir mevkiye geldiler. Orada kopanın⁸³ yanında suyun en saf ve en duru olduğu yerde atları beslemek ve bazı mallarını kurutmak için durdular. Bundan sonrasında Narın Nehri'ne gitmeden doğrudan dağların en yüksek noktasından dolaşır pınarı takip ederek dağın zirvesine ulaştılar. Burada pınar; küçük taşların üzerinde ilerleyerek, bazen gözle görülmez şekilde yerin altına gizlenmiş bazen de tekrar yüzeyde görünür şekilde akar. Akşama doğru dağın eğimli yerinden zirveye ulaşarak Baycigat volostuna geldiler. Burada pınarın hareketi boyunca göç eden ve aynı zamanda Reimbak'ın eski ortağı olan Kazak Kunakay ile buluştular. Kunakay onları iyi karşıladı ve akşam yemeği sundu. O gün içinde toplam 33 verst yol aldılar (Спасский, 1819a, s. 41-42).

14. gün sadece 15 verst ilerleyerek Karpugi Nehri'nin üstlerinde aynı bölgede göçebelerin yaşadığı Biya Aktubeda köyüne geldiler. Burada su sorunu yoktur ve toprak yumuşak zemlidir. Onlar; mallarını kurutmak, atları hazırlamak ve güvenli bir şekilde bir sonraki istikametlerine devam etmek için burada bir süre kalmaya ihtiyaç duydular (Спасский, 1819a, s. 42).

15. ve 16. gün mallarını kurutarak onları koyunlarla takas ettiler. Bu arada Sultan Kambar'a geldiklerini haber vermek için Kazak birini gönderdiler. Kambar, Karabuğa'dan 50 verst uzaklıkta Tadı-Samu mevkinde Manırak Dağları'nda kalıyordu. Sultan, sınır komutanına yolcuların kendisini ziyaret etmekten çekinmemelerini söylemesini ve Çin sınırlarına ticaret amacıyla gelenlere gerekli yardımın yapılmasını

⁸² Putimtsev metinde *Река Карабуя*=*Karabuya Nehri* olarak bahsetmektedir. *Karabuğa* olmalıdır. Ayrıca Kazakistan'da, *Narın* isminde birçok nehir bulunduğu için dolayı karışıklığa sebebiyet vermemek belki de yerel halk tarafından kullanılan adlandırmadan dolayı bu isimlendirmeye de metinde yer vermiştir. Karabuğa havzasında bulunan bir nehirdir. Doğu Kazakistan Bölgesi'nin Tarbagatay İlçesi'nden geçer. Uzunluğu 54 km, su toplama alanı 357 km²'dir (Жақып, 2012b, s. 73).

⁸³ Yağmur suyunun birikmesi için kazılmış çukur anlamına gelmektedir (Даля, 1865, s. 767).

emretti. Böylece yolcular ayın 18'inde Sultan Kambar Şah Niyazov'a giden yola yöneldi. Ancak onun köyüne ulaşmadan önce Tarbagatay Sıradağları'nın yüksekliğine tırmanmaları gerekiyordu. Dağların dikliği nedeniyle bu yol çok elverişsizdi, özellikle yük atları için oldukça zahmetliydi. Kazakların G. Putimtsev'i uyardığı gibi dağların geçitlerinde ve zirvelerdeki kayalıklarda erimeyen karlar bulunuyordu. O gün Aktubetov köyünden 28 verst uzaklaştılar ve geceyi küçük bir nehirde geçirdiler (Спасский, 1819a, s. 42-43).

Yolcular, 19. gün sabah saat 12'de gece konakladıkları yerden 15 verst uzaklıktaki bir mevkiye göç eden Sultan Kambar'a ulaştı. Sultan da onları çok nazik bir şekilde kabul etti. G. Putimtsev ilk görüşmede, ona Çin'in ilk şehri Çöçek'e kendisinin eşlik etmesini veya oğlunu onlarla birlikte göndermesi yönündeki taleplerini bildirdi. Kambar bu teklifi memnuniyetle kabul etti ve oğlu Huday Menda'yı kervana eşlik etmesi için onlarla birlikte göndereceğine dair söz verdi. Ertesi gün Sultan Kambar'a bir önceki isteklerini tekrarlayarak 100 ruble değerinde hediye mal gönderdiler. Bundan sonra Sultan yanlarına geldi ve konuşmalar arasında oğlunun hasta olduğundan dolayı onlarla birlikte seyahat edemeyeceğini belirterek kibar bir şekilde özür diledi. Bunun yerine onlara Çöçek Ambanı Keb ve Batır'a gönderilmek üzere bir mektup verdi. Esasında bu durum Sultan'ın oğlunun şahsen onlarla birlikte olması kadar etkiliydi. Temmuz ayının başlangıcına kadar Sultan Kambar'ın yanında kaldılar (Спасский, 1819a, s. 43-44).

Yolcular 3 Temmuz'da Sultan'dan mektubu aldıktan sonra Çöçek'e ilerledi. Dağların arasından uzanan yollardan geçerek Tadı-samu pınarına indiler. Burası eğimli yerler olmasına rağmen taşıydı, 15 verst uzaklıkta konakladılar. Dağlardan ayrıldıktan sonra Terekti Nehri'ni⁸⁴ geçtiler ve akşam Durtugal volostuna ulaştılar. Geceyi volostnoy starşına⁸⁵ Kulmurza'nın köyünde geçirdiler. Bu köy Köktöbe Dağı'ndan⁸⁶ Takdıaş pınarına kadar olan sahada göç etmektedir. Burası Terekti Nehri'nden 10 verst

⁸⁴ Doğu Türkistan'daki Tarbagatay İli'nin Çağantogay İlçesi'nin güney kısmının seyrek nüfuslu arazisinden akmaya başlar, Kazakistan sınırına geçerek Jalanaş Gölü'nün doğusunda düz bir çöle girer. Nehir yatağı genellikle kurudur ve çok az bir kısmı Jalanaş Gölü'ne ulaşır. (Erişim: 10 Ekim 2022, https://en.wikipedia.org/wiki/Terekty_River)

⁸⁵ Rusya'da kırsal yönetimin seçilmiş bir yetkilisidir. Volost toplantılarına başkanlık eder, polis ve idari gücü vardır, 3 yıllığına seçilir (Иррохоров, 1993с, 241).

⁸⁶ Metinde *Гора Коктобе=Koktobe Dağı* biçimde geçmektedir. Doğrusu Kazak Türkçesi'nde *Коктобе=Köktöbe* olmalıdır. Doğu Kazakistan Eyaleti'nin Urjar İlçesi'nde bulunmaktadır. Tarbagatay Sıradağı'nın güneybatısındaki bir tepedir. Mutlak yüksekliği 578 m, genişliği 11 km, kuzeydoğudan güneye 18 km uzunluğundadır (Жақып, 2009a, s. 250).

uzaklıktadır. Terekti ve Köktöbe boyunca yapılaşmaya uygun ağaç yoktur ancak bolca küçük kavak ağacı bulunmaktadır. Bu nedenle Çinliler bahsi geçen iki yerde odunları yavaşça yakarak kömüre dönüştürür ve bu kömürleri boğalarla çekilen iki tekerlekli bir arabayla haftada bir kez Çöçek'e götürürler. Böylece ayın 3'ünde sadece 15 verst ilerleyebildiler. Ayın 4. gününü ise dinlenmek için kullandılar (Спасский, 1819a, s. 44-46).

Ayın 5'inde öğle vakti köy halkı ile birlikte kuzeye doğru başka bir yere geçtiler. Burası aynı dağlarda bulunan pınardan 15 verst uzaklıktadır (Спасский, 1819a, s. 46).

Ayın 6'sında G. Putimtsev, Reimbak'ı Murun volostundan Yuçi Sultan'a gönderdi. Kendilerine eşlik etmesi için birilerini yollamasını, eğer yollamaz ise Sultan'ın bizzat kendisinin Kulca seyahatine iştirak etmesini istedi çünkü Kambar'ın gönderdiği mektubun Cöçek'ten olumlu yanıt almasını beklemiyordu (Спасский, 1819a, s. 46).

Ayın 7'sinde göç eden aynı köy halkı ile 20 verst ilerleyerek Ugkaştı Nehri'ne ulaştılar. Bu nehir, Köktöbe Dağları'ndan çıkar ve Çin karakolu Vıytanzı yakınındaki sazlıklarda kaybolur. Burada 3 gün konakladılar (Спасский, 1819a, s. 46).

Ayın 11'inde köy halkı ile birlikte aynı nehirden Vıytanzı'ya kadar 7 verst gittiler. Yaz karakolu Baktı'dan 2 verst ileride bulunan Köktöbe Dağı'ndan başlayıp Vıytanzı karakolu yakınında yer alan sazlıklardan akan Yalgız-Agaç Nehri'nin kenarında bulunan sınırda durdular. Burada sağ tarafta Kızılgak Irek ve Arkalı⁸⁷ dağları vardır. Böylece Durtugal volostunda ayın 15'ine ya da Reimbak'ın dönüşünün belirlenen gününe kadar yaşayan G. Putimtsev, uygun zamanı kaçırmamak için 12 atı mallarla doldurup birkaç koyun alarak Sultan'ın mektubu ile Taşkentli biri görünümünde Çöçek'e gitti. Sonuç olarak Vıytanzı karakoluna 10 verst uzaklıkta olan göçebelerin volostundan buraya geldi ve nöbetçi memur, ertesi gün -yani ayın 16'sında- Çöçek'e gelişini bildirdi. Memur onlara 6 erin eşlik etmesini söyledi ve yola çıktılar. 2 verst uzaklıktaki şehre ulaşmadan önce insanları, malları ve hayvanları sayıp kabulünü yapan iki memur ile birkaç kişi tarafından karşılandılar. Ardından G. Putimtsev'in

⁸⁷ Putimtsev, burada *Гора Аркарлы=Arkarlı Dağı*, ikinci bölümde *Аркалы-тау=Arkalı-tau* ve son bölümde de *Гора Арқырлы=Arkırlı Dağı* şeklinde aynı dağları farklı isimlendirmelerle aktarmıştır. Kazakistan bölgesinde *Arkarlı* isminde birçok dağ vardır lakin bunlar kervanın yolunun dışında, Karagandı Bölgesi'nde ve henüz kervanın ulaşmadığı Balkaş-Ala kul depresyonunda bulunmaktadır. *Arkırlı* isminde de bir dağ bulunmamasıyla birlikte güzergâh dikkate alındığında müellifin Doğu Kazakistan Bölgesi'nin Urjar İlçesi'nde bulunan *Arkalı* dağından bahsetmiş olması muhtemeldir. Emil Nehri vadisinde bulunur. Mutlak yüksekliği 690 m'dir. Yuvarlak şekildeki dağın uzunluğu ve genişliği 2-2,5 km'dir (Жақып, 2009b, s. 294).

emrindekiler ve bunlarla beraber 4 Taşkent tüccarı doğrudan sorguya çekildiler. Ardından Vıytanzı karakolundaki memur, Sultan'dan Çöçek Ambanı Batır ve Keb'e bir mektup ve hediye olarak gönderilen iki atı, yazı işlerinde bulunan Amban Keb'e sunmasını söyledi. Mektup ve atların kabulünden sonra Putimtsev'e belli bir alanda depolanmış olan mallara gitmesi ve orada bulunan ticari işlerden sorumlu Ugalday adında bir memura görünmesi gerektiği belirtildi. Ardından Ugalday ise mallar ile koyunları şehrin dışına inşa edilen avluda sunması söyledi. G. Putimtsev kervan başı gibi davrandığı için kendisiyle birlikte gelen Taşkentliler de ona emanet edildi. Geldikten sonraki gün Putimtsev, ambana bir tercüman aracılığıyla bir koyun, bir pud⁸⁸ buğday unu ile çeşitli mallar gönderdi. Bunlar birkaç gün sonra büyük zorluklara rağmen teslim edildi. Ancak bunların karşılığında o yıl Kulca'dan mallar gelmediğinden Çinlilerle herhangi bir takas söz konusu olmadı (Спасский, 1819a, s. 46-49).

Çöçek sınırdaki Çin şehirlerinden biridir. Bu şehir 150 sajen uzunluğunda dörtgen bir taş duvarla çevrilidir. Köşelerinde 5 sajen yükseklikte dört kenarlı kuleler bulunur. Her kulenin iki dış ve bir iç tarafında ahşap kepenklerle kapatılmış ve pencerelerinde kâğıt tarzında panjurların yer aldığı üç dikdörtgen penceresi vardır. Her kulenin iç tarafında kuleye girmek için büyük bir kapı bulunur. Aynı kuleler, duvarın her iki yanının ortasında bulunan kapılar üzerine inşa edilmiştir ve şehre giriş çıkış için hizmet vermektedir. Tüm bu kuleler ve duvarlar dış cepheye doğru beyaz badana renginde kerpiç ve yanmamış tuğlaların kil ile birleştirilmesiyle inşa edilmiştir. Duvarın dış dikliği 2½ sajendir. Duvarın yarı yüksekliğinde iç tahkimatlardan suyu tahliye etmek için gider kanalları yapılmıştır. Öndeki duvarın etrafında, iki nehirden gelen suyun aktığı küçük bir kanal vardır ve şehrin kendisi de nehrin üzerinde durmaktadır. Kulenin yakınında, içte ve dışta bilinçli olarak dikilmiş ak söğüt ağaçları bulunur. Batı ve doğu tarafında ise duvara bitişik küçük köyler veya kalenin dışında bulunan yerleşimler vardır (Спасский, 1819a, s. 49-50).

Çöçek şehrinde askeri birliğin ikametgâhı için inşa edilen kışlalar hariç 600 kadar ev bulunur. Bu şehirde yaşayanların çoğu Çin'in çeşitli şehirlerinden gönderilen geçici meslek erbaplarıdır. Örneğin: tüccarlar, zanaatkârlar ve çiftçiler. Çin'in iç kısımlarından sürgün edilen ve devlete ait toprakları işlemekle görevlendirilen suçluları ise daimî ikamet edenler olarak saymak gerekir. Tüccarlar çoğunlukla Çin tebaasından olan

⁸⁸ Eski Rus ağırlık ölçüsüdür. 16,38 kg eşittir (Ушаков, 1939, s. 1064).

Kalmuklar⁸⁹, Torgutlar⁹⁰ ve Oletler⁹¹ ile ticaret yaparlar. Son halkların her ikisi de Kalmuk kabilesindedir ve bunların ilki Volga bozkırlarımızdan Çin'e kaçımıştır. Oletler ise ülkenin en eski sakinleridir. Hepsi genellikle göçebedir ve askeri sınıfa mensuptur ama görünüşe göre Çin hükümeti onlara pek güvenmemektedir. Bu sebeple sınırda nöbet tutmak için Kulca'dan yılda 1 500 kişi göndermektedir⁹² (Спаский, 1819a, s. 50-51).

Çöçek halkı, buldukları yere ek olarak Çin'in iç şehirleri Hobdo⁹³ ve Urumçi⁹⁴ ile ticari ilişkilere sahiptir. Çöçek'ten at arabalarıyla süren mesafe Hobdo'ya 20, Urumçi'ye

⁸⁹ Moğolların Batı grubuna verilen isimdir. Yaygın olan bir etimolojik görüşe göre Şamanlıkta kaldıkları için batıda Müslüman Türkler tarafından verilen Kalmık, Kalmak, Kalmuk veya Kara-Kalmuk ismiyle; doğuda da kendi dillerindeki Oyrat veya Cungar şeklinde adlandırılırlar. Cengiz Han zamanında, Baykal Gölü'nün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay Dağları'nın eteklerinde yaşayan Kalmuklardan bir kısım Hülâgü ile birlikte hareket ederek İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım ederken bir kısmı ise Kubilay Han ile beraber Çin'de Kubilay Hanlığı'nın kurulmasında rol almıştır. Bu devletin yıkılmasından sonra iki farklı liderin güdümünde Moğolistan'a geri dönen Moğollar; Batı Moğolları olarak ifade edilen Oyratlar (Çoros, Hoşut, Dörbet ve Torgut) ile Doğu Moğolları şeklinde belirtilen Halhalar olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bundan sonra Moğollar aynı sahada bir devletleşme süreci içerisine girmiş, Moğol birliğini sağlamış ve sınırlarını genişletmiştir. Ancak bu durum devamlılık arz etmemiş Oyrat-Halha savaşlarıyla beraber Moğol birliği bir süre sonra tekrar dağılmıştır. Bir grup batıya göç ederek İdil boylarına doğru ilerlemiş ve Kalmuk Hanlığı'nı kurmuştur. Bir kısmı ise Cungarya'da eski hanlığı tekrardan canlandırarak Cungar Hanlığı'nı kurmuştur. Bir süre sonra bölgede çıkan karışıklıkla birlikte Çinliler Cungar hâkimiyetini kırmış ve 500 000'den fazla insanı kılıçtan geçirerek bu halkı ortadan kaldırmıştır. Kalmuk Hanlığı ise Rus hâkimiyetine bağlanmış ve halk son hanları Ubaşi'nin liderliğinde eski yurtlarına geri dönmüştür. Bu göç hareketi felakete sonuçlandı ve giden 300 000 kadar kişiden ancak 70 000 kadarı bölgeye ulaşabildi. Göç etmeyen yaklaşık 50 000 civarında Kalmuk kitlesinin bir kısmı, 19. asırda Sünni Müslümanlığı benimsedi ve Issık Gölü çevresine yerleşerek Sart Kalmuklar ismi ile anıldı. Aşağı İdil bozkırlarında göçer hayatı süren Kalmuklar ise Rusya güdümünde bir özerk bölge kurularak himaye edilmiştir. Bunlar günümüzde de hâlâ Kalmukya Cumhuriyeti adı altında Rusya Federasyonu'na bağlı bir şekilde yaşamaktadır (Yücel-Uydu, 2001, s. 267-268).

⁹⁰ Batı Moğollarının bir koludur. Oyrat dilinin Torgut diyalektiğini konuşurlar. Günümüzde Moğolistan'da genellikle Kobdo şehrinde ve Doğu Türkistan coğrafyasında yaşarlar (Жуковская, 1999, s. 536).

⁹¹ Metinde *улут=ulut* şeklinde geçmekle birlikte *олѣт=olet*, *элют=elut* isimleri de kullanılmaktadır. Yaygın olması hasebiyle *olet* kullanımı tercih edilmiştir. Bazı bilim insanlarına göre olet terimi, Cengiz Han'a karşı savaşan kabilelerden birinin etnik adıdır. Diğer bir görüşe göre ise de oyrat teriminin Çinceleştirilmiş biçimidir. Sonuç itibarıyla batı Moğol gruplarından biridir. Lamaizm dinine inanırlar. Başlıca uğraşları hayvancılıktır bir kısmı da çeşitli endüstri kollarıyla meşguldür. Günümüzde çoğunluğu Moğolistan'ın Kobdo şehrinde olmak üzere birazı da Çin sınırları içerisinde yaşamaktadır (Литаврина, 1967, s. 529-230).

⁹² Sınırı korumakla görevli olan bu Moğol grubuna yönetimin güvenmemesinin sebebi, Çinlilerin buraya yani Cungar Hanlığı'nın sahasına gelmeden önce ana nüfusu oluşturan kitlenin Moğollar olmasından kaynaklanmaktadır.

⁹³ Kobdo veyahut Hovd. Günümüzde Moğolistan sınırları içerisinde bulunur. Altay Dağları'nın eteklerinde, Buyant Nehri'nin kıyısında yer alan bir şehirdir (Смирнов, 1973, s. 351).

⁹⁴ Uygur Türkçesi'nde güzel otlak anlamına gelen Urumçi, Tanrı Dağları'nın kuzey yamacında verimli vahalar kuşağında yer almaktadır. Tarihi süreç boyunca bölge Çin'in işgal sahası içerisinde olmuştur. 1884 yılında Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi kurulduğunda ise Urumçi başkent olmuştur. Hızlıca Orta Asya'nın en büyük şehri ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Ticari konumu, Qing Hanedanlığı'nın son dönemlerinde (1911-12) bölgede yaşanan İngiliz ve Rusların nüfuz kurma mücadeleleri ile beraber artan stratejik ve uluslararası önemi ile değerlendirilmektedir. 1949 yılından itibaren Urumçi aynı zamanda büyük bir sanayi üssü -tarım, maden kaynaklar vs.- olarak da gelişim göstermektedir. Nüfusun büyük

12 gün kadardır. Hobdo'da ticaret çok önemli bir faaliyet alanı değildir ancak Urumçi, fabrikaları ve endüstrisiyle zengin Çin şehirleri arasında kabul edilir. Çöçek sakinleri tıpkı Aş⁹⁵, Kaşgar⁹⁶, Hotan⁹⁷ ve Yarkent⁹⁸ sakinleri gibi sıkı bir pazarlıkla mallarını Urumçi'ye nakledebilselerdi, onlar da oradan en iyi malları alabilirlerdi. Yalnızca Çöçek'te değil, oldukça büyük bir şehir olan Kulca'da da kaliteli çaylar satılmaz ancak Kirpiçniy⁹⁹, Bayhoviy¹⁰⁰ ve Julan¹⁰¹ olarak adlandırılan kutu içerisindeki çaylar satılır (Спаский, 1819a, s. 51-52).

çoğunluğunu Han Çinlilerin oluşturmasına ve özellikle de 1990 yılından itibaren çoğalmakta olan göçlere rağmen şehir büyük ölçüde Uygur kenti olarak kültürünü muhafaza etmektedir. Uygur dili yaygın olarak konuşulmaktadır. Bunun dışında şehirde Kazak, Dungan ve Mançu azınlıkları da bulunmaktadır (Erişim: 10 Mayıs 2021, <https://www.britannica.com/place/Urumqi>)

⁹⁵ Yazar metinde iki kez *Au=Aş* diye bir şehirden bahsetmekte fakat bu isimle tanımlanan bir şehre rast gelinmemektedir. Bu şehir muhtemelen Biçurin'in eserinde, “Çin coğrafyasına göre Uş, Aksu'dan 200 li batıda yer alır. 100° boylam ve 43° kuzey enlemine yerleştirilmelidir. Avrupa haritalarında 101° boylam ve 41° kuzey enleminde yer almaktadır” (Бичурин, 1829, s. 36) şeklinde ifade ettiği Uş şehri olabilir.

⁹⁶ Tarım Irmağı kollarından Kaşgar suyu kıyısında bulunan Kaşgar şehrinin tarihini milattan önceki dönemlere kadar götürmek mümkündür. Bölgede Türk, Çin, Moğol gibi topluluklar etkin rol oynamıştır. Kadim bir yerleşim olan bu Türk yurdu pek çok kabilenin tabiiyeti altında kalmıştır. İki İpek yolunun keşiştiği noktadaki konumu şehrin ticaret merkezi olarak öneminin artmasında mühim bir rol oynamıştır. Bölge, el sanatları ve seramik dallarında meşhurluğuyla bilinirken daha sonraki yıllarda pamuk imalatı öncelikli olmak üzere birçok endüstri kolu gelişmiş ve ekonomiye katkı sağlamıştır. Aynı zamanda bölgede ilmi fikriyat ileri bir düzeyde olmakla birlikte Kâşgarlı Mahmûd, Yusuf Has Hacip gibi şahsiyetler ortaya çıkmıştır (Hitchins, 2002, s. 7-9).

⁹⁷ Doğu Türkistan'ın önemli yurtlarından biri olan Hotan şehri, Pamir Dağları silsilesinin kuzeyi ile Taklamakan Çölü arasında yer almakta olup denizden ortalama 1300-1500 metre yüksekliktedir. Tarım Irmağı'nın kolu olan Hotan Derya'nın orta bölümünde bulunan şehir buradan çıkarılan yeşim taşı ile tanınmıştır. Bununla birlikte bölgede meyvecilik, bağcılık, pamukçuluk ve hayvancılıkta önemli bir noktadadır. Hindistan ve Tibet'e yakın oluşu ve İpek yolunun kolunun buradan geçmesi bölgeyi coğrafi konumlandırma da mühim kılmıştır. Hotan, tarih boyunca bölgede yüz gösteren birçok topluluğun hâkimiyet sahasını teşkil etmiş; Türkler, Moğollar ve Çinliler gibi birçok millete tabii olmuştur (Taşağıl, 1998, s. 251-253).

⁹⁸ Yarkent, Kaşgar'ın güneydoğusunda, Tarım Nehri havzasının batı ucunda, kuzeybatıda Aksu'ya ve güneydoğuda Hotan'a giden yolların kavşağında, Yarkent Nehri'nin suladığı bir vahada yer almaktadır. Bu yollar tarım havzası üzerinden İpek Yolu'nun eski kuzey ve güney kollarının bir bölümü oluşturur. Bir vaha şehri olan Yarkent'te yerel ipek endüstrisinin yanı sıra hayvan yetiştiriciliği de yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Nüfus dağılımında ise Çinliler, Uygurlar, İranlılar ve bazı Güney Asyalı halklardan oluşan bir çeşitlilik söz konusudur (Erişim: 10 Mayıs 2021, <https://www.britannica.com/place/Yarkand>).

⁹⁹ *Кирпичный=Kirpiçniy*, Rus çay ticaretinin bir terimidir. Kirpiçniy çayının nakliyatı diğer çeşitlerden daha kolaydır. Bu yüzden üretimi daha fazla gerçekleşmiştir. Çay artıklarından (eski çay yaprağı, kirli çay hammaddeleri vb.) preslenerek üretilmektedir. Tibet, Türkistan, Sibirya halkları ile Volga bölgesi tarafında tüketilmiştir. En yaygın olanı ise 18. asır sonu ile 19. asır başında Sibirya'da, Türkistan'da, Volga bölgesinin Buryat ve Tatarları arasındaki tüketilen kirpiçniy çaylarıydı (Соколов, 2019, s. 121-122).

¹⁰⁰ *Байховый=Bayhoviy*, ayrı parçalar halinde hazırlanan tane ile satılan çayın ticari adıdır. Üretim teknolojisine bağlı olarak siyah, yeşil, sarı ve kırmızı olarak ayrılır. SSCB'de siyah ve yeşil çaylar üretilirdi. Başlıca Özbek, Tacik, Türkmen ve Kazaklar arasında tüketilirdi (Солошенко, 1970, s. 536).

¹⁰¹ *Жулан=Julan*, en kaliteli yeşil çaylar için kullanılan eski Rusça bir isimdir. Kaliteli çaylar arasında çay yaprakları ve güzel aroması ile ayırt edilebilmektedir. Çin'den çoğunlukla kervan yoluyla Rusya'ya getirilmiştir. Buradan da tüccarlar tarafından bazı Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir (Соколов, 2015, s. 313).

Çöçek ve çevresi tarıma elverişli bir konumdur. Özellikle buğday, darı ve arpa bol miktarda bulunur. Pirinç neredeyse hiç yetişmez bu nedenle pirinci Kulca ve Urumçi'den tedarik ederler. Bahçe tarımı vasattır. Meyve veren birçok ağaç arasında yolcular sadece elma ağaçları gördü. Çok çeşitli bahçe ürünü sebze ve bitki bulunur ama daha ziyade tütün yetişir (Спасский, 1819a, s. 52-53).

Çöçek'te hayvan yetiştiriciliği çok iyi bir durumdadır ve en yaygın olarak bu işi Torgutlar ile Oletler yapar. Bunlardan ilki hayvanları gümüşle takas eder, ikincisi ise sürüleri yetiştirmeye ve arttırmaya çalışır. G. Putimtsev buradan Oletlerin bazı özel niyetlerinin olduğu sonucuna varır (Спасский, 1819a, s. 53).

Bu arada G. Putimtsev, Çöçek'teki ticari faaliyetlerini kolaylaştırmak için buranın yazı işleri yöneticisine tüccar yardımcısı Reimbak'ı öz kardeşi olarak tanıttı. Onu gören kişi Reimbak'ı hemen hatırlayarak onun geçen yıl Çöçek'te olduğunu söyledi. Bunun karşılığında Reimbak da ona Putimtsev'den Çin ülkelerinde daha önce hiç bulunmamış bir kişi olarak bahsetti. Bu söylemler onların lehine sonuçlanmadı ve kendilerine ait malları, Reimbak tarafından sipariş edilen 500 kadar patiskayı Kulca'dan dönüş yolunda geri almak üzere senet karşılığında bırakmaya mecbur kaldılar (Спасский, 1819a, s. 53-54).

G. Putimtsev yöneticiyi yeterince iyi tanımak için Asya bölgesindeki geleneği kullanarak defalarca onun çadırını ziyaret etti, çay içti ve bazen de onu yemeğe davet etti. Putimtsev, Çöçek'ten ayrılmadan birkaç gün evvel onun kañçılıyanın yanında malların da bulunduğu aynı binadaki dairesine gitti ve dostane konuşmalar arasında idari meselelerin de görüldüğü ilk sohbette Putimtsev'e 5 arşin çuhanın 45 ruble karşılığında kendisine verileceği söylendi. Putimtsev bu teklifi geri çevirince nasıl bir hediye vereceğini bilemeyen yönetici ona herhangi bir şeye ihtiyacı olup olmadığını sorarak kendisinin bu konuda görevlendirildiğini belirtti. Bu nedenle Putimtsev gönüllü olmaya zorlandı ve yöneticiye eğer kendileri için sorun teşkil etmeyecekse bir tablo bulup bulamayacağını sordu. O da tedarik edilen mallar arasında tablonun bulunmadığını söyleyerek bu esnada kutudan çıkardığı bir haritayı kendisine hediye etti (Спасский, 1819a, s. 54-55).

25 Temmuz sabahının çok erken saatlerinde Putimtsev'e, kañçılıyaya gitmelerini belirten bir emirle tercüman gönderildi. Putimtsev ve kervanına mensup tüm kişiler oraya vardığında yönetici, emrindekilerden 4 kişiye hepsini şehir dışına çıkarmalarını

emretti. Bu haber yolcuları şaşırttı ve bunun nedenini kendilerine eşlik edenlerden soruştursalar dahi onlara herhangi bir açıklama yapılmadı. Emirlerle uymaktan başka çare yoktu (Спасский, 1819a, s. 55).

Belirlenen yere vardıklarında büyük bir insan kalabalığı ile karşılaştılar; sıraya dizilmiş görevliler, iki tekerlekli at arabasında taşınan elleri arkadan bağlı bir kişi ve kılıçları çekili olarak onlara eşlik eden 12 kişi gördüler. Bu 12 asker önlerinden birbiri ardı sıra giden üç kaçıllara üyesiyle birlikte hareket ediyorlardı. Ortada olanın elinde kılıfla kaplı ve üzerinde Çince yazılarla birtakım semboller bulunan bir asa vardı. Getirilen kişi idam cezasına çarptırılmış bir suçluydu (Спасский, 1819a, s. 56).

Eşlik eden üyelerden ikisi hazırlanan çadıra girdi ve yukarıda belirtilen asayı masaya koydu. Suçlu infaz yerine getirildiğinde memurlar yolcularımıza doğru yönelerek bir tercüman aracılığıyla şunları duyurdu: “Bogdo-Han¹⁰² Majesteleri bize -suçluyu ve orada duran atı işaret ederek- bu atı çaldığı için kafasını kesmemizi emretti. Bogdo-Han’ın adaleti ve yasaları sınırlarımız içerisinde böyle bir suç işlendiği takdirde yalnızca sadık halk değil, her kim olursa olsun herhangi bir itibar gözetmeksizin cezalandırılacağını belirtir.” Suçlu o sırada dizlerinin üzerine çöktü, gözleri iki cellat tarafından tutulan ince bir iple bağlandı. Üçüncü cellatın elinde bir kılıç vardı ve suçlunun boynuna bir darbe vurdu ama o anda başını kesemediği için iki arkadaşı onu yere indirerek kafasını bıçakla kestiler. Bu bahtsız kişi 18 yaşından büyük değildi (Спасский, 1819a, s. 56-57).

28-29 gecesi kervana mensup işçiler, nöbetçilerin onlara emri üzerine geceleri bağladıkları atları çalma niyetinde olan bir Kalmuk yakaladı. Nöbetçilik yapan biri Mançu¹⁰³ diğeri Çahar¹⁰⁴ olan 2 yüksek rütbeli memur ve 7 askerin onların yanında olması gerekiyordu. Fakat o gece orada iki Kalmuk dışında kimse yoktu. Nöbetçiler

¹⁰² Moğolca kutsal hükümdar anlamına gelen, Rus vesikalarında Çin İmparatorunu adlandırmak için kullanılan bir terimdir (Кожевников, 1970, s. 446).

¹⁰³ Kökenleri tam olarak açıklığa kavuşturulmasa da Çin’in Kuzeydoğu bölgesindeki halkın torunları oldukları tespit edilmiştir. 17. asırda askeri-feodal devlet olarak kurulduğunda tüm bölge ve halk için ortak bir isim ortaya çıktı ve *Mançu* adı kullanılmaya başlandı. Çince *tam bölge* anlamına gelmektedir. 17. asrın ortalarında Çin tarihinin son hanedanı olan Mançu Hanedanlığı’nı kurdular (1644-1911). Çoğunluğu Çince konuşmakla birlikte Mançu dili Heilongjiang eyaletinin kırsal kesimlerinde muhafaza edilmiştir. Yaygın olarak Şamanlık inancını benimsemişlerdir. Bunun yanında Lamaizm ve Konfüçyanizm gibi inançlara da inananlar bulunmaktadır. Çoğunlukla yerli bölgelerinde Güney Mançurya’da yaşarlar. Geri kalanı, Çin’in çeşitli şehirlerinde ve İç Moğolistan Özerk Bölgesi’nde yaşarlar (Daha fazla bilgi için bkz: Чебоксарова & Брука & Итса & Страгановича, 1965, s. 672-683).

¹⁰⁴ Moğol gruplarından. Doğu Moğol diyalektiğini konuşurlar. Lamaizm inancına mensupturlar. Başlıca meslekleri hayvancılıktır. İç Moğolistan Özerk Bölgesi ile Doğu Türkistan ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşarlar (Жуковская, 1974, s. 829).

ertesini sabah çok erken saatlerde, bir tercümanla birlikte onların yanlarına geldi. Olayı kançılıryaya bildirmemelerini ve hırsızları cezalandırmak için kendilerine vermelerini istediler. G. Putimtsev ise yanında bulunan Taşkentlileri çağırdı ve bu memurların taleplerini anlattı. Onlar da bu isteği kabul ederek Kalmuk'u teslim etti ve sonrasında bu kişi onların gözü önünde 50 kırbaça darbesi ile cezalandırıldı (Спасский, 1819a, s. 57-58).

5.3. Çöçek'ten Kalkış. Bu Şehirden Keşmir ve Kulca'ya Giden Yolların Tasviri. Soğuk ve Sıcak Mineralli Suların Kaynakları. Yolcuların Kulca Şehrine Gelişi. Oradaki Janjun¹⁰⁵ ve Diğer Memurların Yaptığı Karşılama.

Yolcular 10 Ağustos'ta Çöçek'ten ayrılmaya karar verdi. Bunu duyurduklarında G. Putimtsev *çugulday* rütbesine sahip baş üye tarafından kançılıryaya çağırıldı. Çöçek Ambanı Keb ve Batır'a¹⁰⁶ her biri 10 arşinden 4 parça ipek kumaş ve 2 patiska gönderdiklerini bir tercüman aracılığıyla bildirdiler. Amban Keb ve Batır da Sultan Kambar'a Putimtsev aracılığıyla sağlık dilediler ve onu görmekten memnun olacaklarını ancak pek çok işle meşgul oldukları için zamanlarının bulunmadığını belirttiler. Bunun üzerine G. Putimtsev ve Reimbak, onlara ve kançılıryaya yöneticisine hoşgörülerini için teşekkür etti. Vıytanzı karakoluna kadar onları kabul eden ve eşlik eden aynı kafil ile birlikte şehirden çıktılar. Ayrılırken hangi karakoldan geçeceklerini sordular ve kervanda bulunanların sayısını belirttiler. Çöçek'e giderken orada bıraktıkları Ugkaştı Nehri'nde kendilerini bekleyen kervana gittiler. Gece saat 10'da kervana ulaştılar. Orada, Torgotul volostunda ihmalkarlık nedeniyle Kazaklar tarafından sürülerinden 4 at çalındığını ancak kervan başının onlar gelmeden önce atları bulduğunu öğrendiler. Bunun dışında Kazaklarla ilgili herhangi bir sorun yaşamadılar (Спасский, 1819b, s. 59-60).

Çöçek'ten ayrıldıktan sonraki 3. gün, tüm kervan ile birlikte Vıytanzı'nın aynı karakoluna göründüler; oradaki amire buraya güvenli bir şekilde vardıklarını ve malların geri kalanıyla daha fazla yolculuk yapmayı planladıklarını duyurdular (Спасский, 1819b, s. 60-61).

¹⁰⁵ Qing İmparatorluğu tarafından bölgeye tayin edilmiştir. Doğu Türkistan'ın genel valisi ve buradaki orduların komutanıdır (Абдылдаев, 1995, s. 208).

¹⁰⁶ Yazarın dipnotu: Bunlardan ilki en kıdemlisidir şehri ve sınırı yönetir. İkincisi ise Çöçek idaresindeki bütün karakolları denetler.

Vıytanzı karakolu Çöçek'ten 23 verst uzaklıktadır. Burası Baktı-tau'nun¹⁰⁷ güney tarafından akan küçük bir derenin sağ kıyısında, Baktı diye adlandırılan sadece kış mevsiminde kurulan Çin karakolunun güney tarafının eğimli yerlerinde bulunur. Arkalı-tau ve Kulalu-tau arasından geçen dere, sazlıktan aktıktan sonra bataklık ve tuzlu yerlerden Emil Nehri'ne¹⁰⁸ dahil olur. Kış karakolu Baktı ve diğer yerler geride kalır. Karakoldan 2 verst uzaklıkta, 15 Ağustos'a kadar yani 3 gün burada kalmaya ihtiyaç duydular. O günü pınar ve sazlıkta geçirdiler. Arkalı-tau'dan sonra asıl yola indiler ve onlara Dorja isimindeki bir kişi eşlik etti. Bu rehber, Kaçak Volga Kalmuklarındandı¹⁰⁹ ve Çinli memurlar tarafından *kiya* olarak adlandırılan yüksek bir rütbeye sahipti. Bu sebeple şapkasında su renginde¹¹⁰ bir taş ve tavus kuşunun tüyü bulunmaktaydı. Dorja ve Reimbak Reşev tarafından çağrılmış olan Yuçi Sultan'ın oğlu Sort¹¹¹ onlar döndükten sonra kervanda değildi zira babasının ölüm haberini aldığı için evine geri dönmüştü. Dönmeden önce ise Kulca'da bulunan Janjun'a babasının ölümünü bildiren bir mektup bırakarak Bogdo-Han'a saygısını bildirmiş, babası gibi çalışkan olma arzusunu belirtmiş ve kendi adını taşıyan kervana¹¹² takas için izin verilmesini istemişti. Yakın zamanlarda göreve başlayan Janjun'a tanışma hediyesi olarak 5 at göndererek hazine için 9 at bağışladı. Bu olaylar Sort'un lehine gelişmiş ve Janjun mektubu aldıktan sonra babasının rütbesine Sort'un geçirilmesini Bogdo-Han'a teklif etmiştir¹¹³ (Спасский, 1819b, s. 61-62).

Emil Nehri'nden geçtikten sonra öğle vakitlerinde nehrin sol kıyısında bulunan Manuta karakolundan 12 verst aşağıda durdular. Bu yer Vıytanzı'dan düz bir hat olarak 20 verst

¹⁰⁷ Doğu Kazakistan Eyaleti'nin Urjar İlçesi'nde, Tarbagatay Dağları'nın güney yamacında bulunur. Batıdan doğuya 10 km kadar uzanır. Yüksekliği 1273 m, genişliği 5-7 km'dir (Жақып, 2008a, s. 206). Kazakistan sınırları içerisinde Karagandı Eyaleti'nde de Baktı isminde bir dağ bulunmaktadır.

¹⁰⁸ Putimtsev metinde *Река Ишил*=İşil Nehri şeklinde aktarmıştır. Bu isimde bir nehir bulunmamakla birlikte muhtemelen Kazak Türkçesi *Esil Nehri* isimlendirmesinden esinlenmiştir. Esil Nehri, Rusça ve Türkiye Türkçesi'nde *İşim Nehri* olarak bilinmektedir. Ancak nehir Kazakistan sınırları içerisinde Kuzey Kazakistan ve Akmola Eyaletlerinden geçmekte olup kervan güzergâhının tersine bir yöne sahiptir. Burada bahsedilen *Emil Nehri* bu olmalıdır. Emil Nehri, Ala-kul havzasında bulunmakta ve Doğu Kazakistan ile Almatı Eyaleti'nden geçmektedir. Uzunluğu 254 km, su toplama alanı 21 600 km²'dir (Ахметов, 2004a, s. 259).

¹⁰⁹ 1711 yılında Ubaşi'nin önderliğinde eski yurtları Cungarya'ya göç eden İdil Kalmuklarından bahsedilmektedir.

¹¹⁰ Yazar burada şapkanın şeffaf olduğuna işaret etmektedir.

¹¹¹ Kaynaklar, kervanların güvenliğinin sağlanmasıyla alakalı önemli hizmetler verdiğinden bahsetmektedir (Броневский, 2005, s. 73).

¹¹² Esasen Sultan'ın oğlu Sort kervanın kendine ait olduğu izlenimini vererek onun hareket edişini kolaylaştırmaya çalışmıştır.

¹¹³ Orta Cüz: 1731-40'da Rusya'ya bağlandıktan sonra, 1741-50'de Rusya ile birlikte Cungar Hanlığı'na, 1750-56'da sadece Rusya'ya ve 1758-1822 yılları arasında ise Rusya'nın yanında Mançu Hanedanlığı'na bağlı kalmıştır (Yorulmaz, 2013, s. 19).

uzaklıktaydı. Emil Nehri, Ala-kul'a¹¹⁴ dökülür ve başlangıç noktası kuzeydoğudan yukarı İrtiş Nehri'ne kadar Tarbagatay Dağları'nda bulunur. Ormanların içinde göçer Kazakların kestiği söğüt dışında başka ağaç yoktur. Burada gecelediler (Спасский, 1819b, s. 63).

16. gün, önce kumlu bozkırdan ilerleyerek sol taraftaki Sara-bulak karakolunu geçip Emil Nehri'nden 15 verst uzaklıkta Arasan-tau ya da Alasatu Dağı'nın¹¹⁵ eğimli yerinde öğleyi geçirmek için durdular. Sakıl-Bulak adı verilen pınar bu dağlardan çıkıp 5 verst uzaklıkta toprağa dökülerek kaybolur. Oradan Şağan-Toğay karakolunun aşağı kısmı boyunca 5 verst akan, büyük olmayan Şağan-Toğay Nehri'ne¹¹⁶ ulaşılar ve Sakıl-Bulak'tan 13 verst uzaklıkta gecelediler. Bu nehir Arasan-tau'dan çıkar ve doğudan batıya doğru akar. Nehir çevresinde yapılaşmaya elverişli kavak ağaçları yetişir. Yolcular nehirde, büyük olmasa da lezzetli görünen ve ringa balığına benzeyen balıklar gördü (Спасский, 1819b, s. 63-64).

Gece saat 1'de Çöçek'ten memurlar onların yanına geldi. Bunlardan biri G. Putimtsev'in arkadaşı, diğeri de bazı nedenlerden dolayı Kulca'da talep edilen büyükbaş hayvanların satın alınma sürecinde bulunan yetkili kişiydi. Putimtsev onlara çay ikram etti. Onlar da bu davete icabet ettiler ve iki bardak çay içtikten sonra yollarına devam ettiler. Ugalday Putimtsev'e veda ederken, Kulca'da buldukları zaman onu tanıdıklarına tavsiye edeceğini söyledi (Спасский, 1819b, s. 64).

17'sinde gece yarısından sonra saat 3'e doğru yola koyuldular ve akşam 26 verst ötedeki bir konaklamadan sonra Manju-Bulak pınarına ulaşılar. Burada su çok azdı ve akıntı yavaştı, ayrıca hiç ağaç bulunmamaktaydı. Buradan Sakıl-Bulak'a kadar olan toprağın zemini aynı şekilde sert ve kaba kumdur. Küçük keçi sakalı dışında çalılık yoktur. Geceyi geçirmek için burada durdular. G. Putimtsev, bu yerin yakınında sağdaki yoldan yaklaşık 7 verst uzaklıkta Kalmuklar tarafından Araşan ve Kazaklar tarafından

¹¹⁴ Orta asırda *gurgenor* sonrasında *alaktogol*, *alatengiz*, *alakta* isimleri ile anılan ala-köl, Kazakistan'ın Doğu Kazakistan İlçesi'nde ve Almatı Bölgesi'nde yer alan kapalı bir göldür. Akışı yoktur, kuzeybatıdan güneybatıya doğru uzanır. Deniz seviyesinden 247,3 m yükseklikte yer almaktadır. Adalar dahil gölün alanı 2 696 km², uzunluğu 104 km, ortalama derinliği 22,1 m ve su toplama alanı 47 859 km²'dir (Ахметов, 2004b, s. 119).

¹¹⁵ Doğu Kazakistan Eyaleti'nin Urjar İlçesi'nde, Ala-kul depresyonunda bulunur. Yüksekliği 1 114 m'dir. Batıdan kuzeydoğuya doğru uzanır. Dağın yamacı yumuşak eğimlidir; Kuzeyden Şağan-Toğay Nehri, güneyden ise Tasti Nehri akıp geçer (Жақып, 2008b, s. 153).

¹¹⁶ Metinde Rus dilinde *Река Чагань-могой*=*Çağan-Togoy Nehri* ifadesine yer verilmekle birlikte çeviride Kazak Türkçesi kullanılmıştır. Ala-kul havzasında bulunan bir nehirdir. Doğu Türkistan ve Doğu Kazakistan bölgelerinden geçmektedir. Uzunluğu 104 km, havza alanı 693 km²'dir (Жақып, 2013, s. 251).

ise Arasan (kutsal sular)¹¹⁷ olarak adlandırılan, görmeyi merak ettiği mineral sularının bulunduğunu öğrendi (Спасский, 1819b, s. 64-65).

18'inde sabah saat 5'te kervandan 9 Tatar ve Kazak'ı da alarak bu sulara doğru yola çıktı, kervan ise kendi güzergâh yoluna gitmeye devam etti. Bir dağı aştıktan sonra, yolculuğuna devam ettikleri Arasan'ın sularının adını taşıyan küçük bir nehirle karşılaştılar. Bu arada yanlarında olan Kalmuk Saltan-Bonı, belirlenen yere ulaşana kadar onlara şu hikâyeyi anlattı: “Bu sular burada avlanan Hontaiji¹¹⁸ Han'ın¹¹⁹ oğlu

¹¹⁷ Arşan, narzan, narzin gibi adlandırmaları da bulunmaktadır. Arasan kelimesi sıcak, kutsal ya da kutsal sular anlamlarını içermektedir. Arasan adı altında birçok mineral su kaynaklarının var olduğu bilinmektedir. Nikolay Alekseyeviç Abramov bunlardan bazılarını derlemiş ve 1857 yılının Mayıs ayında arasan karakolunun yakınında gördüğü arasan sularını kayıt altına almıştır. Verdiği ilk bilgide, Ala-kul civarındaki Ayagöz İlçesi'nde bulunan göçer Kazakların anlatıları ile -sıcak ve soğuk mineral kükürt kaynaklarının varlığı, bu suların soğuk algınlığı, sıraca ve Kazaklar tarafından açıkça tanımlanamayan diğer hastalıkları iyileştirdiği ve uzun zamandır orada yaşayanlar tarafından bilindiği- Putimtsev'in metinde bahsettiği Arasan sularının hikayesini aktarmış ve bunların tutarlılığını belirtmiştir. Bunun dışında Altay sırtında Sart tau yakınındaki Arasan-Kabı Nehri'nin zirvelerinde küçük bir tepeden akan iki tane kükürt mineral kaynağından bahsetmiştir: İçlerindeki suyun soğuk ve beyaz olduğunu, süt gibi gözüktüğünü, Çinlilerin bu sulara büyük saygı duyduğunu, birinin erkekler değerinin ise kadınlar tarafından kullanıldığını ve birçok halkın oraya hastalıklardan kurtulmak için geldiğini belirtmiştir. Diğer bir Arasan suyunun ise Kapal (kopal) şehrinde dağlarda ılık kükürt su kaynakları olduğunu aktarmıştır. 1846 yılında Rusların Kapal bölgesine girişi ve işgalinde bu mineral kaynağın yakınında Moğol veya Cungar diliyle taş tahtalarla oyulmuş yazıtlar ve bunlar tarafından yerleştirilmiş lama heykellerinin varlığından bahsederek bu taş tahtaların 1848 yılında Kapal tahkimatı sırasında inşaatlarda farklı ihtiyaçlar için kullanıldığını yazmıştır. Bunlardan bir diğeri ise Köksu Nehri civarında bulunan arasan mineral su kaynaklarıdır. Bu kaynağın ilkel taşlarla kaplı, çeyrek derinlikte ve küçük bir çukuru dolduracak ölçüde olduğunu, tabanının küçük granit kum ve mika ile kaplı olduğunu belirterek diğer mineral suları gibi bununda kükürt olduğunu ve daha önceden Moğol ve Cungarlar tarafından kullanıldığını söylemiştir. Detaylı olarak aktardığı ise kendisinin bizzat gördüğü Arasan köyü ve karakolu yakınında bulunan mineral su kaynaklarıdır: Mineral kaynaklarındaki su özellikle de soğuk olanlar kükürt kokar. Tadı alkali ve kükürte benzer. Beyaz camdan yapılmış bir bardağa döküldüğünde temiz ve berraktır. Ilık olıyorsa biraz mavimsi gözüktür. Ilık kaynaktan gelen su kapta birkaç gün kapalı bir şekilde kaldığında zamanla ısı ve kükürt gazını kaybederek tatsız ve çürümüş bir koku halini alır. Soğuk kaynaktan alınan su kaynatıldığında kükürt kokusu gider ve tüketilmek için uygun hale gelir. Sağlam kapanmış bir şişede doğal özelliklerini kaybetmez ve dolayısıyla başka yerlere götürmek için uygun hale gelir. Mineral suların vücut üzerindeki genel etkilerine de değinmiştir: Sıcak suya girildiğinde, vücudun bütün bölgelerinde eşit olarak yanma hissi hissedilir, solunum ve kan dolaşımı hızlanır. Sonra vücudun her yerinde bol miktarda terleme oluşur. Hafif bir halsizlik, baş ağrısı ve uyku eğilimi gözüktür (Putimtsev'in yaşadıkları gibi). Sudan çıkınca da vücut kızarır, yumuşar sonrada beyazlar ve uzun süre nemli kalır. Soğuk suya girildiği zaman vücut hafifçe kasılır, yüzeyden iç organlara kan akışı sağlanır. Bu da bu kaynak suyunun emilimi güçlendiren ve teşvik eden etkisini kanıtlar. Bununla beraber sıcak mineral sularının yaralar, romatizma ve ağrılar, iç organ hastalıkları, kadın hastalıkları, ülser, felç, sinir hastalıkları gibi birçok hastaların tedavisinde etkisi olduğunu belirtmiştir (Абрамов, 1858, s. 17-23). Arasan suları günümüzde de hâlâ şifacılık özelliğiyle tanınırlığını korumaktadır.

¹¹⁸ 皇太子=Huntaiji, Huntaişi, Huantaizi gibi söylenişleri farklılık gösteren tahtın mirasçısı; veliaht prens anlamına gelen bir unvandır (Ся, 2004a, s. 381). Çince 太子=prens anlamına gelen *taizi*, *taiji*, *taishi* kelimesi Moğol diline geçmiş ve Kubilay Hanlığı döneminde kullanılmaya başlanmıştır. 1368 yılında hanlığın yıkılışından sonra unvan büyük topraklara sahip olan han soyundan gelenlere verilmeye başlanmıştır. 17. asırdan sonra Moğolistan'ın Mançular tarafından ele geçirilmesiyle bu unvanın farklı dereceleri ortaya çıkıp büyük Noyanlar için kullanılmıştır. Sonuçta *taishi* dereceye bağlı olarak maaş alma hakkına sahip toplumun soylu kısmına ait bir unvan haline dönüşmüştür (Шастина, 1973, s. 71).

¹¹⁹ Burada bahsedilen Huntaiji unvanında olan han Tsevan Rabdan'dır. Babası 1665-1671 Senge Han'dır. Amcası 1671-1697 Galdan Boşoktu Han ile mücadelesi sonucunda 1697-1727 yılları arasında hüküm

Kalmuk Galdan Han¹²⁰ tarafından seksen yıl önce¹²¹ bulundu. Hanın karısı çocuk sahibi olamıyordu. Rüyasında bu durumun hastalık nedeniyle olduğunu ve suların yardımı ile doğum yapabileceğini gördü, bunu hana anlattı. Bir gün bölgede avlanan Galdan Han, suları buldu ve tanrıların onuruna burada hâlâ var olan bir tapınak inşa etti.” G. Putimtsev orada gerçekten bir tapınak gördü ve ilk iş olarak burayı inceledi. Bu tapınak, doğudan Emil Nehri’ne akan, Arasan Nehri’nin sağ kıyısında mineral sularının yanında küçük bir tepenin üzerinde yer almakta olup kil üzerine serilmiş yanmamış tuğladan inşa edilmiştir. Ayrıca bu yapının sıvanmamış olması da göze çarpmaktadır. Tapınak çok geniş olmayıp taş tahtalara oyulmuş ve boyalarla kaplı sadece 17 put tasvirine sahiptir (Спасский, 1819b, s. 65-66).

Mineral sular tapınağın bulunduğu tepenin altından çıkar. Toprağın zemini ve her iki taraftaki dağlarla beraber uzanan karışık olan kırmızımsı koyu sarı taşlarla aynıdır. Putimtsev tapınaktan çok uzak olmayan bir mevkide eskiden insanların yıkandığı bir yer buldu ve buraya girdiler. Banyo yaparken bu suların alçaldıklarında bile hissedilir derecede sıcak olduğunu hissettiler. Su o kadar sıcaktı ki çıkınca bile sıcaklığı bir süre hissettiler. Kokusu ise kükürtlüydü. Putimtsev banyoda yaklaşık çeyrek saat kaldı ve o kadar mayıştı ki oradan zorlukla çıktı sonra çok terledi çünkü o gün çok sıcaktı. Daha sonra sazlıkların gölgesinde dinlenip biraz sakinleşip suyun tadına baktı, ona kötü gelmedi ve hastalara büyük fayda sağlayacağına ikna oldu. G. Putimtsev tapınakta Kalmuk dilinde bir yazıt buldu; bu yazıttan, Moğolların Alanlar ve Kazaklar olarak adlandırdıkları kişilerin her yıl Eylül ayının başında hastalıklarına çare bulmak için buraya gelip Ekim ayına kadar yaşadıkları anlaşılmaktaydı (Спасский, 1819b, s. 66-68).

G. Putimtsev, Galdan döneminde bulunan ve kurulan bu şifa kaynağına ilk zamanlarındaki gibi ilgi gösterilmediği için üzüntü duymaktaydı. Daha önceden bilgi veren Kalmuk, kendisine bu tapınağın yanı sıra buraya putların bakımı sebebiyle

süren Cungar hanıdır. Hanlığın iktidarını ve ekonomisini güçlendirmek için uğraşmıştır. Tarımı teşvik etmiş; zanaat, avcılık ve ticareti geliştirmeye çalışmıştır. Hanlığın sınırlarını genişletmek için Kazaklara karşı başarılı savaşlar yapmıştır. Ana dış politikası fethetme mücadelesi üzerine kuruludur. 1716-1717’de geçici olarak Tibet’i işgal etmiştir. 1715-1721 yılları arasında Mançu Hanedanıyla savaşlar yapmıştır. Tsevan Rabdan’ın saltanat döneminde hanlığın gücü artmıştır (Гольман, 1974, s. 790).

¹²⁰ Tarihlendirmeden yola çıkarak 80 yıl öncesinde hüküm süren han, Galdan Tsevan’dır. Galdan Tsevan, 1727’den 1745’e kadar Cungar Hanlığı’nı yönetmiş olan hükümdardır. 1730’lardan itibaren Mançu Hanedanlığı’na karşı seferler düzenlemiştir. 1691 yılından beri Mançu i altında olan Halha Moğollarını egemenliği altına almak istemiştir. Mançulara karşı zaferler elde etmiştir ve 1739 yılında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Kazaklarla savaşlar yapmıştır (Златкин, 1963, s. 50).

¹²¹ Yaklaşık olarak 1730’lu yıllara denk gelmektedir.

gönderilen din adamları için 5 ev inşa edildiğini ancak artık bunların izlerinin kalmadığını ve göçer Alanlar burayı ayakta tutmadığı takdirde kısa sürede içerisinde tapınağın da aynı kaderi yaşayacağını söyledi. Eskiden burada olan evler, bu yerin yakınındaki göçer Kazaklar tarafından harap edilmişti. Pınarın 20 sajen yukarısında bir kayanın kıyısında aynı zamanda bir kaplıca kadar şifalı olan soğuk mineral su kaynağı bulunuyordu. Ancak toprağın iç kısmından yüzeye çıkıp akmaması ve sanki bir kasedeymiş gibi hareketsiz durması bakımından farklılık gösteriyordu. Ayrıca tadı ve kokusu da yoktu (Спасский, 1819b, s. 68-69).

Meraklarını giderdikten sonra kervanın izinde yola çıktılar ve öğleden sonra saat 5'te Doleta Nehri üzerinde kervanı yakaladılar. Aynı isimdeki karakolun altında sol taraftaki yoldan 4 verst uzaklıkta, Barlık Dağları'nın¹²² yakınında dinlenmek için durdular. Doleta Nehri doğudan batıya akar ve Ala-kul'a dökülür. Manju-Bulak'tan Doleta Nehri'ne kadar olan mesafe 25 versttir. Toprağın zemini siltli, bazı yerlerde ise kaba kumludur. Kervan bu yol üzerinde tek bir yerden Taşlı denilen kuru bir nehri takip etti. Buradaki tüm su, bir su kanalı tarafından daha önceden Kalmukların olan ve Ala-kul'a kadar uzanan ekilebilir araziye yönlendirilmekteydi. Şimdi ise Kazaklar tarafından Ala-kul civarındaki Karahirey, Kızıl, Baycigat, Nayman ve Durtugal göçer volostları tarafından işlenmektedir. Burada toprak verimlidir. Kazakların toprağı işlemede gösterdikleri özen şaşırtıcıdır. Yeterli tarım aletlerine sahip olmamakla birlikte ekilebilir arazileri sadece kendi emekleriyle nehirden gelen su ile gübreleyip beslerler. Her ne kadar toprağı işlemede Çinlileri örnek alsalar da bu karmaşık halkın mükemmelliğine ulaşamadılar. Kazak sabanlarının yapısı eski ve kullanıma elverişsizdi. Sadece buğday ve darı ekerler. Yolcular orada bulunduğu sırada hasat da bereketliydi (Спасский, 1819b, s. 69-70).

Genel olarak buradan kervanla batıya doğru bir yol izlediler, Barlık Dağları'nın sağ tarafına doğru hareket ederek, Tokta Dağları'nın¹²³ yakınında 100 verst uzunluğunda çok da geniş olmayan bir alanın içinden geçmek zorunda kalarak Ala-kul'a hareket ettiler. Geceyi tuzlu toprak ve bataklık yerler nedeniyle bu gölün kıyısında geçiremediler. Henüz 3 verst ilerlemişlerdi ki Mın-Bulak (1000 pınar) adı verilen pınara geldiler. Buranın suyu tuzludur (Спасский, 1819b, s. 70-71).

¹²² Metinde *Горы Барлык*=*Barluk Dağları* şeklinde geçmektedir. Doğrusu Barlık Dağları olmakla birlikte Birlik tau da denilmektedir. Cungarya Aladağları'nın doğusunda bulunan bir dağ silsilesidir. Uzunluğu 120 km, yüksekliği ise 2923 m'ye kadardır (Брук, 1970, s. 382).

¹²³ *Гора Токты*=*Tokta Dağları* yazılmakla birlikte doğrusu *Tokta Dağları*'dir.

Ayın 19'unda doğuya doğru sola dönerek 10 verst uzaklaştılar ve geceyi Ala-kul ile bataklıkları birbirine bağlanan Tas-Kol veya Jalanaş-Kul'da¹²⁴ (yılan gölü) geçirdiler. Gölün sol tarafındaki Mın-Bulak'tan gece konakladıkları yere kadar toprağın zemini taşlıdır, gölün yakını ise kaba kumdur ve bol miktarda saksaul çalıları görülür. Tas-Kol'un çapı 10 verste kadar daire şeklindedir. Buradan, küçük bir kıstak geçtiler. Gölün sağ tarafında Tokta Dağları'ndan 7 verst uzaklıkta Kainda-Bulak'a kadar 10 verst daha yolculuklarına devam ettiler. Bu pınar güneyden kuzeye doğru Tokta Dağları'ndan çıkar, sazlıklar boyunca bataklık ve tuzlu yerlere akarak Tas-Kol'una dökülür. Bu yolda sol tarafta 8 verst uzakta dağlardan başlayan, doğudan batıya doğru akan ve Tas-Kol'una dökülen Barluk Nehri'nin yanında bulunan Çin karakolu Modo-Barluk'tan ayrıldılar. Burada küçük huş ve titrek kavak ağaçları büyümektedir. Dinlenmek için durdular. Sonra Tokta Nehri boyunca 11 verst ilerlediler. Küçük küre biçimde bir dağda bulunan Tyube karakolundan 1 verst uzaklıktaki Kazak Sivan volostunda yer alan ve az miktarda tarım yapılan Tin-Bulak adlı bir bataklıkta geceyi geçirdiler. O gün 23 verst ilerlediler. Tokta Nehri boyunca yeterince kavak ağacı vardır ancak inşaat için uygun değildir. Tokta Dağları'ndan doğan bu nehir ileride Tas-Kol'una dahil olur (Спаский, 1819b, s. 71-72).

Ayın 21'inde, Tyube ve Tokta karakollarını geçerek 3 verst uzaklıktaki Çundalan adlı Çin karakolundan güneye doğru, içinden dere akan sağ taraftaki geçide döndüler. Konakladıkları yerden 6 verst uzaklıkta dinlenmek ve atları beslemek için durdular. Tas-Kol'dan bu yere kadar arazinin toprağı benzer özellikler taşımaktaydı; kıyıların her iki kenarı da kaba kum ve taşlı bozkırdı. Kainda-Bulak yakınında zemin tuzlu ve bataklıktır. Bu nedenle yazları Tas-Kol'un sol kıyısı boyunca ilerlemek mümkün değildir. Bu yüzden Ala-kul'a dökülen Terekti Nehri'ni geçen yolcular, gördükleri farklı bir yoldan gittiler. Buradan 2 verst uzaklıkta oldukça fazla titrek kavak¹²⁵, huş ve kavak ağaçları gördüler ancak bu ağaçlar yapılaşmaya uygun değildir. Dağların eteklerinde Putimtsev ve 2 Kazak'ın kervana elma almak için uğradıkları elma ağaçları da bulunmaktadır. Bahsi geçen nehir Tokta Nehri'ne dökülür, kıyılarında kavak ve titrek kavak ağaçları yetişir ancak bunlar az miktarda ve düzensizdir. Oradan saat 12'de

¹²⁴ Putimtsev *Озеро Ташкылы или Джаланаг-кул=Таşkılı Гölü veya Jalanaş-Kul* olarak yanlış bir biçimde aktarmıştır. Eski kullanımı *Тасколь=Tas-kol* -Türkiye Türkçesi ile Taş Göl- ve güncel kullanımı ise *Жаланаиш-куль=Jalanaş-kul* şeklindedir. Ala-kul havzasında, Cungar kapısının 15 km uzaklığında bulunur. Yüzey alanı 37,5 km², uzunluğu 9 km, genişliği 5,8 km'dir (Филонец & Омаров & Филонец, s. 110-111).

¹²⁵ Bir tür kavak çeşididir.

ileriye doğru yola çıktılar. Başından beri geçide, plaserler boyunca Tokta Dağı'na ve sonra yamaçlara tırmandılar, hiçbir zorluk çekmeden en yüksek noktaya ulaştılar. Sudaban veya Çulak-Karagay adlı Çin karakoluna ulaşmadan önce dağlarda büyüyen köknar ve ladinlerden 5 verst uzaklıktaki Uzun-bulak (uzun pınar) ismi verilen bir pınarda durdular. Konakladıkları yerden 18 verst ve toplamda bir gecede 24 verst hareket ettiler. Burada dağların arasında Sivan volostunun büyük Kazak ordaları geçiyordu. Yolcular bu yoldan kaçınabilir, Tokta Dağları'nı aşarak Habtagay karakolunun yanından geçen vadideki Çindalan karakolunun yolunu takip edebilirlerdi. Ancak bu birkaç verst fazla yol gitmeye sebep olurdu ve yük atlarının ağırlığı kervana zorluk çıkarmadığından doğrudan dağlardan geçmeye karar verdiler (Спасский, 1819b, s. 72-74).

Ayın 22'sinde G. Putimtsev, rehber Dorja, Reimbak ve bir başka Kazak, kervanın gelişini duyurmak ve Kulca şehri sınırlarına geçiş talep etmek için Çin karakoluna gittiler. Burada iki tane yüksek rütbeli Mançu memur bulunmaktaydı. Her ikisi de yolcuları çok nazikçe karşılamalarına ve onlara çay ikram etmelerine rağmen Janjun'dan Rus mallarıyla kimseyi içeri almama emrini aldıklarını söylediler. Bu haber ilk başta onları üzdü ama iyi bir rehber bütün meseleyi düzeltti. Mançu memurlarına, kervanda Janjun'a bir mektup ve hediye olarak Janjun'a ve hazineye verilmek üzere atlar bulunduğunu eğer onları mallarla birlikte içeri almazlarsa geri dönmek zorunda kalacaklarını bildirdi. Ertesi gün karakoldan iki kişi gönderildi. Janjun'a gelen mektubu talep ettiler ve yolcuların mallar olmadan yalnızca memurların baş amire rapor ettikleri hayvanlarla yolculuklarına devam etmelerine izin verdiler. O zaman Putimtsev, rehber, Reimbak, Saltan-bonı, Kalmuk Dunduk, Kazan Tatarı Halita Amirova, tüccar yardımcısı Tatar Asmiy bu teklifi kabul ettiler. Buradan Kulca'ya kadar her karakolda 2 memur bulunur. Bunlardan biri daha kıdemli olan Pekinli diğeri ise Kulcalı bir Mançu'ydu. Onlar olan her şey hakkında Janjun'u bilgilendirirdi. Bunlardan ilki yalnızca Janjun'a değil aynı zamanda Pekin'e de rapor verirken, kıdemce daha küçük olan (Kulcalı) ikincisi ise kervanları yönlendirir, insanlar ile malları kontrol eder ve Janjun'u bilgilendirirdi. Her karakolda askerlerden ya da alt rütbelilerden 30 ila 40 kişi kadar bulunurdu (Спасский, 1819b, s. 74-76).

Ayın 23'ünde, geceyi geçirmek için kuzeyden kaynak sularıyla beslenen, batıdan doğuya akan ve Baratala Gölü'ne dökülen Barlı Nehri'nin sol kıyısı boyunca 5 verst uzaklıkta bulunan karakola geldiler. Ayrıca oraya 600 büyükbaş hayvan ve 8000 koyun

getirdiler. İlk memura iki tanesini hediye ettiler ve sonuncusuna da 10 tanesini makul bir fiyata verdiler. Onlar da yolculara öncelikle çay ile votka ikramında bulunup akşam yemeğine davet etti. Yolcular ise Müslüman oldukları için akşam yemeğinde ikram edilen eti tüketemeyeceğini söyleyerek karşılık verdi. Bu durum onları üzmedi ve akşam çay içmeyi teklif ettiler. Şunları yaptılar: Kervana geldikten sonra rehber Dorja ile buluştular. Dorja, şeker olmadığı için davet veremediğini söyledi, Putimtsev'i işaret ederek Molla Murat'a¹²⁶ gidelim dedi. Molla Murat, kendisine verilen bu onur için onlara teşekkür etti ve bu kadar değerli konukları ağırlamanın bir zevk olacağını söyledi. Çadırına girdiler ve onlara çay ile akşam yemeği ikram etti. Bundan memnun olarak, dostça bir gülümsemeyle memurlar sordu: "Kervanda fazla Rus şekeri olan var mı?" Putimtsev tek bir söz söylemeden yanında çalışan bir Kazak'a emir vererek bir fund şeker çıkarmasını söyledi ve onlardan, esirgediğinden değil de olmadığından dolayı daha fazla şeker veremeyeceği için özür diledi. Misafirler de teşekkür etti ve veda ederek ayrıldılar (Спасский, 1819b, s. 76-78).

Ayın 24'ünde düşük rütbeli bir memur eşliğinde başka bir yolculuğa çıktılar, Bolli Nehri'ni geçerek Sudaban karakolundan 2 verst ileride dağların arasından düz bir yere gittiler. Sonra geçidin içinden akan pınarların, büyük taşların ve yamaçların arasından bir yüksekliğe çıktılar. Başlangıçtan itibaren toprak kaba kumdu. Sonra yine plaserden aşağıya indiler. Daha sonra akımı 3 versten fazla olmayan Sudaban Dağı'nın güneyinden akan pınar boyunca ilerlediler. Oradan 6 verst uzaklıkta bir atın zar zor geçebileceği kadar dar bir yerde nöbetçiler tarafından önceden gönderilen bir uryadnik¹²⁷ ve iki er, hem kendilerini hem de getirdikleri hayvanları saydılar. Buradan Tokta-Kanjiga Dağları ve Haybuga Nehri yanından batıdan doğuya uzanan dağlardan ilerleyerek bir vadiye girdiler ve Sudaban karakolundan 24 verst uzakta Karaturuk Nehri'nden ekilebilir araziye su taşıyan bir su kanalına ulaştılar. Bu nehir yolun sağ tarafından Tokta Dağları'ndan çıkar ve güneye doğru Bortala Nehri'ne¹²⁸ dökülür. Yolcular gece konaklamak üzere burada durdu. Buradaki ekilebilir araziler, Bortala ve

¹²⁶ Daha öncesinde bahsedildiği üzere Molla Murat ile Putimtsev ifade edilmektedir.

¹²⁷ Rusya'da, Kozak ordusunda rütbeli asker anlamında ve 1878-1917 yılları arasında ise düşük rütbeli polis manasında kullanılmıştır (Прохоров, 1993d, s. 1391). Burada muhtemelen yazar uryadnik rütbesine denk gelen bir askeri nitelemek için bu kullanımı ifade etmiştir.

¹²⁸ Metinde *Река Буратала=Buratala Nehri* şeklinde geçmektedir. Doğrusu *Bortala* olmalıdır. Cungarya'nın batı tarafındadır, uzunluğu 250 km'dir. Kuzeydeki Cungar Aladağları silsilesi ile Boro Horo Sıradağlarının arasından geçer ve güneydeki kolları Ebi Gölü'ne (Ebinur) dökülür. Nehir yatağı çok dolambaçlıdır. Tabanı zaman zaman kuru olsa da ilkbahar ve yaz aylarında taşkınlar meydana gelir. Atlardaki akıntı, sulama ve su temini için kullanılır (Спруненко, 1970, s. 582).

Karaturuk nehirleri ile Sayram-kul¹²⁹ boyunca Habitagay karakoluna kadar uzanan dağlar ve Habirga ile Tokta nehirleri arasında göç eden Çahar adı verilen Moğollara aittir (Спасский, 1819b, s. 78-79).

Çahar Moğolları; Hindalan, Habtagay, Sudaban, Bortala veya Uran-bar ve Sayram-kul sınırında nöbet tutmak için eski yurtlarından buraya iki kez gönderilmiştir, Kugin ve Angi olarak ikiye ayrılırlar. Ayrıca diğer sınır bölgelerine de gönderilirlerdi. Her birlik, 8 bölük ve 160 insandan oluşur. Birlik amiri Ukurday, yardımcısı İlgelday, birlik şefi ise Zangi'dir. Sayısı azalan birliklerde tıpkı bizim Kozaklarımız¹³⁰ gibi buradaki görevlilerin çocukları yerleştirilir ve fazlalık olanlar da buraya kabul edilirler. Alt rütbedekiler ve erler, hizmette olup birliklerinden maaş ve erzak alırlar ama başkaca bir görev yapmazlar. Her bölükte kendi yiyeceklerini temin etmek için ziraat ile uğraşan 16'dan fazla kişi bulunur. Bunlar askerlere erzak hazırlar ve bölüğe dahil edilmezler. Her birine ayda 30 jin¹³¹ (4-5 fund) buğday unu ve buna ek olarak ayda 10 zolotnik¹³² gümüş verilir (Спасский, 1819b, s. 79-81).

Su kanallarının yanında konakladıktan sonra Bortala veya Ulakbara karakollarına kadar iki küçük su kanalı ile Bortala karakolunun yakınından akan ve aynı adı taşıyan nehirle karşılaştılar. Onlara eşlik eden memur oraya vardıklarında yolcuları oradaki karakolun memuruna teslim etti. Sınıra geldiklerini duyurarak yanlarında getirdikleri hayvanları ve yük atları hakkındaki bilgileri bir ulak vasıtasıyla Janjun'a bildirdiler. Karakolu geçtikten sonra geceyi 1 verst ötede küçük bir pınarın yanında geçirmek için durdular. Karakolun yanından akan Bortala Nehri derin değildir ancak genişliği 50 sajen kadardır.

¹²⁹ Bortala Moğol Özerk İli'nin sınırları içerisinde bulunan göl, doğudan batıya yaklaşık 20 km uzunluğunda olup kuzeyden güneye yaklaşık 30 km genişliğindedir ve 454 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. (Erişim: 02 Ekim 2022, http://en.chinaculture.org/focus/focus/minzuwang/2005-09/13/content_382055.htm)

¹³⁰ Kozak, Kosak, Kossak, Cossack, Rus Kazakları gibi söyleyişleri dillere göre farklılık göstermektedir. 14. ile 17. asırlar arasında sınır bölgelerinde askerlik hizmeti yapan ve kiralık olarak çalışan başıboş kişilerdir. 15. ve 16. asırlarda Rusya ve Polonya-Litvanya Devletlerinin sınırlarında (Terek, Dinyeper, Don, Volga, Ural) çoğunlukla köylerden kaçan, kendi kendini yönetebilen başıboş Kozak toplulukları ortaya çıkmaya başlamıştır. Hatta Ukrayna ve Rusya'daki halk ayaklanmalarının zaman zaman itici gücü olmuşlardır. Rus hükümeti, 18. asırda sınırları korumak ve savaşlarda kullanmak için Kozakları itaat altına alarak, ayrıcalıklı bir askeri sınıf haline dönüştürmüştür. 20. asrın başlarında 11 tane Kozak askeri birliği vardır. Bunlar: Don, Kuban, Terek, Trans-baykal, Sibir, Astrahan, Ural, Amur, Semireçye, Ussuri, Orenburg'dur. 1916 yılında Kozak nüfusu 4,4 milyonun üzerindedir. 1917 Ekimi'nden sonra Sovyet hükümeti Kozak bölgelerinin nüfusuna karşı Kozak varlığını ortadan kaldırmaya yönelik *расказациявание=raskazaçivaniye* politikasını izlemiştir. Büyük ölçüde başarı sağlanmıştır. 1980'lerin sonundan itibaren ise Kozakları yeniden canlandırma girişimlerine başlanmıştır (Иванов & Капеев & Кукушина & Орешников & Сухарева, 1999, s. 229-230).

¹³¹ 0,5 kilograma denk gelen Çin ağırlık ölçüsüdür (Ся, 2004b, s. 462).

¹³² Metrik sistemden önce kullanılan yaklaşık 4,25 grama eşit gelen eski Rus ağırlık ölçüsüdür (Евгеньева, 1985a, s. 1113).

Kuka-tau'nun batı tarafından çıkar, Baratala Gölü'ne dökülür ve karakolun sağ tarafından akar. Bu nehrin kıyısında kavak, huş, ıhlamur ve kuş kirazı ağaçları vardır. Ormandaki ağaçların ilk üç türü yapılaşma için oldukça uygundur. Bugün sadece 7 verst ilerlediler (Спасский, 1819b, s. 81-82).

Ayın 26'sı sabahında küçük bir ovada 10 verst boyunca ve ardından Kanjiga Dağı'nın yarıklarından, bu adı taşıyan nehre kadar 15 verst boyunca yolculuklarına devam ettiler. Dağlardan çıkan Kanjiga, güneyden doğuya dönerek Bortal Nehri'ne dökülür. Burada gece için konakladılar. Karakollardan bu yere kadar toprağın zemini kaba kumdur. Kazakların Sarı-Agaç olarak adlandırdıkları 25 verstlik mesafede dağlar ve geçitler boyunca küçük huş, titrek kavak, söğüt, alıç, üvez ağaçları yetişmektedir (Спасский, 1819b, s. 82).

Ayın 27'sinde bir gecelik konaklamadan sonra, Sayram-kul veya Ulzetu-bom'un karakolundan Kanjiga boyunca 5 verst kadar zirvelere ilerlediler ve ardından Kanjiga Dağı'nın dik yamaçlarına çıktılar. Bu dağ oldukça yüksektir. Güney tarafındaki iniş, zirvenin diğer taraflarından çok daha eğimlidir. Nehirden dağın eteklerine kadar 7 verst buradan da karakolun yanından geçerek İren-Habirga Dağı'na¹³³ 6 verst ilerlediler. Bu dağlar Sayram-kul'un bitişiğindedir. Geçitlerde toprağın zemini taşlı, dağların eteklerinde ise kaba kumdur. Sayram-kul yaklaşık 20 verst uzunluğunda, 15 verst genişliğindedir ve suyu tuzludur. Karakol burnun yan tarafında gölün kıyısında durmaktadır. Burada bir postane ve yanında iki memur bulunur. Bunlardan biri yol boyunca seyahat eden herkesin seyahat izin belgesini incelemekle görevlidir. Yerleşke 20 evden oluşur. Buradaki halk yanlarında yiyecek rezervi bulundurarak yolcular için kervansaray hizmeti vermektedir. Bu yerin yakınında Pekin'e giden bir yol ayrımı bulunur ve dağların burnu gölün kıyısını oluştururken, bu yol kara barut aracılığıyla kırılan taşlarla suni olarak yapılmıştır. Onlara eşlik eden memur burada yolcuları daha önce de olduğu gibi başka birine teslim etti. Göldeki karakoldan geçtikten sonra 5 verst

¹³³ Tanrı Dağları sisteminde bulunan bir sıradağdır. (Bazı kaynaklar İren Habirga'yı Boro Horo Sıradağları'nın -belki de devamı olduğu için- diğer bir ismiymiş gibi kabul etmektedir.) Grigory Yefimoviç Grum-Grjimaýlo ve kardeşi Mihail Yefimoviç Grum-Grjimaýlo'nun 1884-1890 yılları arasında Batı Çin'e yaptığı keşif gezisinde Boro Horo Dağları'nın doğu devamı olan İren Habirga Dağı hakkında aktardıkları bilgilerden bir kesit:

...kuzeyde olağanüstü bir dik bir düşüş, her türlü oluk ve gediğin bolluğu ile Orta Asya'da güzelliği açısından nadir bulunan bir sırtı takdim eder. Kayaların bolluğu, pek çok pitoresk ve bununla birlikte vahşi geçitler, gürlü yeşil bitki örtüsü, aralıksız ladin ağaçları ve sonunda birçok dere ve nehirler; aşağıya çöle akan müthiş akıntılar. Ve tüm bunların ötesinde sonsuz karları parlayan gri dev heykel. Bütün bu yerler gözün zorlukla geride bırakabildiği en büyüleyici etkilerin harika birleşimlerini oluşturur... (Daha detaylı bilgi için bkz: Грумм-Гржимайло, 1896, s. 71-72.)

ötede öğle vakti Tagan-Suma adındaki kasabaya ulaşmadan önce durdular. Yarım gün geçirdikten sonra 6 verst ileride gecelediler. Göle yakın yerde bulunan göçer Çaharların kazdığı kopalardan su aldılar. O gün toplamda 29 verst ilerlediler (Спасский, 1819b, s. 82-84).

Ayın 28'inde, sabahın erken saatlerinde onlara eşlik etmek için görevlendirilen bir memur geldi. Rehberi, Putimtsev'i ve Kalmuk Dunduk'u Tagan-Suma kasabasında kalmaya davet etti. Bu daveti reddetmediler, orada kaldılar ve kervanı önden gönderdiler. Burada memur onları hana götürdü ve iki saat kaldıkları bu yerde çay ikram etti (Спасский, 1819b, s. 84).

Tagan-Suma halkının geçim kaynağını ormancılık ve aşevlerinin bakımı oluşturur. Talki¹³⁴ ve İren-Habirga Dağları'nın etrafında yetişen köknar ve ladin, halkın Kulca'ya satmaya götürdüğü ağaçlardır. Çinlilerin yaptığı ve Tagan-Suma kasabasından yamaç boyunca yükselen yolu kullanarak Talki Dağları'nın alçak yerlerine ve geçidin 6 verst aşağısında diğeriyle birleştiğinde Talki Nehri'ni oluşturan bir nehre indiler. 10 verst ötede han ve posta istasyonunun bulunduğu bir yerde kervanı yakaladılar. Daha sonra kervanla birlikte hareket ettiler. 3 verst ileride dinlenmek ve atları beslemek için durdular. Onlara eşlik eden memur kervanı hizmetinde olan 4 kişiye emanet etti, kendisi de 4 refakatçi ile Talki karakoluna gitti. Onlar da dinlenme yerinden Talki karakolunun 7 verst ilerisinde üçüncü handan 13 verst ileriye giderek, Talki Dağları'ndan çıkarken gecelediler. O gün 36 verst hareket ettiler (Спасский, 1819b, s. 84-85).

Dağların geçitleri boyunca uzanan yollarda oldukça fazla köknar, elma, kayısı, söğüt, kavak, alıç ile üvez ağaçları bulunur. Kanjiga Nehri'nden ovalardaki Talki Dağları'na kadar toprağın zemini kaba kum ve serttir. Dağlardan çıkan Talki Nehri; sağ taraftaki ekilebilir araziye yönelir, kuzeyden batıya düz bir hat halinde akar ve İlya Nehri'ne dökülür (Спасский, 1819b, s. 85-86).

Ayın 29'unda çıktıkları yol; ova ve küçük dağ eteği arasında 5 verst, daha sonra Sarı-Bulak'ın yanında yine 5 verst uzanıyordu. Nehrin kıyılarında küçük sazlıklar yetişir,

¹³⁴ Talki Dağları ile ilgili olarak şu bilgiler aktarılabilir:

İli Kazak Özerk İli'ne bağlı Korgas İlçesi'nin kuzeydoğu kısmı ile Bortala Moğol Özerk İli'ndeki Sayram Gölü'nün güneyinde yükselirdi. Bu dağ, Boro Horo Dağı'nın kuzeybatısındaydı. Kusemusuk Irmak bu dağın güney eteklerinden çıkardı. Karlukların yayıldıkları sahadan Toli'nin 120 li batısındaydı. Güneydeki vadi ağzı, doğudaki vadi ağzına 180 li mesafedeydi. Güneydeki vadi ağzının dışından 100 li sonra İli Irmağı'nın kuzey kıyısındaki Alimatu'ya gelinirdi. Bortala'nın güneyindeki dağ idi. Dağ aşılır ve güneye ilerlenirse Kaş ve Künes topraklarına gelinirdi (Yıldırım, 2016, s. 309).

dağların geçitlerinde ise ladin ve köknar dışında önceki gün görülen ağaçların aynıları vardır. Yolcular beklediklerinden daha erken olmasına rağmen Sarı-Bulak karakoluna ulaştı. Memurlar, gelişlerini önceden yetkililere haber verebilmek için geceyi karakolda geçirmelerini emretti. Onlar da bunu yerine getirmek zorunda kaldı (Спасский, 1819b, s. 86).

Ayın 30'unda 10 er ve 1 memur eşliğinde Sarı-Bulak Nehri'ni takip ettiler. Bu nehrin sol tarafında Kaşmir (Kaşemir) şehri bulunur ve bu nehir biraz uzaklıkta dönüş yaparak Bayanda Nehri'ne dökülür. Bayanda Nehri ise Talki Dağı'ndan başlayıp doğudan batıya akan İlya Nehri'ne dökülür. Bu yolda toprak kil ile karışık kumlu ve serttir. Karakolun etrafında karaağaç, ak söğüt ve söğüt ağaçları büyür. Talki Dağı'ndan itibaren çok sayıda ekilebilir arazi ve sebze bahçeleri bulunmaktadır. Bu sebze bahçelerinde çoğu zaman karpuz, kavun ve tütün yetişir (Спасский, 1819b, s. 86-87).

Kaşmir'e gelmeden 2 verst ve Sarı-Bulak Nehri'nde konakladıkları geceden 8 verst uzaklıkta Kızıl-Kupir adı verilen köprüde Kaşmir'den 14 verst ileride olan Kulca şehrine refakat etmeleri için gönderilen komutan ile memurlar tarafından karşılandılar. Kaşmir şehri, Hindistan'a sınırdaş olan ve şal fabrikalarıyla ünlü olan şehir değildir yalnızca aynı adı taşır. Bu şehir gerek tahkimatı gerekse de diğer bulunduğu koşullar itibariyle Kulca'ya çok benzemektedir. Ancak sadece 3000 haneye kadar nüfusu vardır ve bunların büyük kısmı Hara-Kitay veya Kara-Kitay¹³⁵ ile Dunganlardır.¹³⁶ Bunlardan

¹³⁵ Veyahut Hitay. Moğol asıllı Kitaylar, ilk defa 4. asırda Orhun Yazıtlarında “doğudaki Türk düşmanı kavim” şeklinde geçmektedir. Ana vatanları Mançurya'nın güneyidir. 10. asırda Moğolistan'ın büyük bir kısmı ile Kuzey Çin'e hâkim olan Kitaylar, Çinlilerin Liao Hanedanlığı olarak adlandırdıkları devleti kurmuşlardır. İki yüz yıldan fazla hüküm süren bu devlete Moğolistan ve Mançurya halkları ile Kırgızlar tâbi olmuşlardır. Hanedanlığın yıkılışından sonra ikiye ayrılarak büyük bir kısmı Tunguzların hâkimiyetini kabul etmiş bir kısmı ise Prens Yehlü Taşı güdümünde Türkistan bölgesine yönelmiştir. Burada başkent Balasagun olmak üzere 1130 yılında Kara Kitaylar Devleti'ni kurmuşlardır. Kurucu Yehlü Taşı'nın, Liao Hanedanlığı'na mensup olmasından dolayı bu yeni kurulan devlete Çin kaynaklarında Hsi Liao (Batı Liao) adı verilirken Türkçe, Farsça ve Arapça kaynaklarda muhtemelen Hitâ (Hatâ) olarak adlandırılan Liao İmparatorluğu'ndan ayırt edebilmek için bu devlete Karahitay ismi verilmiştir. Egemenliği süresince Selçuklular, Karahanlılar, Harezmsahlr, Naymanlar gibi unsurlarla mücadele içerisinde bulunan Kara Kitay Devleti, 1211 yılında yıkılmıştır. Kara Kitaylar, Budizm ve Şamanizm inancına sahiptirler. Çin hece sisteminden uyarlanmış özel bir yazı kullanmaktadırlar. Liao İmparatorluğu'ndaki idare sistemini ve geleneklerini devam ettirmişlerdir (Taşağıl, 2001, s. 415-416).

¹³⁶ Yazar metnin birçok yerinde *Тунган*=*Tupgan* şeklinde aktarmıştır ancak daha doğru ve anlaşılır olması hasebiyle *Dungan* şeklinde verilmesi uygun görülmüştür. Tungan, Dungan, Dongan, Döngen, Hui-hui, hoi-hoi gibi söylenişleri farklılık gösteren sözcüklerle adlandırılmaktadırlar. Dunganların kökenleri tam olarak belirlenememekle birlikte kaynaklarda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlar kesinlikle ayrıntılı incelemeyi hak etmektedirler. Dunganlar Çin dilini konuşan Müslümanlardır. Hanefi mezhebini benimsemişlerdir. Dunganlar, 1862-1877 yılları arasında Mançu Hanedanlığı'na karşı çıkardıkları büyük çaplı ayaklanmalarla ün kazanmışlardır. 2007 verilerine göre yaklaşık olarak; Kazakistan'da 36 bin, Özbekistan'da 1,8 bin, Kırgızistan'da 58 bin ve Rusya'da 0,8 bin Dungan ikamet etmektedir (Переров, 2007, s. 411).

birincisi ticaretle uğraşır ve çeşitli zanaatlar icra eder, ikincisi ise hanlar işletir ve küçük ölçekli ticaretler yapar. Kaşmir civarlarından Kulca'ya kadar Çan-Pan denilen yere sürgünde bulunan suçlular yerleştirilmişti. Bunlar tarım ve bahçıvanlıkla uğraşırlar ve en ağır suçlular ise ağır devlet işlerinde çalıştırılır. Kaşmir'den geçerken rehberin tanıdığı olan ve bu şehirde yaşayan han sahibi Müslüman Dungan ile karşılaştılar. O yolcuları evine davet etti ve onlara çay ikram etti. Yolculardan herhangi birinden 500 kadar koyun satın alma imkânı olup olmadığını sordu ayrıca bu şehirden geçen tüm kervanlarla gümüş takas etmeye çalıştığını belirtti. Bu teklife olumsuz yanıt verdiler, teşekkür ederek ona veda ettiler ve Kaşmir ile Kulca arasındaki kervana yetiştiler. Buradaki toprağın zemini Talki Dağları ile benzerdir (Спасский, 1819b, s. 87-89).

Kulca'dan 4 verst uzaklıkta yolun her iki tarafında inşa edilen bir karakol ile bunların diğer tarafında yanıcı bir bileşim ve hazır fitillerle doldurulmuş 3 tane fener bulunmaktadır. Kulca'dan 2 verst uzaklıktaki Bayanda Nehri'nin köprüsü üzerinden geçtiler. Bu nehir Mançuların yaşadığı aynı isimdeki şehirden geçmektedir. Köprünün her iki tarafında ve ortasında büyükçe yapılmış taş heykeller ile kıyı tarafında çeşitli ağaçların dikili olduğu görkemli bir tapınak vardır. Kulca son konakladıkları yerden 24 verst uzaklıktadır (Спасский, 1819b, s. 89).

Bu şehre gelişleriyle beraber yolcular, kervanların takas yaptıkları avluya götürüldü. Beraberlerindeki askerler Kulca'dan ayrılıncaya kadar onlara eşlik etti. Varışlarının ertesi günü (1 Eylül), büyükbaş hayvanları ve koyunları oldukça kârlı bir şekilde patiska ile takas ettiler. Aynı gün kervan rehberinin yanına tanıdık bir tercüman arkadaşı geldi ve Janjun'a getirilen mektubu aldı. Tercüman, Türk dilinde yazılan bu belgeyi anlamadığı için rehberden herhangi birinin mektubun içeriğini ona açıklamasını istedi. Rehber kendisine tercüman olarak G. Putimtsev'i tavsiye etti ve bu kişi mektup okunduğunda son derece memnun kaldı. Daha sonra bir Rus saati olup olmadığını sordu. Putimtsev ona bir saat hediye etmeye karar verdi. Bu fırsattan istifade rehber tercümandan kervanın geçişi için yardım istedi. O da "burada hiçbir şey olmadan, hiçbir şey yapmazlar" şeklinde cevap verdi. Rehber kendisinden ne istenildiğini sorduğunda hiçbir şey cevabını aldı. Bu sırada rehber, Janjun'dan başka 5 Galda daha olduğunu farkına vardı. Bu esnada bir sessizlik oldu. Tacir yardımcıları Asmiy ve Reimbak daha önce Kulca'ya geldikleri ve buradaki geleneği oldukça iyi bildikleri için tercümana, ilk fırsatta Galda'lar için getirdikleri iki buçuk çuha ve bir kadife kumaş ile iki sincap kürkünü vereceklerini söylediler. Kervanın gelişi üzerine de onlar için taahhüt ettikleri

her şeyi aynı gün teslim ettiler. Ayrıca tercümana da çeşitli şeyler sunuldu çünkü hem yapılan ticarete hem de malların sayılmasına yardımcı oldu. Bu sundukları sayesinde herhangi bir geri çevirme olmadan mallar kabul edildi ve en iyisinden olan beyaz patiskalara da dokunulmadı (Спасский, 1819b, s. 90-92).

Eylül ayının ikinci günü, Janjun'u görmeyi talep ettiler. Aynı iki memur onların Janjun'a hediye olarak getirdikleri atları kabul etti ve Galda ve Janjun'un kaçılarındaki memurlara haber verdi. Görevli kişiler Janjun'un evine gidiş ve dönüşte onlara eşlik etti. Oraya; önde rehber, sonra Putimtsev, arkasından Kalmuk Dunduk ve daha sonra tacir yardımcılarını Reimbak ve Asmiy gelecek şekilde bir düzende yürüdüler. Janjun'un yanına girdiklerinde (iki refakatçi tarafından emredildiği gibi) reverans yaparak onu selamladılar. Janjun onlara kalkmalarını emretti ve Sultan'ın sağlığını sordu, ölen babası Yuçi için üzüldüğünü belirtti. Sonra onlardan yolların durumu hakkında bilgi isteyerek ticaret yapmak dışında herhangi bir şeye ihtiyaç duyup duymadıklarını sordu. Rehber diz çöküp hiçbir şeye ihtiyaçlarının olmadığı cevabını vererek yalnızca Sultan'ın, Janjun'dan Sudaban karakolunda durdurulan malların Bogdo Han Majesteleri'nin hazinesine kabul edilmesine izin vermesi ya da onun emriyle yabancı tüccarlara satılmasını istediğini belirtti (Спасский, 1819b, s. 92-93).

Sultan'ın bu ricasının iletilmesi üzerine Janjun, emir verdiğini ve Galda'ya talebini yerine getirmesi için emrettiğini söyledi. Bu arada gizli bir takasın olmaması için kervana memur gönderdiğini de belirterek konuşmayı sonlandırdı. Bundan sonra Çin geleneğine göre yolculara bir fincan çay ikram edildi. Önlerine ise alçak banklar koyuldu, çeşitli meyveler ve tereyağından yapılmış şekerler hazırlandı (Спасский, 1819b, s. 93).

Janjun, yolculara yardımları nedeniyle Sultan'a teslim edilmek üzere 600 ruble fiyata orta dereceli kalitede 12 ipek kumaş, 100 ruble fiyatına 20 arşin Çin kadifesi ve yolculara da 140 ruble fiyatına en iyisinden 4 tane patiska verdi. Hediyeler alınırken her zaman olduğu gibi dizlerinin üzerine çökerek hoş görülme adına Janjun'un önünde yere kadar eğilmek zorunda kaldılar. Sonra Janjun onlara işlerinde başarılar dileyerek veda etti. Tüm bu süre boyunca yanlarında 3 Amban ve 20'ye yakın yüksek rütbeli memur vardı. Janjun koltukta, Ambanlar divanda oturuyor ve diğer memurlar etrafında duruyorlardı. İki tercüman vardı ve bunlardan biri yüksek rütbeli bir memurdu. Konuşma sırasında Janjun'dan gelen emirleri dinlerken ikisi de dizlerinin üzerine kapanmışlardı (Спасский, 1819b, s. 93-94).

Ertesi gün yolculara bir tercüman gönderilerek kendilerinin seçeceği iki kişinin kervana kadar onları takip edeceği duyuruldu. Kararlaştırılan saatte kançılaryaya gelen tacir yardımcısı Reimbak ile Kalmuk Dunduk oradan tercümanla beraber kervana doğru yola çıktılar ve sekiz gün sonra onlarla geri döndüler. Kervanın girişinde belirlenen düzene göre tüm malların takas alanına koyulması gerekirken Galda'nın izniyle kervana gönderilen iyi bir tercüman malların her birinden birkaç tanesini bıraktı. Çünkü hazineye nazaran şahıslara yapılacak satışın daha kârlı olacağı düşüncesiyle bir şeyler denediler (Спасский, 1819b, s. 94-95).

Malları teslim edip, takas karşılığında patiska aldıktan sonra kısa süre de geri dönemediler. Patiskaları satmak için Kulca'da 45 gün kaldılar. Çinliler tarafından herhangi bir baskı görmemekle birlikte tam bir özgürlükten yararlandılar. G. Putimtsev bu zaman aralığını Çinlilerin tüm şüphelerine rağmen kendi güvenliği izin verdiği ölçüde bu ülke hakkında farklı bilgileri toplamak için kullandı (Спасский, 1819b, s. 95-96).

5.4. Kulca Şehrinin Tasviri. Nüfus. Sanayi ve Ticaret. Vergiler. Yönetimler. Ordu. Askeri Düzen ve Silahlanma.

Kulca veya Kulca-Kurya¹³⁷ ve Janjun-Hoto¹³⁸, Tekes ve Talki dağlarından 200 verst uzakta başlayan, Balkaş Gölü'ne¹³⁹ dökülen İli Nehri'nin¹⁴⁰ yukarı sağ kıyısında yer alır. Kent 3 sajen yüksekliğinde dört köşeli bir taş duvarla çevrilidir ancak İli'nin dik kıyısı boyunca 100 sajen üzerine inşa edilmiş bir arşin kalınlığında tuğla duvar dışında, hendek ve hiçbir dış tahkimatı yoktur. Bu duvar artık lüzumu kalmadığından şimdi neredeyse yıkılmıştır. Duvarlar şehrin korunması için yeterli genişliğe sahip değildir. Askeri mıntıkları ve karakolları silahsızdır. G. Putimtsev onları kendi¹⁴¹ nöbetçilerimizle kıyaslamaktadır (Спасский, 1819c, s. 97).

¹³⁷ 1843 yılında bölgeye gelen Yegor Petroviç Kovalevskiy, Kulca'nın bir diğer isimlendirmesinden bahsederken Kazaklar tarafından kullanılan *күря=kurya* tabirinin kale anlamına geldiğini aktarmaktadır (Ковалевский, 1871, s. 193). 1903 yılında İli sahasının detaylı bir şekilde analizini yapan Dimitri Yakovleviç Federov ise *kurya* söyleminin yerliler tarafından verilen adlandırma olduğunu ve bir duvarla çevrili dörtgen anlamını karşılayan bu kelimenin Moğolca *Hure* veya *Kure* kelimesinden geldiğini beyan etmektedir (Федоров, 1903, s. 23).

¹³⁸ Hoto, Moğol dilinde kent manasına gelmektedir. Janjun'un kenti, Janjun'un yaşadığı yer anlamındadır.

¹³⁹ Kazakistan sınırları içerisinde, Kırgız bozkırının güneyinde yer alır. Gölün yüz ölçümü 18 400 km²'dir (Özey, 2018, s. 196).

¹⁴⁰ Kazakistan ve Doğu Türkistan sınırları içerisinde akmaktadır. Balkaş Gölü havzasında bir nehirdir. Uzunluğu 1001 km (Tekes şubesi ile 1 439 km), su toplama alanı 140 000 km²'dir (Достаї, 2007, s. 650).

¹⁴¹ Müellif, Rus nöbetçilerle kıyaslamaktadır.

Kulca-Kurya bir vilayet merkezi olmasına rağmen komşu çevre şehirlerden, Müslüman halkın yaşadığı Yarket, Hotan ve Kulca ile Kara Kitaylarla meskûn Kaşmir ve Mançuların ikamet ettikleri Bayandı'dan çok az farklıdır. İçinde dar ve kirli sokakları ile 10 000'i bulan küçük ev vardır. Ayrıca Çinlilerin günlük ibadet ettikleri ve bazen de eğlendirici oyunlar, tiyatro gösterileri ve benzer faaliyetler sergiledikleri muhteşem tapınakları bulunmaktadır. Müslümanların da kendilerine ait camileri ve mollaları vardır. Bu şehrin gerçek sakinleri, Hara-Kitay-Nogontuk¹⁴² ve Dungan olarak adlandırılan Çinlilerdir. Bu sonuncusu, kendilerini Emir Timur'un savaşçılarının torunları olarak sayar. Bunlar katı bir şekilde Müslüman yasalarını benimserler ve Çince konuşurlar. G. Putimtsev onları Çinliler gibi inatçı, kaba ve kibirli olarak tanımlar. Ona göre merasim geleneklerini, giyimlerini ve bu kusurlu eğilimlerini Çinlilerden almışlardır (Спасский, 1819с, s. 97-98).

Kulca'nın ilk kuruluşunda; 6 Müslüman şehir -Yarkent, Kaşgar, Hotan, Uçturpan¹⁴³, Turpan ve Aş- Çinliler tarafından ele geçirildikten sonra, yaklaşık 60 yıl önce, Kulca'nın idaresinde bulunan ordunun gıda gereksinimi için her şehirden tarım yapan 1 000'er kişi, toplamda 6 000 kişi buraya getirildi.¹⁴⁴ Bunun yanı sıra Olet, Solon¹⁴⁵, Şibe¹⁴⁶, Çahar veya Çaur olarak adlandırılan Moğollardan 6 000 kişi daha getirildi ancak bunların sadece küçük bir kısmı Kulca'ya yerleştirildi, kalanlar ise Kulca'nın çevresine ve başka şehirlere iskân ettirildi (Спасский, 1819с, s. 99).

Nüfus az olmakla beraber şehirde özellikle hem Çin'in içinden hem de Batı Asya topraklarından gelen tüccarlar başta olmak üzere her zaman olağanüstü bir halk kalabalığı vardır. Bu tüccarlar; Buhara, Hokand, Margilan, Andican ve Taşkent'ten

¹⁴² Kara-Kitaylar ifade edilmektedir.

¹⁴³ Yazarın *Кунатурпан=Kunaturpan* şeklinde ifade ettiği bu şehrin *Uçturpan* olması muhtemeldir.

¹⁴⁴ Bunlar tarım yapan Uygurlardır, Tarançiler olarak bilinmektedirler.

¹⁴⁵ Tunguz kökenli bir kabiledir. 13. asırdan itibaren Çin kaynaklarında Kuzey Mançurya sakinleri olarak bilinir. 18. asırda Mançu sınır koruma birliklerinin bir parçası olarak Doğu Türkistan'a yerleştirilmiştir. Solonlar, Moğol ve Mançuların güçlü otoriteleri karşısında kısmen asimilasyona uğramıştır. Şamanizm inancına mensupturlar. Ana meslekleri, tarım, hayvancılık ve avcılıktır. Günümüzde de Moğolistan, Doğu Türkistan ve Çin'de yaşamaktadırlar (Соловьева, 1971, s. 332).

¹⁴⁶ Diğer ismi sibo olan bu halkın menşei tam olarak açıklığa kavuşturulamasa da kökenleri, dilleri ve kültürleri Mançulara çok yakındır. Şibeler, Horçin Moğollarının esaretinde bulunurken, Mançu Hanedanı Kangxi tarafından kurtarılmış ve Çin'in çeşitli yerlerine yerleştirilmiştir. 1763 yılında sınırları korumak için 3 bin civarında Şibe, aileleri ve mallarıyla birlikte Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Şibe dili, Mançu lehçesi olarak kabul edilmektedir. Mançu yazısını kullanmaktadırlar. Ana meslekleri tarım olmakla birlikte hayvancılık ve balıkçılıkta yapmaktadırlar. Çoğunluğu Şamanizm inancındadır yalnızca küçük bir kısmı Budizm'i de benimsemektedir. Günümüzde çoğunluğu, Doğu Türkistan sınırları içerisinde İli Kazak Özerk İli'nin Çapçal Şibe Özerk İlçesi'nde ve bir kısım azınlığı ise Kuzeydoğu Çin'in Jilin ile Liaoning eyaletlerinde yaşamaktadırlar (Чебоксарова & Брука & Итса & Стратановича, 1965, s. 684).

ayrıca Hindistan ile Kaşmir'den gelir. Ancak bunlar orta kaliteli muslin, yarı ipek kumaşlar, tek renk baskı desenli kumaşlar ve patiskalar dışında neredeyse hiç mal getirmez. Tüm bu tüccarlar şehrin dışında Dunganlar tarafından idare edilen kervansaraylarda yaşar ve her oda için ayda bir gümüş liang¹⁴⁷ (8 ½ zolotnik) öderler (Спасский, 1819с, s. 99-100).

Kulca'daki sokaklar tüccarlar ve çeşitli zanaatkârlar ile hanlar ve çay evleriyle doludur. Misafirler ve bekar insanlar evde yemek yapmaz ve herhangi bir önyargı olmadan öğlen ve akşam yemeklerini handa yerler. Ayrıca evli ve ailesi olan insanlar da yemeği oradan alır. Çay evlerinde her zaman pek çok insan bulunmaktadır. Çayı ve tütünü aralıksız içerler. Bundan dolayı içerideki sıcaklık ve havasızlık alışkın olmayanlar için dayanılmazdır. Üstelik Dunganlar kendilerinin ve Kara-Kitayların eğilimleri olduğundan açık ve özgür bir şekilde kumar evleri işletir (Спасский, 1819с, s. 100-101).

Kulca ve çevre şehirlerde yaşayanlar, sanayileşme ve ticarete çok yatkındır. Çinliler ticaretle beraber gümüşçülük, bakırcılık, demircilik, tesviyecilik ve dülgerlik gibi zanaatları başarılı bir şekilde yapar. Dunganlar bahçecilik yapar, han işletir ve pazarlarda çeşitli ufak tefek şeyler satar. Ele geçirilen Altışehir'deki Müslümanlar ticarete olduğu kadar tarım, bahçıvanlık ve el işleriyle de uğraşır. Moğollar ise göçer yaşamın verdiği rahatlıkla beraber daha ziyade hayvancılık ve kısmen de tarım ile uğraşmaktadır (Спасский, 1819с, s. 101).

Ana ticaret Kazaklarla takas edilen büyükbaş hayvanlar ve atla yapılır. Bu hayvanları oraya yerleştirilen ordu için kullanırlar ve bir kısmını da Urumçi şehrinin sakinlerine gümüş karşılığında satarlar. Fazla olan atlar, muhafaza edilmesi için demir sürüsü ismiyle anılan devlet hazinesine aktarılır. Hazine, yaşlılık ve diğer sebeplerle zayıflamalarından dolayı atların ölmesi durumunda herhangi bir kayıp kabul etmediği için askeri birlikler, amirlerin haberi olmadan hazinedeki kısrakların yavrularıyla eksik sayıyı doldurur. Ölen atların sahipleri demir sürüsünden yeni atlarla ödüllendirilir. Bu yeni atlardan sağlanan fayda ile savaş zamanı alayların yiyeceklerini karşılamak için

¹⁴⁷ Лян=Lyan, Çin'in ağırlık ve para birimidir. Tael ismiyle de bilinmektedir. Ağırlık birimi olarak MÖ 3. asırdan itibaren kullanılmıştır. 5. ve 6. asırlardan beri ağırlıklı olarak gümüş ve altın tartmak için kullanılmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'nde ağırlık birimlerinden biri olarak kullanılmakta ve 31.2 grama denk gelmektedir. Çin'de 14. ve 19. asırlar arasında gümüş para birimi olarak kullanılmıştır. Tedavülüne ve kullanım amacına bağlı olarak farklı gümüş içeriğine sahip 170 çeşit liang vardır. 1993 yılından itibaren kullanımdan kaldırılmıştır (Черножуков, 1974, s. 130).

kullanılan hazineye ait hayvan sürülerinden kazanılan fayda aynı orandadır. Hazine genellikle yüklenici Müslümanlardan gümüş karşılığında takas olarak alınan askerler için beslenen atlar, büyükbaş hayvanlar ve patiska gibi ihtiyaçlar için kullanılır (Спасский, 1819с, s. 101-102).

Çuha kumaşı ve derinin daha fazla olduğu Rus malları, bu şehre sadece Kazak Sultanları adına teslim edilir.¹⁴⁸ Bunların bir kısmı orduya, diğer kısmı ise bu şehirlerde bulunan Pekinli sakinlerin komisyoncularına diğer askeri ihtiyaçların karşılanması için verilir (Спасский, 1819с, s. 102-103).

Rus ticaretinin bu şekilde kısıtlanması, Çin'i birçok olanaktan mahrum bırakmaktadır. Şüphesiz ki Rusya'dan iyi mal ithalatı çevredeki ticaret şehirlerinden buraya daha fazla tüccar çekebilirdi. G. Putimtsev, Kulca'da yalnızca oradaki ticaret hakkında bilgi almak amacıyla Hindistan'dan gelen bir Müslüman ile tanıştı. Onu ziyaret edip Hint ve Kaşmir mallarını -en iyi şallar ve ipek kumaşlar ile Talki ve Kaşmir yünü- satma düşüncesiyle Kulca'ya getirilip getirilmeyeceğini sorarak asıl ticareti Rus sınırında yaptığını, burada yeni olduğunu ve onun gibi aynı maksatla geldiğini ancak patiska dışında neredeyse hiçbir mal görmediğini söyledi. Bu esnada, Hindistan için Rus mallarından hangilerinin gerekli olduğunu bilmek istedi çünkü -bu konuşma sırasında orada bulunan- kardeşi Reimbak aracılığıyla burayla ticaret yapmak istiyordu. Müslüman, Putimtsev'in bu amacından memnuniyet duydu, sohbeti yarıda keserek onu en iyi malları göstermek ve şartları konuşmak için evine çağırdı. Fakat Putimtsev kaldığı yerden sözlerine devam etti. Müslüman da ona Hindistan'da en çok kabul gören Rus mallarının kunduzlar, su samuru ve büyük mercanlar olduğunu söyledi. Bundan bir süre sonra Putimtsev, Müslümanın şehrin dışında yer alan geçici dairesine geldi ancak o gün arife günü olduğundan dolayı Müslümanların ayt¹⁴⁹ dedikleri bayram için onun Müslüman Kulca şehrine gittiğini öğrendi. Kulca'da on gün daha kalmalarına rağmen bu Hintli Müslüman oradan geri dönmedi (Спасский, 1819с, s. 103-105).

G. Putimtsev, Kulca'da en iyi patiskaların şansk ve sarı patiska olduğunu öğrenmekle beraber sadece Kaşgar ve Hotan fabrikalarından gelen orta kalite patiskaları hazine ile takas etti. Bunun nedeni hazinenin 1810 yılında Kazaklara sayıları 70 000'i bulan koyun, büyükbaş hayvan ve başka cinsleri de kapsayan borcunun bulunmasıydı. Çinliler

¹⁴⁸ Abılay Han, Janjun ile Sayram-kul yakınlarında görüşerek bir ticaret antlaşması imzalamıştır. Ve dahi bu antlaşma neticesinde Çöçek ve Kulca pazarları açılmıştır (Yorulmaz, 2013, s. 252).

¹⁴⁹ Kurban Bayramı.

bu durumun en iyi patiskaların hazırlandığı Aksu şehrindeki fabrikaların büyük su baskınlarından zarar görmesi ve burada yaşayan 300'e yakın insanın boğulmasından dolayı meydana geldiğini iddia etmekteydi. Ancak Putimtsev bu durumu iyi patiskaların bulunmamasına değil sadece devlet hazinesinin çıkarları için kötü olan patiskaların takas edilmesine bağlamakta ve bunun da adaletli olmadığını düşünmektedir (Спасский, 1819с, s. 105-106).

Kulca'ya getirilen mallara herhangi bir vergi uygulanmamaktadır çünkü en çok malın tedarik edildiği Batı Asya'dan gelen yol; yük atları ve develer hariç olmak üzere her türden 30 parçanın vergilendirildiği, bünyesinde gümrük bulunan Yarkent, Hotan, Kaşgar ve Aksu'da şehirlerinden geçmekteydi (Спасский, 1819с, s. 106).

G. Putimtsev, Kulca ve çevresindeki yerlerde yaşayanlardan herhangi bir belirli vergi alınıp alınmadığını öğrenemedi ancak buralarda yaşayanların hazineye eşit miktarda değil de her birinin varlık durumuna ve mesleğine göre aylık olarak gümüş ödediklerini öğrendi (Спасский, 1819с, s. 106).

Kulca şehrine yerleşmiş olan 6 Müslüman şehrin sakinleri ve Moğollar vergi yerine hazine için tarım yapmaktaydı. Herkes hazineye yıllık olarak pirinç, yarma, arpa, un ve darıyı her biri 8 çuval olarak teslim etmekle yükümlüydü. Bu çiftçilerin çocukları da 20 yaşından 50 yaşına kadar bu sisteme dahil edilirdi. Bu tahıllar ordu için yiyecek olarak kullanılırken geri kalanlar ise büyük stokları topladıkları depolarda muhafaza edilirdi. 1809'da ihmal nedeniyle üç yıllık bir tahıl stokunun tamamı çürümüştü ve o zamanlar Kulca'daki Janjun, bunun karşılığında hazineye ödeme yapmıştı (Спасский, 1819с, s. 106-107).

Janjun; Kulca şehrini, aidiyeti altındaki tüm yerleri ve orada konumlandırılmış orduları yönetir. İkametgâhı buraya Yarkent'in merkezinden tayin edildi. Diğer ticaret şehirleri, Kaşgar'da olduğu gibi, diğer bir Janjun tarafından yönetilir. Yönetimde her türlü meseleyi birlikte kararlaştıracakları ona bağlı 5 Galda bulunur. Her şey -hatta önemsiz bir konu bile- sadece kelimelerle değil kâğıt üzerine de aktarılarak konuşulur. Ayrıca Janjun'un emri altında; Kara-Kitaylar, Müslümanlar ve Dunganların sivil işlerini yöneten üç Amban bulunur. Kendi yetkileri vardır ancak Janjun'un onayı olmadan meselelere karar verme hakları yoktur. Janjun'un yanında her zaman yüksek rütbeli memurlar haricinde onun korumaları veya muhafızları gibi hareket eden 120 Mançu bulunur. Aynı zamanda evinin kapısının her iki tarafında yaylı 12 nöbetçi ve başlarında

bir uryadnik vardır. Sözü edilen halklardan yalnızca Kara-Kitaylar; ticaretle, hazinede, cephanede ve vergi tahsilatında hizmet için seçilmiştir. Bunlar sivil memur olur ancak hazineden hiçbir maaş almazlar (Спасский, 1819с, s. 107-108).

Neredeyse Kulca'daki tüm ordu; evlerde yaşayan, tarım, hayvancılık ve kısmen de ticaretle uğraşan Mançular dışındaki göçer halklardan oluşur. Bu atlı birlik, Rus Ordumuza¹⁵⁰ veya Kozak Ordumuza benzer ve şu sayıda kişilerden oluşur: Mançulardan 4 Hoşo bölüğü; her biri yüz kişilik bir bölükten 10 bölük, 4 000; Oletler 6 000; İli Çaharları 6 000; Solonlar 6 000; Şibe 6 000 toplamda 28 000 kişi. Bunlar sırayla görevde bulunur ve Çöçek'e kadar sınırı korurlar. Ayrıca İli ve Bortala nehirleri ile Tekes ve Talki dağları boyunca yerleştirilmişlerdir. Bu ordu, her birinde bir Amban olan Zalanlara bölünmüştür. Ambanlar mensup buldukları ailelerin liyakatine göre bu unvanla görevlendirilir (Спасский, 1819с, s. 108-109).

Ordunun silahlanmasında yekparelik yoktur; çoğunda yaylar, küçük tüfekler ve mızraklar bulunmakla beraber hemen hepsi kılıçlıdır. Barış zamanında, her birinin kendi atı ve silahı vardır. Asker ve devlet müfrezeleri için silahlar cephaneliklerde saklanır. Devlet hizmetinde bulunan bir at hasta olursa, maaşta kesinti yapılmaz ancak sahibinin ihmalden kaynaklanıyorsa maaşından 5 liang gümüş (45 zolotnik) düşülür (Спасский, 1819с, s. 109-110).

Putimtsev, orduda bulunan topların askeri amaçla kullanıldığını düşünmemektedir. Ona göre bu toplar sadece her şehrin atanmış memurları için düzenlenen merasimlerde ateşlenirdi. Ayrıca şafak vakti açılan şehir kapıları gün batımında top atışlarıyla kapanır ve bunun dışında gece yarısı da üç atış yapılırdı. Bu toplar dökme demirden ateşlenirdi ve Putimtsev topların 2½ çeyrek uzunluğunda ve 2 verşok¹⁵¹ kalınlığından daha büyük olamayacağını düşünmekteydi. Top arabası yoktu, topu yere koyarak ateşlerlerdi (Спасский, 1819с, s. 110-111).

Hizmetliler maaşlarını gümüş olarak şu miktarlarda alır: Mançular 15 ila 30 zolotnik, Moğollar 10 zolotnik. Her iki taraf da ayda yaklaşık 30 jin, Rus ağırlığına göre yaklaşık 45 fund erzak üretir (Спасский, 1819с, s. 111).

¹⁵⁰ Ландмилиция=Landmilitiya Almanca land=üke, militia=ordu anlamından Rus diline geçmiştir. Rusya'da 1713-1775 yılları arasında var olan ve sınırların korunmasına hizmet eden ordudur (Ахромеев, 1986, s. 390).

¹⁵¹ Metrik sistemden önce kullanılan 4,4 cm'ye eşit olan Rus uzunluk ölçüsüdür (Евгеньева, 1985b, s. 155).

Kulca-Kurya'dan 50 verst uzaklıkta aynı janjun tarafından yönetilen ve Müslümanların yaşadığı geniş bir Kulca şehri vardır. Bu şehir Çinlilerin Müslümanlardan ele geçirdiği diğer çevre şehirlerini de yöneten Müslüman Ahim-Bek tarafından idare edilmektedir. Bu şehirlerde yaşayanlar yasak¹⁵² veya vergiyi, şanski ve sarı patiska şeklinde öder (Спасский, 1819с, s. 111).

5.5. Kervanın Dönüş Yolu. Farklı Yollara Ayrılış. Taş Kömürün Çıkarılması. Seralar. Çöçek Şehrine En Elverişli Yolun Tanımlanması.

14 Ekim'de yolcular ana vatanlarına dönüş yoluna girdiler. Kulca'dan ayrılırken yanlarında bulunan Çinli bir memur onları geride bırakarak askerlere ilk karakola kadar yolculara eşlik etmelerini emretti. Sonra bu memur onlardan ayrıldı ve Buratal karakoluna kadar her karakolda sayılıp doğrulanmaları dışında başka kimseyi görmediler. Buratal'dan Sudaban'a kadar 6 asker ile önceki yolculuktaki aynı görevli onlara eşlik etti (Спасский, 1819d, s. 112).

14 Ekim'den 29 Ekim'e kadar aynı yoldan Mın-Bulak'a gittiler. Oradan G. Putimtsev iki Kazakla beraber o sırada Şağan-Toğay Nehri'ndeki mineral sularının bulunduğu bölgeden göç eden Kızıy volostunun Sultanı Abulfet Şamin'in yanına vardılar. Kervan ise daha önceden geçtikleri Arasan-tau'nun batı tarafında kalan başka yola saptı. Kara-Agaç bölgesine ulaştıktan sonra çeşitli kısımlara ayrıldılar. Bunlardan biri Kazak bozkırından doğrudan Semipalatinsk Kalesi¹⁵³ yoluna, diğeri Tarbagatay Sıradağı'ndan geçerek Kutul bölgesine ve bazıları da yine bu sıradağlardan geçerek Çagarak bölgesine yöneldi (Спасский, 1819d, s. 112-113).

Önce G. Putimtsev ve arkadaşları, Ala-kul'un sağ kıyısı boyunca Mın-Bulak'tan 30 verst uzaklıkta bulunan Kara-Agaç bölgesine gitti. Daha sonra sağa, Arasan-tau'nun

¹⁵² *Ясак*=*Yasak* Rus diline Türk dilinden geçmiş bir kelimedir. Türk lehçelerine göre *jasak*, *yasaq* gibi söylenişleri farklılık gösterir. 15. ve 18. asırlarda Volga Bölgesi ile 17. ve 20. asırlarda Sibiry ve Kuzey halklarından alınan doğal vergidir. Bazen kürkler bazen de hayvanlar aracılığıyla ödenir. Bu vergi sistemi 1917 Şubat Devrimi'ne kadar az miktarlarla devam etmiştir (Иванов & Карев & Кукина & Орешников & Сухарева, 1999, s. 469).

¹⁵³ İrtiş savunma hattının bir parçasıdır. Bölgede 1. Petro döneminde, hâkimiyeti güçlendirmek ve güvenliği sağlamak amacıyla birçok Rus şehir ve kalesi kurulmuştur. Bunlardan biri olan Semipalatinsk Kalesi'nin temeli İrtiş'in sağ yakasında, 1718 yılında atılmıştır. Kalenin varlığı ve geliştirilmesi; Rus, Kazak ve Cungar ilişkilerinde önemli bir etken olmuştur. 1776 yılına gelindiğinde kalenin konumunun dezavantajlı olması sebebiyle farklı bir yerde inşasına başlanmıştır. Eski kale sakinleri buraya taşınmış, taştan bir kilise yapılmış ve bir yerleşim yeri oluşturulmuştur. Daha sonrasında Semipalatinsk - günümüzde Semey- şehri önemli ticaret merkezlerinden biri olup bölgede aktif bir rol oynamıştır (Касымбаев, 1998, s. 43-53).

kuzeydoğusuna döndüler ve konakladıkları yerden 33 verst uzaklıkta olan Arasan Nehri'ne giden yolun yakınlarından geçerek istikametlerine devam ettiler. Buradan Şağan-Toğay'a 5 verst kalmıştı. Bu son nehir, Arasan-tau'nun doğu tarafından çıkar ve Emil Nehri'ne dökülür. Burada, 31 Ekim'de geceledikleri yerden kervandan ayrılan Reimbak ve Asmi ile karşılaştılar ve Haran-daban bölgesi üzerindeki Tarbagatay Sıradağları boyunca doğrudan Buhtarma Kalesi'ne yol aldılar (Спасский, 1819d, s. 113-114).

1 Kasım'da Arasan-tau'yu geçerek geceleme için 31 verst ileride su olmayan bir yerde durdular ve 4 verst uzaklıkta olan Emil Nehri'ne su almaları için birkaç kişiyi yollamak zorunda kaldılar. Tyube karakolundan Kara-Agac bölgesi boyunca oradan da Tarbagatay Sıradağları'na kadar, Tyube ile Şağan-Toğay arasındaki yüzey serttir ve kaba kumla örtülüdür. Bu son nehirden kumlu, siltli ama aynı zamanda sert yüzeye sahip düz bir bozkır uzanır (Спасский, 1819d, s. 114).

Ayın 2'sinde G. Putimtsev ve Reimbak, kervanı yerinde bırakarak Arkalı Dağı'nın yakınında Baktı-tau'dan uzanan sazlıkların arasından aynı yol boyunca ileriye doğru devam etti. Reimbak, Çöçek'te bıraktığı patiskayı geri alma niyetindeyken Putimtsev ise Tarbagatay Sıradağları'nı aşarak yukarı İrtiş dolaylarında ve bir tepenin kuzey tarafında yer alan Çin karakolu Burgasut'a at arabasıyla geçme ihtimalinin olup olmadığını öğrenmeye çalıştı. Bu amaçla Reimbak, yanına kervandan iki işçi ve Sultan Abulfet zamanında işe alınan Kazak Naymin volostunun lideri Kagınbay adında bir kişiyi aldı. Akşam Vıytanzı karakoluna ulaştılar. Orada karakol amirine görünerek ona Reimbak'ın Çöçek'te bıraktığı patiska hakkında bir makbuzu gösterdiler ve bu şehre girmek için izin talep ettiler. Ancak karakoldakiler Reimbak'ı ertesi güne kadar bekletti ve Çöçek'e raporla birlikte bir ulak gönderdiler. Putimtsev ise karakoldaki Mançu soyundan gelen ve uryadnik olan tanıdığını ziyaret ederek kış karakolu Baktı'ya kadar Çin yolunda nizami şekilde ilerledi ve Çöçek'i sağ tarafında bıraktı. Burayı geçtikten sonra geceyi Ergetutanzi karakolundan 3 verst uzakta Baktı Dağları'nın geçidinde, Tortugal volostunun starşinası Kulmurza'nın köyünde geçirdiler. O gün Ergetutanzi'dan Vıytanzı'ya 28 verst, Vıytanzı'dan Baktı'ya 16 verst, Baktı'dan geceleyecekleri yere kadar 18 verst ve toplam 62 verst yol gittiler (Спасский, 1819d, s. 114-116).

Ayın 3'ünde konakladıkları yerden 20 verst uzaklıkta bulunan bir Çin karakolu olan Kumurgi'de G. Putimtsev, Murun volostundan Çöçek'e büyükbaş hayvan götüren Taşkent tüccarlarıyla karşılaştı. Bahsedilen volostun lideri Bozhara'nın oğlu rehber

Kazak Tilyamış, Putimtsev'in sınırda olduğu söylentilerini duydu, oraya gidip onu durdurdu ve kahvaltı sundu. Bu vesileyle Tilyamış o her ne kadar istemese de yerel fiyatı 30 ruble olan bir atı hediye olarak alması için Putimtsev'i zorladı. Kumurgi, sınır karakolu değildir yalnızca taş kömürün çıkartılması için burada bulunan işçileri kontrol etmek amacıyla kurulmuştur (Спасский, 1819d, s. 116-117).

Yardımsaver insanlara veda ettikten sonra Tarbagatay Sıradağları boyunca yola çıktılar, Habar-daban alanını geçtikten sonra akşam saat 9'da Kazak Tagas volostunun dağ geçitlerinde dolaşan göçerlerin yanına ulaştılar ve geceyi geçirmek için orada durdular. O gün 56 verst yol gittiler (Спасский, 1819d, s. 117).

Ayın 4. günü G. Putimtsev, doğuya doğru sağa dönerek Tarbagatay Dağları'nın yanında Burut karakoluna kadar 47 verst gitti. Bu dağlar arasında bir vadi ve bunlara bağlanan küçük bir silsile olan Hatun-amu Dağı'nda geceyi Ulastı Nehri¹⁵⁴ boyunca göç eden Sultan Jabay Şah Niyazov'un yanında geçirmek için durdular. Sultan o sırada, Kireev volostu Sultanı Abulhair ile¹⁵⁵ kardeşi Baycigat volostu Sultanı Kambar'ı uzlaştırmak için gittiğinden dolayı evde değildi. Kısa bir süre önce Kambar'ın işgal ettiği kışlaklara Abulhair tarafından el konulunca bir iç savaş çıkmıştı (Спасский, 1819d, s. 117-118).

Ayın 5'inde Sultan Jabay'ın köyünde geceyi geçirdikten sonra ileriye doğru yola çıktılar ve köyün yanındaki ilk nehir olan Ulastı'ya vardılar. Son nehir ise köyden 4 verst, Şorğa Nehri'nden 20 verst uzaklıktadır. Bütün bu nehirler, güneyden kuzeye doğru Tarbagatay Dağları'ndan başlar ve Zaysan-Nor'a dökülür. Hatun-amu Dağları; Putimtsev'in Manırak adı verdiği Tarbagatay Sıradağları'na bağlanan dağların geçitlerinde, bir öncekinden 60 verst uzaklıkta olan Kazak Tagas volostunda yaptığı geceleminin hemen ardından sona erdi (Спасский, 1819d, s. 118).

Yolcular ayın 6'sında Zaysan Gölü ile Manırak Dağları arasındaki yolculuğuna devam etti. 48 verst sonra güneyden kuzeye doğru Manırak Dağları'ndan başlayan ve Zaysan Gölü'yle birleşen Arasan Nehri ile karşılaştılar. Nehrin içindeki su ılıktır ve bu yüzden burada taş duvar ile kili yapıştırarak inşa edilen bir tapınak bulunmaktadır. Buradan 15 verst ileride Sultan Kambar'ın köyünden 5 verst uzakta, kardeşi Sultan Toktı-

¹⁵⁴ Metinde *Пека Уласлы*=*Ulastı Nehri* şeklinde geçmekte olup doğrusu *Ulastı Nehri*'dir. İrtiş havzasında bulunan bir nehirdir. Doğu Kazakistan Eyaleti'nin Tarbagatay İlçesi'nin topraklarından geçer. Uzunluğu 48 km, su toplama alanı 1 350 km²'dir (Байлевона, 2014, s. 775).

¹⁵⁵ Ebulhayr.

gucuk'un¹⁵⁶ yanında Manırak Dağları'nın geçidinde gecelediler. Toktı, G. Putimtsev'i çok nazıkçe karşıladı ve ona kıymız ile akşam yemeği ikram etti. O gün toplamda 63 verst gittiler (Спасский, 1819d, s. 118-119).

Ayın 7'sinde Burgas karakolundan 30 verst uzaklıkta aynı dağlarda göç eden Sultan Kambar'ın yanına geldiler. Burada 5 gün kaldılar ve yolculuğun hızından bitkin düşen atları, ilaveten 50 ruble değerinde mal vererek değiştirdiler (Спасский, 1819d, s. 119).

Ayın 13'ünde Buhtarma Kalesi'ne yöneldiler. Yukarı İrtiş'ten 20 verst, Kambar'ın köyünden 30 verst uzaklıkta, Manırak Dağları ile İrtiş Nehri arasındaki çayırdaki Sultan Kambar ile göç eden Taşkentlilerle birlikte Karaçılık alanında geceyi geçirdiler (Спасский, 1819d, s. 119-120).

Ayın 14'ünde, İrtiş'in yukarisından Zaysan Gölü'nü 10 verst geçerek Altay Dağları'na¹⁵⁷ akşam vakti ulaştılar ve bir önceki geceden 54 verst uzaklıkta olan Çingel alanında konaklama yapmak için durdular (Спасский, 1819d, s. 120).

Ayın 15'inde Zaysan-Nor ile Altay Dağları arasından geçtiler. Bu gölden 30 verst ileride Dolon-Karagay tepelerine ulaşmadan, Altay Dağları'ndan çıkan ve bahsi geçen tepelerin yakınından akan Kalgutı Nehri'nden¹⁵⁸ 47 verst uzaklıkta Kazak lideri Kaçkınbay'ın köyünde konakladılar (Спасский, 1819d, s. 120).

Ayın 16'sında 45 verst uzaklıkta dağlardan başlayan, Kurşim'den ismini alan ve İrtiş'e dökülen Kurşim Nehri'ne¹⁵⁹ vardılar (Спасский, 1819d, s. 120).

Ayın 17'sinde, gece konaklamadan 56 verst uzaklıkta Honi-Mailhay veya Batı denilen Çin karakoluna geldiler ve aynı dağlardan başlayarak İrtiş'e dökülen küçük Kainda Nehri'ni geçtiler. Geceyi, İrtiş Nehri'ndeki adada yer alan karakolun yakınında avlanmak için bulunan Buhtarma Kalesi'nin Kozaklarıyla geçirdiler (Спасский, 1819d, s. 121).

¹⁵⁶ Doğrusu küçük, küçlög gibi kullanımlar olabilir.

¹⁵⁷ Asya'da -Rusya, Kazakistan, Moğolistan, Doğu Türkistan- bulunan dağ sistemidir. Fazlaca parçalanmış sıradağlardan oluşmaktadır. Uzunluğu 2000 km'dir. En yüksek zirvesi de 4506 m ile Muz Dağı'dır (Анкинович, 2004, s. 193).

¹⁵⁸ Altay Cumhuriyeti'nin Koş-Agaç Bölgesi'nden geçen bir nehirdir. Nehrin uzunluğu 53 km, su toplama alanı 804 km²'dir. Rusya Federasyonu devlet su kaydı verilerine göre bkz: (Erişim: 07 Mart 2022, <http://textual.ru/gvr/index.php?card=187375>)

¹⁵⁹ Putimtsev, yazım yanlışı yaparak *Пека Куреум*=*Kurgum Nehri* olarak aktarmıştır. Kurşim Nehri, İrtiş havzasında bulunan bir nehirdir. Kurşim bölgesinden geçmektedir. Uzunluğu 230 km, su toplama alanı ise 5 890 km²'dir (Корабай, 2014d, s. 415).

18 Kasım'da İrtiş Nehri boyunca Çin karakolunun yanından geçerek Narın Nehri ağzının 10 verst altından ve Batı'dan 35 verst uzaklıktaki Yarki veya Krasnoyarsk adlı ilk Rus sınır karakoluna ulaştılar ve doğrusal olarak yollarına devam ettiler. Sınır karakolu Çeremşan 17 verst, Voron 14 verst ve Buhtarma Kalesi 25 verst uzaklıktadır (Спасский, 1819d, s. 121).

G. Putimtsev, Burgasut karakolundaki dönüş yolunu çok övmekte ve hatta Rus sınırından Çöçek veya Kulca şehrine giden tüccarlar için en iyisi olduğunu belirtmektedir. Eski yol bundan yaklaşık 140 verst daha kısa olmasına rağmen Putimtsev'e göre Buhtarma Kalesi'nden Çöçek, 446 verst; Kulca, 731 verst uzaklıktadır. Şimdi ise Çöçek, 595 verst ve Kulca, 870 verst uzaklıktadır. Burada bataklık, dağın, kuru yerin olmadığını ve toprağın zeminin genel olarak daha sağlam olduğunu ve böylelikle de her türlü ağırlıktaki at arabalarıyla engelsiz bir şekilde geçiş yapmanın mümkün olduğunu aktarmaktadır (Спасский, 1819d, s. 121-122).

Bu yol en başından İrtiş Nehri'nin yakınından, sonra Kurşim'in ağzından Çingel alanı boyunca uzanır. Ardından Zaysan-Nor'a dökülen yukarı İrtiş üzerinden geçmek için Çöçek'e 100 versten az uzaklıkta bulunan Karaçilik mevkiine ve Burgasut karakoluna doğru gidilebilir; devamında İrtiş'in sol kıyısında, yükseltisi fazla olmayan dağlar arasında yer alan Kazak göç yolu boyunca rahatlıkla seyahat edilebilir (Спасский, 1819d, s. 122).

6. SONUÇ

Doğu Türkistan uzak Asya ile iç Asya arasında önemli bir kavşak noktasında bulunup tarih boyunca cazibe merkezi olmuştur. Türk tarihçiliğinde bölgenin tarihine yönelik kaleme alınan araştırma eserlerinin nicelik bakımından yetersiz olduğu görülmektedir. Bu durum bölge tarihi üzerine derin incelemeler yapmayı zaruri kılmaktadır. Bu genel çerçevede doğrultusunda Doğu Türkistan'da İli bölgesinin kentlerinden biri olan Kulca üzerinden tarihsel zeminde bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik yönleri bir Rus seyyahın notlarından yola çıkılarak aydınlatılmaya çalışılmıştır. Böylece tarihî coğrafya bağlamında kısa bir zaman aralığında nispeten küçük ölçekli bir yerleşime odaklanılarak bölge tarihi ile ilgili literatüre mikro düzeyde bir katkı sunmak amaçlanmıştır.

Doğu Türkistan coğrafi açıdan Tanrı Dağları tarafından kuzey ve güney olarak ikiye bölünür. Bu ayrımında kuzeyde yer alan İli bölgesi adını İli Nehri güzergâhı boyunca Kuzey Doğu Türkistan'ı takiben Yedisu sahasına ulaşan İli Nehri'nden alır. İli bölgesinin verimli topraklara ve zengin otlaklara sahip olması, tarihî ipek yolu güzergâhı üzerinde bulunması ve bir geçiş noktası konumunda olması en eski dönemlerden itibaren çeşitli toplulukların buraya ilgisini canlı tutmuş ve bu da bölgede yoğun bir siyasi, sosyal ve ekonomik hareketliliğin yaşanmasına sebep olmuştur. Bölgede Türk halkları uzun süre aktif rol almış, sonrasında çeşitli Moğol grupları ön plana çıkmıştır. Nitekim Çin'in Doğu Türkistan bölgesine gelmesi akabinde yaşanan sosyal ve siyasal süreçler bu toprakların *Çin Türkistanı* olarak adlandırılmasının zeminini oluşturmuştur.

Doğu Türkistan'ın diğer bir cazibesi de bölgenin iç Asya ticaretinde oynadığı önemli rolden ileri gelmektedir. Bölgenin bu potansiyelini farkında olan Mançu hanedanının burada kalıcı istikrarı tesis etme adına izlediği politikalar bölgede birçok yeni yerleşim yerinin doğuşunu sağlamıştır. Batı ve Kuzey komşuları Ruslar ve Kazaklar ile ticaret antlaşmaları imzalanıp İli bölgesinde yeni pazarların açılması sağlanarak ihracat ve ithalat alanında Çin'in dış pazarlara açılması hedeflenmiştir. İşte Kulca şehri bu süreçte önemli bir idari ve askeri yönetim merkezi olarak ortaya çıkmaktadır.

Doğu Türkistan'ın ticari açıdan stratejik önemi kaçınılmaz olarak beraberinde siyasi rekabeti ve dolayısıyla devletler arası mücadeleyi de getirmiştir. Bu bağlamda bölge Çarlık Rusyası'nın ilgi alanına girmiştir. Rusların Yedisu'ya (Semireçye) kadar ulaşım bölgeyle sınır komşusu olması, İngiltere'nin bölgeye ilgi duyması, Mançu hanedanının

bütün Çin topraklarında yetkin bir hâkimiyet kurmakta zorlanması, bölgede yaşanan - Tarançı/Dungan isyanı vb.- iç ayaklanmalar ve en nihayetinde Doğu Türkistan'ın güçlü bir siyasi otoriteden yoksun olması burayı savunmasız ve işgale açık bir hale getirmiştir. Bu şartlar altında söz konusu bölge Rus yayılcılığı için iştah açıcı bir konumda bulunmaktaydı.

Çarlık Rusyası'nın IV. İvan döneminde 1552 yılında Kazan'ı, 1556 yılında Astrahan'ı almasıyla başlayan doğuya doğru ilerleyiş 1558-1582 yılları arasında Sibiry'a'nın işgali ile devam etmiş ve yönelim bilhassa I. Petro döneminde ana siyaset halini almıştır. Sibiry'a ve Hazar Denizi güzergâhlarından merkezî Asya'nın psikolojik sınırları olan Kazak bozkırlarına ulaşan işgal süreci 1730-1740 yılları arasında büyük ölçüde Küçük Cüz ile Orta Cüz topraklarına ve 1860-1865 yılları arasında da son Kazak toprağı olan Ulu Cüz topraklarına kadar uzanmıştır. Bu son kazanım ile Yedisu'da üstünlük Ruslara geçerek İli bölgesine giden yol açılmıştır. Neticede çok geçmeden 1867 yılında Ruslar *Semireçenskya Oblastı*'nı kurarak İli bölgesinde siyasi bir güç haline gelmiştir. Çarlık Rusyası bu süreçte ele geçirilen yerlerde kaleler ve tahkimatlar inşa edip bölgede kalıcı olma noktasında bir kararlılık göstermiş ve nihayetinde 1871 yılında Kuzey Doğu Türkistan sahası içerisindeki İli bölgesini de ele geçirmiştir.

Ruslar ilgi duydukları bölge için askeri güç kullanımından önce diplomat, askeri görevli, tüccar, seyyah ve farklı alanlardan bilim insanı -ki bazen farklı kimlikler altında- göndererek bu topraklara bir nevi öncü keşif hareketi düzenler. Doğu Türkistan'a yönelik olarak yürütülen bu siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik bilgi edinme arzusu Rusların kendilerini basit işgalciler olarak görmeyip bölgede kalıcı olma isteklerinin bir göstergesidir. Esasen izlenen bu politika Çarlık Rusyası'nın kökleşmiş sömürgeci ve yayılcı emellerine hizmet etme amacı taşır. Bu çerçevede Ruslar Doğu Türkistan ile kurdukları ilişkilerde ticari kanalları kullanarak bölge hakkında bilgi edinmeyi amaçlamıştır. Bu sürecin tarihsel işleyişinin izleğini tipik bir Rus seyyahı olan Andrey Terentyeviç Putimtsev'in serüveninden takip etmek mümkündür.

Rusların Doğu Türkistan'a dâhil oluşunu daha sağlıklı anlayabilmek için bölgeyi ziyaret etmiş Rus seyyahların bıraktığı yazılı materyaller üzerinden bir okuma yapmak - subjektif kaygılar taşımakla birlikte- birincil derecede önemlidir. Bu yaklaşımla Putimtsev'in bölgeyi ziyareti tarihsel anlamda değer kazanmaktadır. Nitekim Putimtsev bölgenin tamamı hakkında kısıtlı bilgi vermekle beraber ticari ve idari bir merkez olan

Kulca şehri özelinde aktardığı bilgiler bu topraklardaki yaşantının öğrenilmesi için çok önemlidir.

Çarlık Rusyası tarafından bir ticaret kervanı içerisinde İli bölgesine gönderilen Putimtsev, 4 Haziran 1811 tarihinde başladığı yolculuğunda Altaylardan Doğu Kazakistan sınırı boyunca ilerleyip önce *Çöçek* şehrine sonra da *Kulca*'ya ulaşmış ve toplamda 5 aylık bir süreçten sonra 18 Kasım 1811 tarihinde geri dönmüştür. Putimtsev'in bölgenin dilini iyi bir şekilde bilmesi -ki bu çalışmaya esas alınan nüshada tercüman olarak nitelendirilmesi bununla ilgili olsa gerek- ve bölge halkını tanıması onun bu yolculuğa seçilmesinin başlıca sebebi olmalıdır. Putimtsev, Rus tüccarlarının bölgede ticaret yapması Mançu hükümeti tarafından yasaklandığı için kimliğini gizleyip Asyalı kıyafetleriyle bir tüccar görünümüne bürünerek Molla Murat ismiyle yasa dışı bir biçimde bölgeye intikal etmiştir.

Mançu yönetimi bir yandan kendi sınırlarında Rus tüccar görmek istemezken bir yandan da ticari kaygılarla ve çıkarları doğrultusunda bu duruma kendince bir çözüm yolu bulmuş oluyordu. Asyalı kıyafeti giymek ticaret yapmak için yeterli görülmekte ve böylece Rus tüccarları bölgede aktif bir şekilde ticari faaliyet yürütebilmekteydi. Ancak bu durum sınır kontrol noktaları veyahut bölgede çeşitli mesafelerde konuşlandırılmış Çin karakollarında yaşanan rüşvet olaylarına ve nöbetçilerin şahsi çıkarlarını gözeterek hareket etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu husus, bölge yapılan ticarete güvenlik sorununun olduğunu ve bu noktada kasten oluşturulmuş gevşek bir düzen ile riyayı akla getirmektedir. Fakat zaman içerisinde, illegal bir şekilde devam eden bu ticari faaliyetler karşılıklı çıkarlar güdülerek legal bir zemine oturtuldu ve 1851 yılında Kulca Antlaşması ile Rus tüccarların serbest ve güvenli bir şekilde ticaret yapma hakkını kazanmasına evrildi.

Putimtsev'in notlarında; başlangıçta, yalnızca ticari meseleler hususunda bu bilinmeyen coğrafyaya geldiği belirtilse de metnin içeriğine bakıldığında onun kolonist bir bakış açısıyla yeraltı ve yerüstü kaynaklarına dair detaylı gözlemlerde bulunarak bilgi toplandığı görülür. Nitekim Putimtsev yolculuğu boyunca sürekli mesafe bilgisi vererek bölgenin ulaşım yollarının tespitine çalışmaktadır. Gittiği yerlerin dağları, nehirleri, gölleri ve kasabaları yani coğrafi özellikleri hakkında detaylı bilgiler vererek bölgenin fiziki haritasını çizmektedir.

Bu fiziki yapının yanı sıra bölgenin idari ve bürokratik yapısı, ekonomik faaliyetleri, gelenek ve görenekleri, ticaretin nasıl işlediği gibi konular üzerinde durarak bu toprakların iktisadi potansiyelini ölçümlemeye çalışmıştır. Putimtsev'in tuttuğu notlardan yola çıkarak bölgenin toprak yapısı, yeraltı madenleri, su kaynakları, bitki örtüsü hakkında gözlem yapması onun Rus sanayisi için ham madde arayışı içinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu tetkiklerine örnek verilecek olursa; güzergâhı boyunca ağaç cinsleri, nehir deltaları, şifalı sular ve kömür işletmeleri hakkında detaylı gözlemleri dikkat çekmektedir.

Putimtsev bir yandan bölgenin kurumsal örgütlenme ağını ortaya çıkarırken bir yandan da yerleşim yerleri üzerinden nüfusun toplumsal yapısını çözümleme gayreti içinde olmuştur. Nitekim yolculuğunun son durağı olan Kulca şehrini; nüfus, sanayi, ticaret ve iç güvenlik açısından uzun bir süre gözlemlemiştir. Burada görünürdeki misyonunu tamamlamak için ticari faaliyet de yürütmüştür. Bu deneyimin Rus tüccarları için önemli bir rehber olacağı muhakkaktır.

Putimtsev, her ne kadar bölgeyi Çin ülkesi olarak aktarsa da notlarında ifade ettiği nehir, dağ ve şehir isimlerinin Türkçe olduğu göze çarpmaktadır. *Kul, bulak, tau* gibi coğrafi adlandırmaların Türkçe olması esasen bu coğrafyanın aynı zamanda bir Türk yurdu olduğunu gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte güzergâhı üzerinde rastladığı göçer gruplar dikkat çekmektedir. Bunlar arasında Kazak göçerlerinin yaşam tarzı, eski âdetlerini 19. asırda dahi devam ettirdiklerini göstermektedir. Ayrıca Türk, Moğol, Çin etnisitesine mensup pek çok halk ve farklı inanç sistemleri bölgenin kozmopolit yapısına işaret etmektedir.

Bu mozaik nüfusun üzerinde güçlü bir Mançu nüfuzunun varlığı çok açık bir şekilde görülmektedir. Çöçek şehrindeyken şahit olduğu idam sahnesi Mançu yönetiminin bölgede kurduğu güçlü hâkimiyetin belirtisidir. Yol güzergâhında karakol sayılarının fazla olması ve bölgeye gelenlerin yer yer memurlar nezaretinde seyahat etmeleri sıkı bir kontrol mekanizmasının olduğunu göstermektedir. Böyle stratejik bir sınır bölgesinde bu şekilde sıkı önlemlerin alınması doğal karşılanabilir olsa da bölgenin tarihinde yaşanan isyanların bu tür bir yaklaşımın sergilenmesini zorunlu kıldığı düşünülebilir. Sıkı askeri inzibat uygulamaları ve yol boyunca sık aralıklarla serpiştirilen karakollar bir güvenlik endişesi yaşandığını göstermektedir. Putimtsev'in bu konuya ilgisi özellikle de Kulca şehrindeki tahkimat eksikliğine dair gözlemleri olası bir Rus ilerleyişine istihbari bilgi sağladığı düşüncesini akla getirmektedir.

Putimtsev'in İli bölgesine gerçekleştirdiği seyahatin basit bir ticari fizibilite çalışmasından ziyade Çarlık Rusyası'nın bölgeye ilgisinin ekonomik bir karşılığı olup olmadığının öğrenilmesini amaçladığı söylenebilir. İlerleyen yıllarda bölgeye giden diğer Rus görevlilerinin temasları ve nihayetinde bölgede Rus hâkimiyetinin kuruluşu bu düşünceyi desteklemektedir.

Son söz olarak; hem Putimtsev'in notlarındaki ifadelerinde yer alması hem de diğer Rus seyyahların metinlerinde rast gelindiği üzere literatürde iki adet Kulca adında yerleşim olduğu gözlemlenmiştir. Öyle ki iki yerleşimin ayrımı noktasında net bir çizgi bulunmamakta ve bu iki şehir birbirleriyle karıştırılmakta veyahut da tek bir yerleşim gibi kabul edilmektedir. Kesin olarak bilinmemekle birlikte eski Kulca şehrinin kuruluşunu yeni Kulca şehrine nispeten daha eski bir zamana tarihlendirmek mümkün olup eski Kulca şehri günümüzde Doğu Türkistan'da *Gulca* adıyla varlığını sürdürürken 1763-1866 yılları arasında önemli bir idari ve ticari merkez rolünü üstlenen yeni Kulca şehri ise şimdilerde harabeler altında kalmış olan tarihî bir yerleşim yerine dönüşmüştür.

KAYNAKLAR

- Абдылдаев, Э. (1995). Жаң-Жун. *Манас Энциклопедия*. (Т. 1, 208). Бишкек: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы Редакциясы.
- Абрамов, Н. А. (1858). Арасанские Минеральные Ключи в Семипалатинской Области, *Вестник Императорского Географического Общества*, 23, 17-26.
- Adibelli, B. (2008). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ахметов, Қ. (2004а). Еміл. *Жетісу Энциклопедия*. (259). Алматы: Арыс.
- Ахметов, Қ. (2004б). Алакөл. *Жетісу Энциклопедия*. (119-120). Алматы: Арыс.
- Ахметжан, Қ. & Қартаева, Ш. (2003). Кандысу. *Қазақстан Ұлттық Энциклопедия*. (Т. 5, 524). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Ахромеев, С. Ф. (1986). Ландмилиция. *Военный Энциклопедический Словарь*. (390). Москва: Военное Издательство.
- Алексеев, Н. В. (1995). *Усть-Каменогорск и Устькаменогорцы*. Усть-Каменогорск.
- Alptekin, İ. Y. (1975). *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul: Otağ Yayınevi.
- Алфераки, С. Н. (1891). *Кульджа и Тянь-Шань*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Анкинович, Е. А. (2004). Алтай. *Казахстан Национальная Энциклопедия*. (Т. 1, 193-194). Алматы: «Қазақ Энциклопедиясы».
- Аяган, Б. (2005). Гуньмо. *Казахстан Национальная Энциклопедия*. (Т. 2, 129). Алматы: «Қазақ Энциклопедиясы».
- Aydınov, İ. & Kərimov, İ. (2005). Волость. *Rusca-Azərbaycanca Lüğət*. (С. 1, 188). Bakı: Şərq-Qərb.
- Бабков, И. Ф. (1912). *Воспоминания о Моей Службе в Западной Сибири, 1859-1875 г.* Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума.
- Barthold, V. V. (2014). *Orta Asya & Tarih ve Uygarlık*. Ahsen Batur (çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

- Байлеводна, М. (2014). Ұласты. *Шығыс Қазақстан Облысы Энциклопедия*. (775). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Бектұров, Ш. & Бектұрова, А. (2001). *Қазақша-Орысша Сөздік*. Астана: Фолиант.
- Bellér-Hann, I. (2008). *Community Matters in Xinjiang: 1880-1949*. Leiden: Brill.
- Berber, O. (2021a). *Kalmuklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Berber, O. (2021b). *Kalmuk İstilasы ve Türk Dünyasına Etkileri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Бичурин, Н. Я. (1829). *Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в Древнем и Нынешнем Состоянии*. (Т. 1-2). Санкт-Петербург: В Типографии Карла Крайя.
- Бичурин, Н. Я. (1841). Статистическое Обозрение Чжунгарии в Нынешнем ея Состоянии. *Русский Вестник*, 3, 615-635.
- Бирмағамбетов, Ә. (2006). Тарбағатай Жотасы. *Қазақстан Ұлттық Энциклопедия*. (Т. 8, 230-231). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Бородовский, Л. (1903). Чжунгария. *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона*. (Т. 76, 805-809). Санкт-Петербург: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона).
- Броневский, С. Б. (2005). *О Казахах Средней Орды*. Павлодар: ЭКО.
- Брук, С. И. (1970). Бирликтау. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 3, 382). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Buğra, M. E. (1952). *Doğru Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Ch'ing-Lung, C. (1967). *Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyamlarından Yakup Bey'e Kadar Doğru Türkistan Tarihi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Чебоксарова, Н. Н. & Брука, С. И. & Итса, Р. Ф. & Стратановича, Г. Г. (1965). *Народы Восточной Азии*. Москва: «Наука».
- Çelik, M. B. (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Черножуков, К. Н. (1974). Лян. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 15, 130). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».

- Чудинова, А. Н. (1894). Амбан. *Словарь Иностранных Слов, Вошедших в Состав Русского Языка*. (63). Санкт-Петербург: Издание Книгопродавца В. И. Губинского.
- Даля, В. И. (1865). Копа. *Толковый Словарь Живого Великорусского Языка*. (Т. 2, 767). Москва: Типография Лазаревского Института Восточных Языков.
- Достай, Ж. (2007). *Қазақстан Ұлттық Энциклопедия*. (Т. 9, 650). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Достанулы, Ж. (1999). Базар. *Қазақстан Ұлттық Энциклопедия*. (Т. 2, 45). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Doğan, S. (2020). *Yakub Bey ve Kaşgar Hanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Duğlat, M. H. (2019). *Tarih-i Reşidî*. Osman Karatay (çev.). Selenge Yayınları: İstanbul.
- Дьяков, А. (1908). Воспоминания Илийского Сибинца о Дунганско-Таранчинском Восстании в 1864-1871 Годах в Илийском Крае, *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*, 18, 233-282.
- Eberhard, W. (2019). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Федоров, В. Н. (2008). Иртыш. *Большая Российская Энциклопедия*. (Т. 11, 707-708.) Москва: Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия».
- Федоров, Д. (1903). *Опыт Военно-Статистического Описания Илийского Края*. (Т. 1). Ташкент.
- Филонец, П. & Омаров, Т. & Филонец, Ю. (1978). *Қазақстан Көлдері*. Алматы.
- Гольман, М. И. (1974). Цэван-Рабдан. *Советская Историческая Энциклопедия*. (Т. 15, 790). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Grousset, R. (2020). *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*. Halil İnalçık (çev.). Ankara: TTK Yayınevi.
- Грумм-Гржимайло, Г. Е. (1896). *Описание Путешествия в Западный Китай*. (Т. 1). Санкт-Петербург: Типо-Литография С. М. Николаева.
- Hahn, R. F. (1991). An Annotated Sample of Ili Turki. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 45 (1), 31-53.

- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Hitchins, K. (2002). Kaşgâr. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. 25, 7-9). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Иванов, Б. Ю. & Карев, В. М. & Куксина, Е. И. & Орешников, А. С. & Сухарева, О. В. (1999). Казачество. *История Отечества: Энциклопедический Словарь*. (229-230). Москва.
- Иванов, Б. Ю. & Карев, В. М. & Куксина, Е. И. & Орешников, А. С. & Сухарева, О. В. (1999). Ясак. *История Отечества: Энциклопедический Словарь*. (469). Москва.
- Жақып, Б. Ө. (2008a). Бақты. *Қазақстан Табиғаты*. (Т. 1, 206). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Жақып, Б. Ө. (2008b). Арасантау. *Қазақстан Табиғаты*. (Т. 1, 153). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Жақып, Б. Ө. (2009a). Көктөбе. *Қазақстан Табиғаты*. (Т. 2, 250). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Жақып, Б. Ө. (2009b). Кіші Арқалы. *Қазақстан Табиғаты*. (Т. 2, 294). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Жақып, Б. Ө. (2012a). Нарын. *Қазақстан Табиғаты*. (Т. 4, 73). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Жақып, Б. Ө. (2012b). Нарын. *Қазақстан Табиғаты*. (Т. 4, 73). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Жақып, Б. Ө. (2013). Шағантоғай. *Қазақстан Табиғаты*. (Т. 5, 251). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Жиров, А. А. & Зуева, Е. А. (1996). Нерпины. *Краткая Энциклопедия по Истории Купечества и Коммерции Сибири*. (Т. 3, 26-28). Новосибирск: Рипэл.
- Жуковская, Н. Л. (1974). Чахары. *Советская Историческая Энциклопедия*. (Т. 15, 829). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Жуковская, Н. Л. (1999). Торгуты. *Народы и Религии Мира: Энциклопедия*. (536). Москва: Научное Издательство: «Большая Русская Энциклопедия».

- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalan, E. (2008). *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Касымбаев, Ж. К. (1998). *История Города Семипалатинска (1718-1917)*. Алматы.
- Kâşgarlı, M. (2005). *Divânü Lügati't-Türk*. Serap Tuğba Yurteser, Seçkin Erdi (çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Khodjaev, A. & Khodjaev, K. (2002a). Chi'ng Çin'inin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali. *Türkler Ansiklopedisi*. Bülent Keneş (çev.). (C. 18, 687-702). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Khodjaev, A. & Khodjaev, K. (2002b). Doğu Türkistan'da Çin İşgaline Karşı Müdahale. *Türkler Ansiklopedisi*. Bülent Keneş (çev.). (C. 18, 702-713). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Кожевников, Ю. А. (1970). Богдыхан. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 3, 446). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Корабай, С. С. (2014а). Кайынды. *Шығыс Қазақстан Облысы Энциклопедия*. (430). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Корабай, С. С. (2014б). Лайлы. *Шығыс Қазақстан Облысы Энциклопедия*. (498-499). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Корабай, С. С. (2014с). Маңырақ. *Шығыс Қазақстан Облысы Энциклопедия*. (515). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Корабай, С. С. (2014d). Куршім. *Шығыс Қазақстан Облысы Энциклопедия*. (415). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Ковалевский, Е. П. (1871). *Странствователь По Суше и Морям*. (И. И. Глазунова, Сост.). (Т. 3). Санкт-Петербург: Типография ВР. Глазуновых.
- Костенко, Л. Ф. (1872). Очерки Семиреченского Края. *Военный Сборник*, 88 (11), 157-197.
- Kurban, İ. (2019). *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kurban, İ. (2020). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: TTK Yayınları.

- Kuropatkin, A. N. (2016). *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan*. Feyzullah Uygur (çev.). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Кузнецов, М. И. (1975). Петербургский Договор 1881. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 19, 469). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Куликов, В. И. (1999). Записка Посланника России в Китае Е. К. Бюцова 1878 г. *Исторический Архив*, (4), 205-212.
- Lansdell, H. (1885). *Russian Central Asia, Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*. (V. 1). London.
- Лермантов, В. В. (1892). Верста. *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона*. (Т. 11, 51-52). Санкт-Петербург: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона).
- Литаврина, Э. Э. (1967). Олеты. *Советская Историческая Энциклопедия*. (Т. 10, 529-530). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Малиновский, А. А. (1965). Кульджинский Договор. *Советская Историческая Энциклопедия*. (Т. 8, 269). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Мәуленов, М. (2003). Қараұға. *Қазақстан Ұлттық Энциклопедия*. (Т. 5, 547). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Мейендорф, Е. К. (1975). *Путешествие из Оренбурга в Бухару*. Москва: Издательство «Наука».
- Моисеев, В. А. (2003). *Россия и Китай в Центральной Азии (Вторая Половина XIX в.- 1917 г.)*. Барнаул.
- Мурзаев, Э. М. (1996). *Тюркские Географические Названия*. Москва: Восточная Литература.
- Muhammedcanov, A (2011). Taşkent. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. 40, 145-148). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Мұқаметханұлы, Н. (2007). Іле Қазақ Автономиялы Облысы. *Қазақстан Ұлттық Энциклопедия*. (Т. 9, 654). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Небольсин, П. И. (1856). Очерки Торговли России с Средней Азией, *Записки Императорского Русского Географического Общества*, 10, 337-373.

- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İklil Kurban (çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Обручев, В. А. (1917). Дневные Записки Переводчика Путимцева и Переводчики Этих Записок, *Записки Императорского Русского Географического Общества*, 53, 57-81.
- Ögel, B. (1957). Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüce-çi'ler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 15 (1-3), 247-278.
- Özaydın, A. (2001). Karahanlılar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. 24, 404-412). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özey, R. (2018). *Türk Dünyası Coğrafyası*. İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Özey, R. (2019). *Asya Coğrafyası*. İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Özkan, M. (2019). Sibir Araştırmalarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: 'Sibirskiy Vestnik', *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (45), 307-332.
- Подольская, И. И. (1972). Зайсан. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 9, 294). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Прохоров, А. М. (1993а). Аршин. *Большой Энциклопедический Словарь*. (79). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Прохоров, А. М. (1993б). Калбинский Хребет. *Большой Энциклопедический Словарь*. (525). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Прохоров, А. М. (1993с). Волостной Старшина. *Большой Энциклопедический Словарь*. (241). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Прохоров, А. М. (1993д). Урядник. *Большой Энциклопедический Словарь*. (1391). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Пржевальский, Н. М. (1883). *Из Зайсана Через Хами в Тибет и на Верховья Желтой Реки*. Санкт-Петербург: Имп. Рус. геогр. о-во.
- Radloff, W. (1976). *Sibirya'dan Seçmeler*. Ahmet Temir (çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Решетов, А. М. (2007). Дунгане. *Большая Российская Энциклопедия*. (Т. 9, 411-412). Москва: Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия».

- Salman, H. (2001). Karluklar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. 24, 509-510). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Saray, M. (1997). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Schuyler, E. (1876). *Turkistan; Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*. (V. 2). New York: Scribner, Armstrong & Co.
- Сәрсекке, М. (2014а). Карасу. *Шығыс Қазақстан Облысы Энциклопедия*. (499). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Сәрсекке, М. (2014б). Боғас. *Шығыс Қазақстан Облысы Энциклопедия*. (273). Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.
- Семенов-Тянь-Шанский, П. П. (1863). Букон. *Географическо-Статистический Словарь Российской Империи*. (Т. 1, 335). Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп.
- Семенов-Тянь-Шанский, П. П. (1865). Калмык-Тологой. *Географическо-Статистический Словарь Российской Империи*. (Т. 2, 442). Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп.
- Смирнов, Н. А. (1973). Кобдо. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 12, 351). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Соколов, И. А. (2015). *Китайский Чай в России*. (Т. 3). Москва.
- Соколов, И. А. (2019). *Большой Словарь Чайных Терминов, Отраслевого Жаргона Чайного Бизнеса и Российских Чайных Субкультур*. (Т. 1). Москва.
- Соловьева, С. С. (1971). Солон. *Советская Историческая Энциклопедия*. (Т. 13, 332). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Солошенко, Ю. Я. (1970). Байховый Чай. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 2, 539). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Спасский, Г. (1819а). Дневные Записки Переводчика Путимцева, в Проездъ его от Бухтарминской Крепости до Китайского Города Кульджи и Обратно в 1811 Году - 1, *Сибирский Вестник*, (7), 29-58.
- Спасский, Г. (1819б). Дневные Записки Переводчика Путимцева, в Проездъ его от Бухтарминской Крепости до Китайского Города Кульджи и Обратно в 1811 Году - 2, *Сибирский Вестник*, (7), 59-96.

- Спасский, Г. (1819с). Дневные Записки Переводчика Путимцева, в Проездъ его от Бухтарминской Крепости до Китайского Города Кульджи и Обратно в 1811 Году - 3, *Сибирский Вестник*, (8), 97-111.
- Спасский, Г. (1819d). Дневные Записки Переводчика Путимцева, в Проездъ его от Бухтарминской Крепости до Китайского Города Кульджи и Обратно в 1811 Году - 4, *Сибирский Вестник*, (8), 112-122.
- Спасский, Г. (1856). О Торговых Сношениях России с Западным Китаем. *Москвитянин*, 2 (6), 180-210.
- Супруненко, Н. И. (1970). Боро-Тала. *Большая Советская Энциклопедия*. (Т. 3, 582). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Ся, Ч. (2004а). 皇太子. *Китайско-Русский Словарь*. (381). Пекин: Коммерческое изд-во.
- Ся, Ч. (2004б). 斤. *Китайско-Русский Словарь*. (462). Пекин: Коммерческое изд-во.
- Шастина, Н. П. (1973). Тайджи. *Советская Историческая Энциклопедия*. (Т. 14, 71). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».
- Таşağıл, А. (1998). Хотен. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (С. 18, 251-253). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Таşağıл, А. (2001). Карахитаылар. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (С. 24, 415-416). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Таşağıл, А. (2002). Кулса. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (С. 26, 354-355). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tekin, T. & Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri/Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Topsakal, İ. (2020). *Sibirya Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tursun, N. (2014). 1878-1881 Yilliridiki “İli Krizisi” Ve Uniñ Aqiviti”, *Xelqara Uyğur Tetqiqati Jurnalı*, (4), 113-150.
- Ушаков, Д. Н. (1939). Пуд. *Толковый Словарь Русского Языка*. (Т. 3, 1064). Москва: Гос. Изд-во Иностран. и Нац. Словарей.
- Ушаков, Д. Н. (1940). Сажень. *Толковый Словарь Русского Языка*. (Т. 4, 24). Москва: Гос. Изд-во Иностран. и Нац. Словарей.

- Uygur, F. (2016). Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı, *Tarih Dergisi*, (63), 27-40.
- Uygur, F. (2019). *Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Валиханов, Ч. Ч. (1985). *Собрание Сочинений В Пяти Томах*. (Х. А. Аргынбаев, К. А. Биржанов, А. Б. Калышев, Н. Э. Масанов, Сост). (Т. 2). Алма-Ата: Главная Редакция Казахской Советской Энциклопедии.
- Веселовский, Н. И. (1909). *Поездка Н. И. Любимова в Чугучак и Кульджу в 1845 Году Под Видом Купца Хорошева*. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения.
- Водовозов, В. В. (1902). Уртенъ-Тау. *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона*. (Т. 68, 936). Санкт-Петербург: Семеновская Типолиитография (И. А. Ефрона).
- Yıldırım, K. (2015). *Doğu Türkistan'ın Yer Adları*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ельницкий, А. (1916). Глазенап, Григорий Иванович. *Русский Биографический Словарь*. (Т. 5, 258-261). Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко.
- Yorulmaz, O. (2013). *Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ерофеева И. В. & Жанаев Б. Т. & Самигулин И. М. (2012). *Путевые Дневники и Записки Российских Чиновников и Исследователей о Казахской Стени XVIII-Середины XIX Века*. Астана.
- Yücel-Uydu, M. (2001). *Kalmuklar. TDV İslam Ansiklopedisi*. (С. 24, 267-268). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Евгеньева, А. П. (1985а). Золотник. *Словарь Русского Языка*. (Т. 1, 1113). Москва: Издательство «Русский Язык».
- Евгеньева, А. П. (1985b). Вершок. *Словарь Русского Языка*. (Т. 1, 155). Москва: Издательство «Русский Язык».
- Евгеньева, А. П. (1986). Копейка. *Словарь Русского Языка*. (Т. 2, 99). Москва: Издательство «Русский Язык».

Евгеньева, А. П. (1987). Рубль. *Словарь Русского Языка*. (Т. 3, 736). Москва: Издательство «Русский Язык».

Евгеньева, А. П. (1988a). Фунт. *Словарь Русского Языка*. (Т. 4, 588). Москва: Издательство «Русский Язык».

Евгеньева, А. П. (1988b). Фунт. *Словарь Русского Языка*. (Т. 4, 587). Москва: Издательство «Русский Язык».

Zhào, X. & Hahn, R. F., (1986). The Ili Turk People and Their Language. *Central Asiatic Journal*. 33 (3/4), 260-289.

Зарубин, И. И. (1879). По Горам и Степям Средней Азии. Путевые Заметки от Москвы до Кульджи. *Русский Вестник*, 144 (11-12), 627-683.

Златкин, И. Я. (1963). Галдан-Цэрэн. *Советская Историческая Энциклопедия*. (Т. 4, 50.). Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».

Златкин, И. Я. (1983). *История Джунгарского Ханства (1635-1758)*. Москва: Издательство «Наука».

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://web.archive.org/web/20150402122046/http://www.xjhc.gov.cn/Photo/ShowPhoto.asp?PhotoID=3>

<http://textual.ru/gvr/index.php?card=187446>

https://en.wikipedia.org/wiki/Terekty_River

<https://www.britannica.com/place/Urumqi>

<https://www.britannica.com/place/Yarkand>

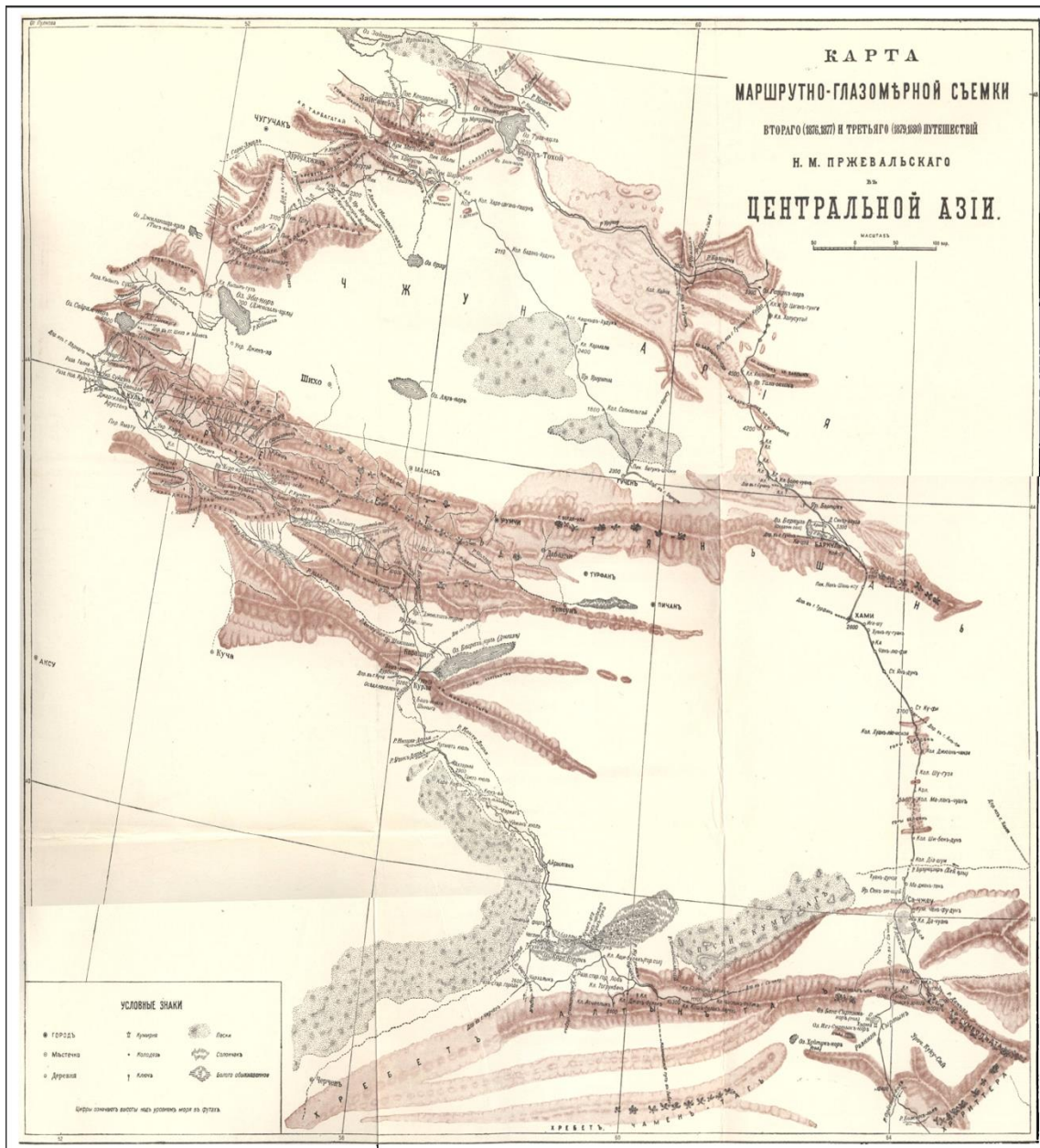
http://en.chinaculture.org/focus/focus/minzuwang/2005-09/13/content_382055.htm

<http://textual.ru/gvr/index.php?card=187375>

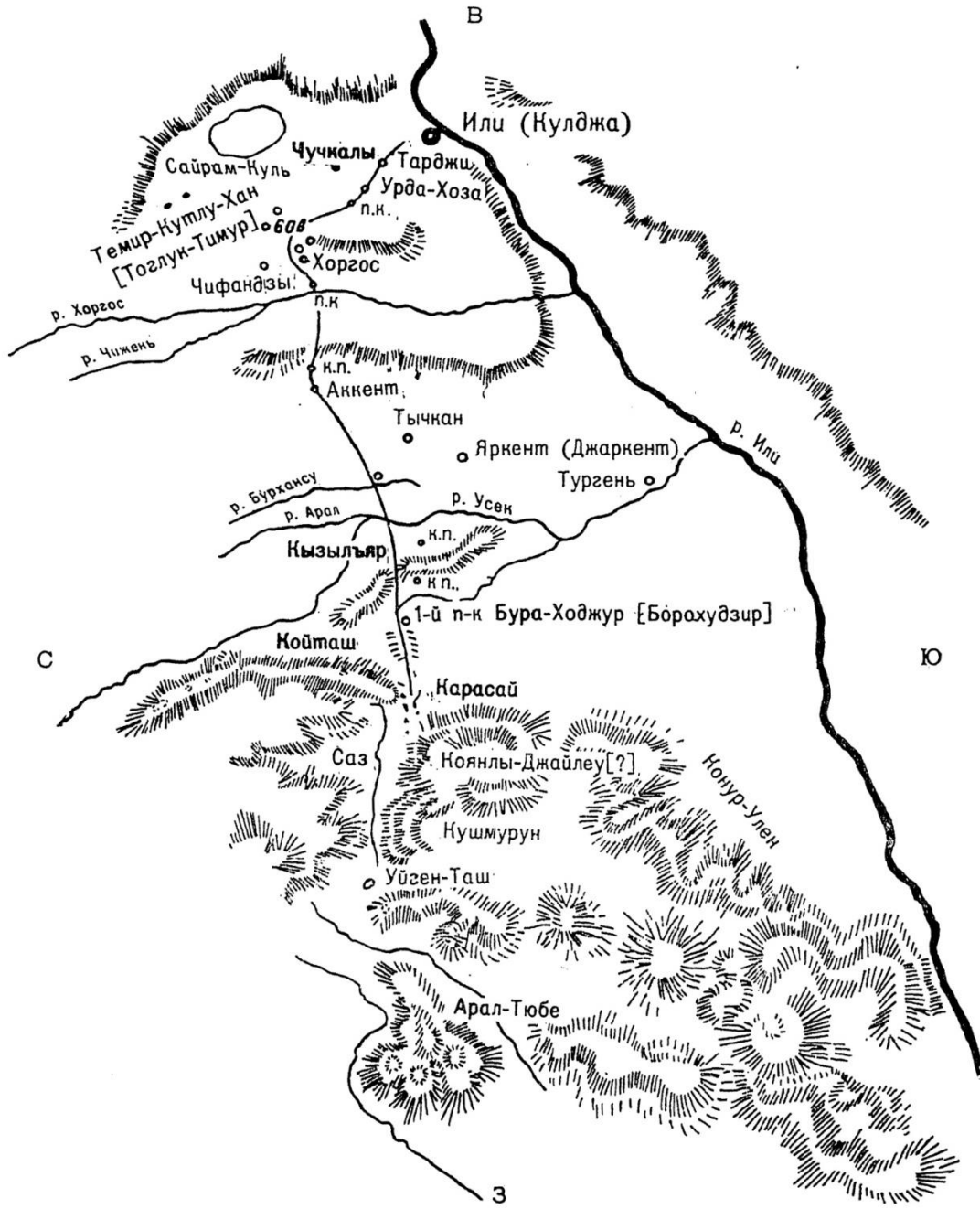

Рис. 6. Карта маршрута коллежского регистратора А. Т. Путинцева. 1812 г.

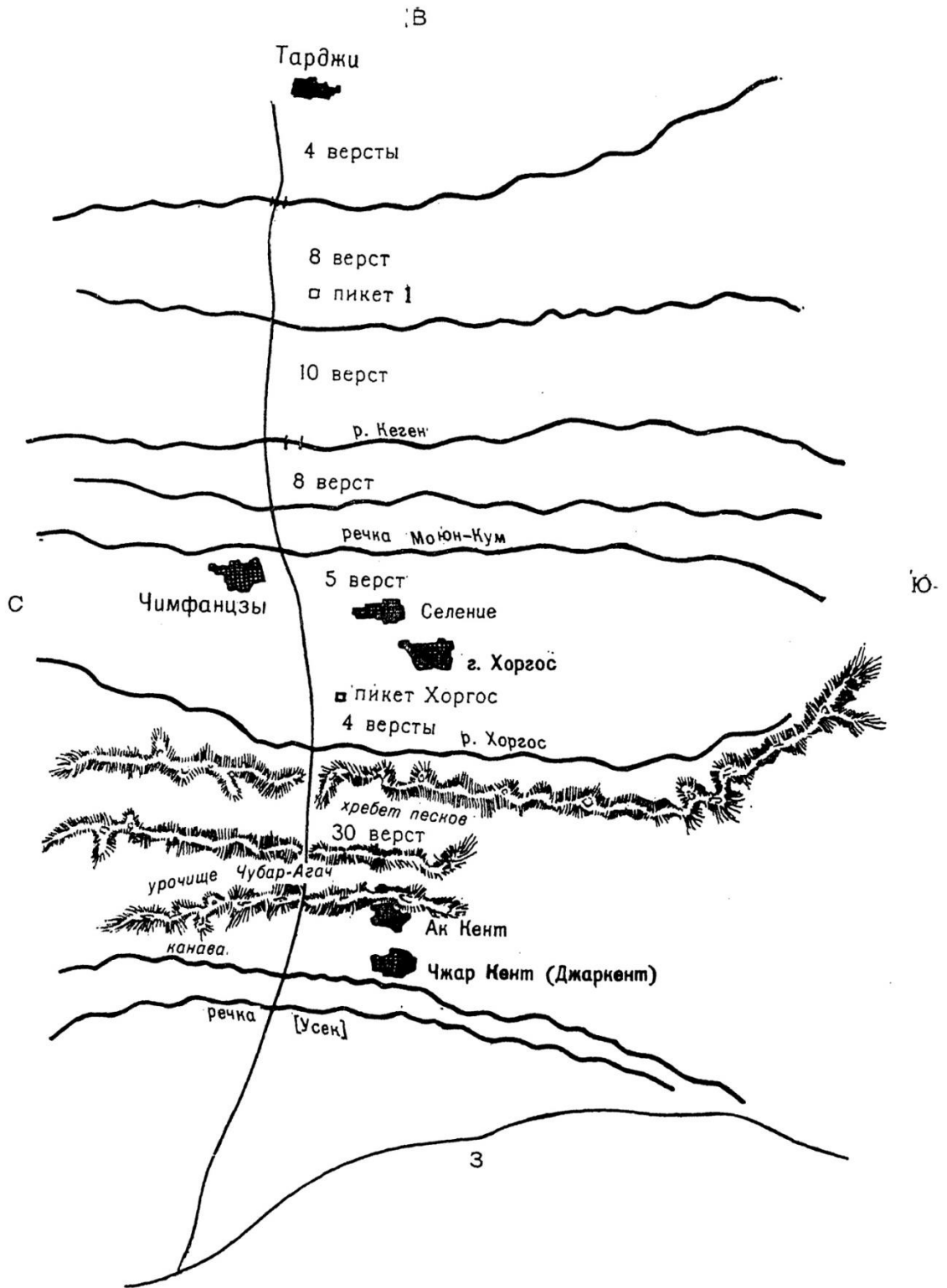
Ek 1. A. T. Putimtsev'in Yol Güzergâhı, (Ерофеева & Жанаев & Самигулин, 2012, s. 360).

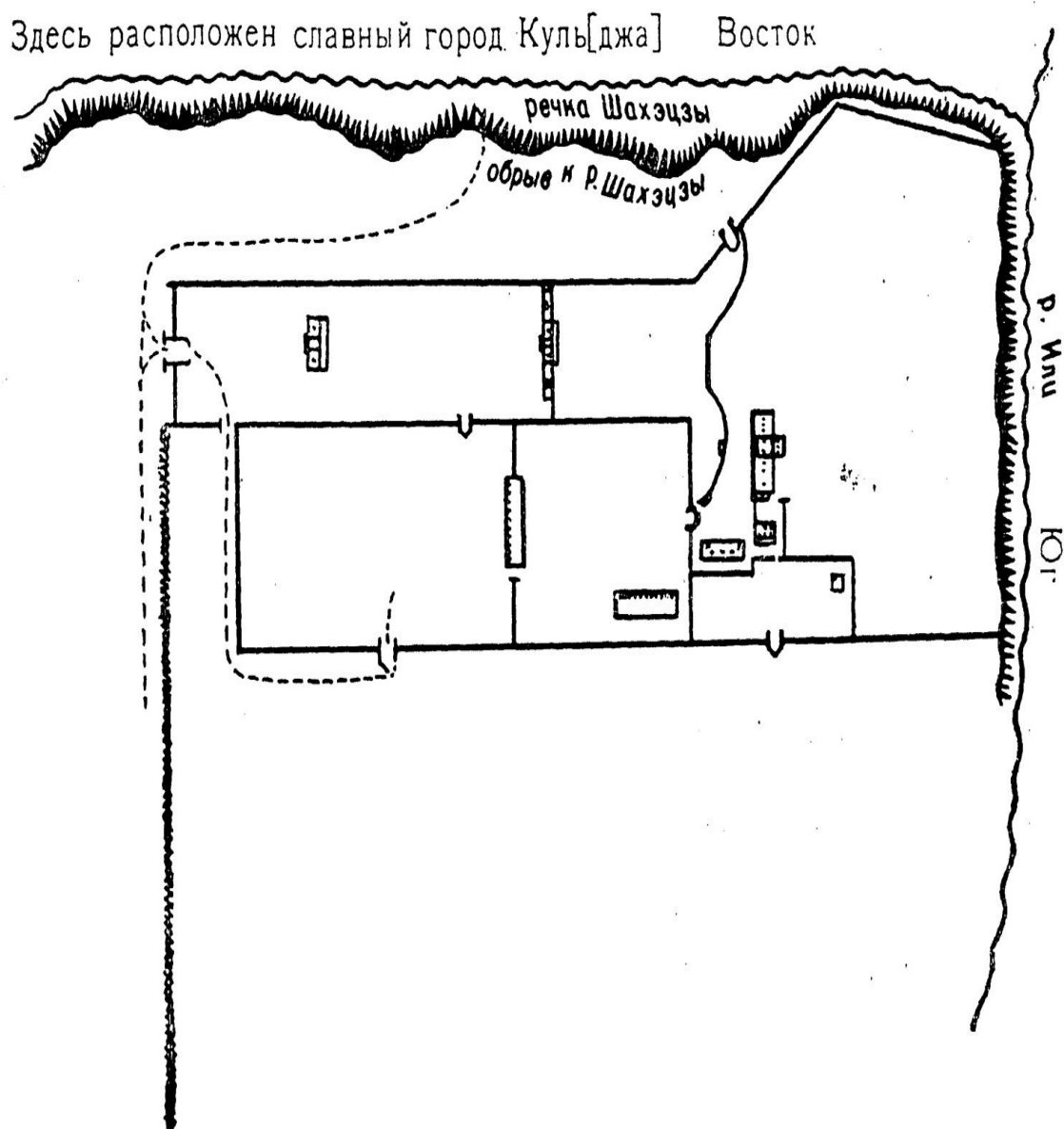
Ек 2. N. M. Prjevalskiy'nin Yol Güzergâhı, (Пржевальский, 1883, s. 157).

Ek 3. Ç. Velihanov Tarafından Çizilen Altın-Emel Üzerinden Yeni Kulca Şhrine Giden Yol Güzergâhı, (Валиханов, 1985, s. 201).

Ek 4. Ç. Velihanov'un Günlüğünden Verny'den (Almaatı) Yeni Kulca'ya Giden Yolun Bir Kısmına Ait Görsel, (Валиханов, 1985, s. 188).

Ек 5. Ç. Velihanov'un Kaleminden Yeni Kulca Şehrinin Planı, (Валиханов, 1985, s. 229).

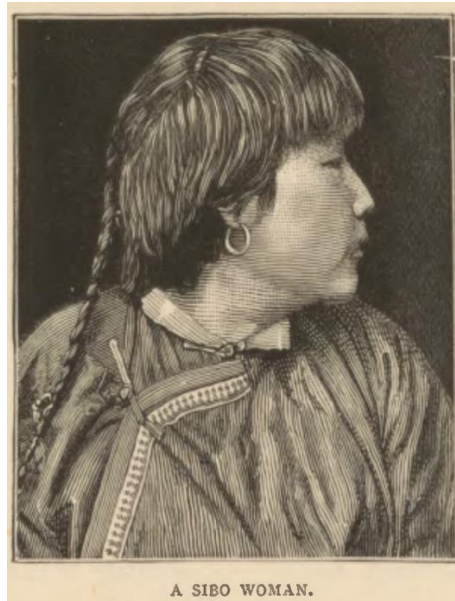
Ek 6. Çin ve Rus Yetkililerin Yeni Kulca'da Bulunan Ticaret Merkezindeki Görüşmeleri, (Валиханов, 1985, s. 202).

Ek 7. 1856 Yılında Yeni Kulca Şehrinde Toplumsal Hayattan Bir Kesit. Afyon İçenler, (Валиханов, 1985, s. 213).

Ek 8. Bir Kalmuk Güzeli, (Lansdell, 1885, 219).

Ek 9. Bir Sibo Kadını, (Lansdell, 1885, 213).

"SHOP STREET" IN WINTER IN KULDJA.

Ek 10. Eski Kulca'da Bir Pazar Alanı Çizimi (Lansdell, 1885, 241).

ÖZGEÇMİŞ	
Adı Soyadı	Yelda Tekkaya
Yabancı Dili	Rusça, İngilizce
Orcid Numarası	0000-0003-3426-2554
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	
Lise	Antalya Akdeniz Lisesi
Lisans	Akdeniz Üniversitesi
Yüksek Lisans	
Mesleki Deneyim	Özel Eğitim Kurumu, Tarih Öğretmeni, 2018-2019
Akademik Çalışmalar	